

ПРОИЗХОД НА СЕМЕЙСТВОТО, ЧАСТНАТА СОБСТВЕНОСТ И ДЪРЖАВАТА

ВЪВ ВРЪЗКА С ИЗСЛЕДВАНИЯТА
НА ЛУИС Х. МОРГАН²⁹

*Написано в края на март —
26 май 1884 г.*

*Напечатано в отделна книга
в Цюрих в 1884 г.*

Подпис: Фридрих Енгелс

*Печата се по текста на изданието
от 1891 г., сверен с изданието
от 1884 г.*

Превод от немски

*Обложката на първото издание на книгата
„Произход на семейството, частната собственост
и държавата“*

ПРЕДГОВОР КЪМ ПЪРВОТО ИЗДАНИЕ ОТ 1884 г.

Следващите глави са до известна степен изпълнението на едно завещание. Не някой друг, а самият Маркс си беше запазил правото да изложи резултатите от Моргановите изследвания във връзка с данните на своето — в известни граници мога да кажа нашето — материалистическо изследване на историята и именно така да изясни цялото им значение. Защото Морган по своему от ново откри в Америка материалистическото разбиране на историята, открито от Маркс преди четиридесет години, и благодарение на него при сравнението на варварството с цивилизацията стигна в главните точки до същите резултати, както и Маркс. И както професионалните икономисти в Германия години наред толкова усърдно преписваха „Капиталът“, колкото и упорито го премълчаваха, така постъпваха и представителите на „предисторическата“ наука в Англия с Моргановия труд „Първобитното общество“*. Моят труд може само в слаба степен да замени това, което на покойния ми приятел не беше отредено да изпълни. Но пред мен са критическите бележки към неговите подробни извадки от Морган³⁰; тия бележки аз възпроизвеждам тук, доколкото това се отнася до темата.

* „Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilisation.“ By Lewis H. Morgan. London, Macmillan and Co., 1877. [Луис Х. Морган. „Древното общество, или изследвания на линиите на човешкия прогрес от дивачество през варварство към цивилизация“. Лондон, Макмилън и К^о, 1877]. Книгата е отпечатана в Америка и е извънредно трудно да се намери в Лондон. Авторът е починал преди няколко години.

Според материалистическото разбиране определящ момент в историята са в крайна сметка производството и възпроизводството на непосредствения живот. Но самото то пък има двояк вид. От една страна, производство на хранителни продукти, предмети за храна, облекло, жилища и необходимите за това сечива; от друга — производство на самия човек, продължение на рода. Общественото устройство, при което живеят хората от определена историческа епоха и определена страна, се обуславя от двата вида производство: от степента на развитието, от една страна — на труда, от друга — на семейството. Колкото по-слабо развит е още трудът, колкото по-ограничено е количеството на неговите произведения, значи и богатството на обществото, толкова по-силно се проявява господството на родовите връзки върху обществения строй. Но при тая, основана на родовите връзки структура на обществото все повече и повече се развива производителността на труда, а заедно с нея — частната собственост и размяната, имуществените различия, възможността за използване на чужда работна сила, а с това и основата на класовите противоречия: нови социални елементи, които в продължение на цели поколения правят усилия да пригледат стария обществен строй към новите условия, докато най-после несъвместимостта на едното и другото довежда до пълен преврат. Старото, почиващо върху родовите връзки общество бива разрушено в сблъскването с новообразуваните се обществени класи; на негово място се явява ново общество, организирано в държава, низшите подразделения на която са вече неродови, а териториални съюзи — едно общество, в което семейният строй е напълно доминиран от собственическият строй и в което оттогава свободно се разгъват класови противоречия и класова борба, които съставят съдържанието на цялата досегашна писана история.

Великата заслуга на Морган се състои в това, че той откри и възстанови в главни черти тази предисторическа основа на нашата писана история и в родовите връзки на северноамериканските индианци намери ключа към най-важните, досега неразрешими загадки на най-старата гръцка, римска и германска история. Неговото съчинение не е труд на един ден. Близо четиридесет години е работил той над своя материал, докато го овладее напълно. Но затова пък неговата книга е една от малкото епохални творби на нашето време.

В следващото изложение читателят лесно ще различи изобщо какво е взето от Морган и какво съм прибавил аз. В исторически-те раздели за Гърция и Рим не се ограничих с Моргановите доводи, но прибавих онова, с което разполагах. Разделите за келтите

и германците в съществената си част са мои; Морган е разполагал тук почти само с източници от втора ръка, а за германците — освен Тацит — само с лошите либерални фалшификации на г. Фримен³¹. Икономическото изложение — достатъчно за целите, поставени от Морган, но за моите цели съвсем недостатъчно — всичко е наново преработено от мене. Най-последно, от само себе си се разбира, аз отговарям за всички изводи, доколкото Морган не се цитира изрично.

I

ПРЕДИСТОРИЧЕСКИ СЪПЛАЛА НА КУЛТУРАТА

Морган е първият, който с вещина се опитва да внесе известен ред в предисторията на човечеството; и докато значително разширеният материал не наложи изменения, неговото групиране несъмнено ще остане в сила.

От трите главни епохи — дивачество, варварство, цивилизация — го занимават, естествено, само първите две и преходът към третата. Всяка от тези две епохи той подразделя на низше, средно и висше стъпало според прогреса в производството на хранителни продукти; защото, казва той,

„сръчността в това производство има решаващо значение за степента на човешкото превъзходство и господство над природата; от всички същества само човекът е стигнал до почти пълно господство в производството на хранителни продукти. Всички велики епохи на човешкия прогрес съвпадат повече или по-малко пряко с епохи на разширение на източниците за съществуване.“⁸²

Редом с това върви развитието на семейството, но то не дава такива очебийни признаци за разграничаване на периодите.

1. ДИВАЧЕСТВО

1. *Низше стъпало.* Детство на човешкия род. Хората пребивавали още в своите първоначални обиталища, в тропическите или субтропическите гори. Те живеели, поне отчасти, по дървета; само с това и може да се обясни запазването им сред големите хищници. За храна им служели плодове, орехи, корени; главното по-

стижение на този период е възникването на членоразделна реч. От всички народи, станали известни през историческия период, нито един вече не се е намирал в това първобитно състояние. Макар то да е траело дълги хилядолетия, все пак не можем да докажем неговото съществуване въз основа на преки свидетелства; но като се признае произходът на човека от животинското царство, по необходимост трябва да се допусне такова преходно състояние.

2. *Средно стъпало.* Започва с използването на рибата (към която причисляваме раците, мидите и други водни животни) за храна и с употребата на огъня. Тези две неща са взаимно свързани, защото рибата може да се използва напълно за храна само посредством огъня. Но с тази нова храна хората станали независими от климата и местността; следвайки реките и морските брегове, те дори в диво състояние могли да се разпрострат върху по-голямата част от земята. Грубо изработените, неогладени каменни сечива на ранния каменен период, така наречените палеолитични сечива, които изцяло или в по-голямата си част спадат към този период, са със своето разпространение по всички континенти веществени доказателства за тия преселения. Заселването на нови места и постоянният деен стремеж към търсене, в съчетание с притежаването на огъня, добиван чрез търкане, доставили нови хранителни продукти; такива са съдържащите нишесте корени и гъли, печени в гореща пепел или в ями (земни пещи); такъв е дивечът, който с изобретяването на първите оръжия, на тоягата и копието, става от време на време прибавка към храната. Изключително ловджийски народи, както ги описват в книгите, т. е. такива, които живеят *само* от лов, не е имало никога; защото добивът от лова е много несигурен. Поради постоянна несигурност на източниците за прехрана изглежда, че при това стъпало е възникнало човекоядството, което оттогава се запазва задълго. Австралийците и много полинезийци и днес още се намират на това средно стъпало на дивачеството.

3. *Висше стъпало.* Започва с изобретяването на лъка и стрелата, благодарение на които дивечът става редовна храна, а ловът — един от нормалните отрасли на труда. Лъкът, тетивата и стрелата съставят вече твърде сложен инструмент, чието изобретяване предполага дълго натрупван опит и по-развити умствени способности, следователно и едновременно познаване на множество други изобретения. Като сравняваме един с друг народите, които познават вече лъка и стрелата, но още не и грънчарското изкуство (което Морган смята за начало на прехода към варварство), ние действително намираме вече известни наченки на заселване в села, известно овладяване на производството на сред-

ства за съществуване: дървени съдове и инструменти, ръчно тъкачество (без тъкачен стан) с влакно от лико, плетени кошници от лико или тръстика, огладени (неолитни) каменни сечива. Огънят и каменната стрела обикновено дават също възможност вече да се правят лодки от цяло дърво, а на места греди и дъски за строеж на жилища. Всички тези постижения намираме например у северозападните индианци в Америка, които наистина познават лъка и стрелата, но не и грънчарството. За дивачеството лъкът и стрелата са били това, каквото са железният меч за варварството и огнестрелното оръжие за цивилизацията — решаващото оръжие.

2. ВАРВАРСТВО

1. *Низше стъпало.* Започва от въвеждането на грънчарството. Може да се докаже, че то в много случаи и вероятно навсякъде е произлязло от измазването на изплетени или дървени съдове с глина, за да станат те огнеупорни; при това скоро открили, че формованата глина служи за същата цел и без вътрешния съд.

Досега можем да разглеждаме хода на развитието съвсем общо, като важещ за всички народи от определен период, независимо от местността. Но с настъпването на варварството стигаме до такова стъпало, при което придобива значение различието в природните условия на двата велики континента. Характерен момент за периода на варварството е опитомяването и отглеждането на животни и култивирането на растения. Източният континент, така нареченият Стар свят, е притежавал почти всички годни за опитомяване животни и всички годни за култивиране видове житни растения с изключение на един; а западният континент, Америка, е притежавал от годните за опитомяване бозайници само ламата, и то само в една част на юг, а от всички културни житни растения само едно, но най-доброто — царевичата. Поради това различие в природните условия населението на всяко полукълбо се развива оттогава по свой особен път и разделните знаци по границите на отделните стъпала на развитие стават различни за всяко от двете полукълба.

2. *Средно стъпало.* На изток започва с опитомяването на домашни животни, на запад — с култивирането на хранителни растения посредством напояване и с употребата на адоби (изсушени на слънцето тухли) и камък за постройки.

Започваме със запад, защото тук, до завоюването на Америка от европейците, по-нататък от това стъпало никъде не се е отишло.

У индианците, които са се намирали при низшето стъпало на варварството (към тях принадлежали всички, които живеели източно от Мисисипи), е съществувала по времето на тяхното откриване вече известна градинарска култура — царевица, а може би също и тикви, дини и други градински растения, които са доставяли твърде съществена част от храната им; те са живеели в дървени къщи, в оградени с колове села Северозападните племена, особено тия в басейна на р. Колумбия, са стояли още на висшето стъпало на дивачеството и не са познавали нито грънчарското изкуство, нито каквото и да е отглеждане на растения. Напротив, индианците от така нареченото пуебло в Ново Мексико³³, мексиканците, обитателите на Централна Америка и перуанците по времето на завоюването са стояли на средното стъпало на варварството: те са живеели в подобни на крепости къщи от адоби или камък, отглеждали са в изкуствено напоявани градини царевица и други — различни, в зависимост от местоположението и климата — хранителни растения, които са им служили като главни хранителни източници, и дори бяха опитомили някои животни: мексиканците — пуйка и други птици, перуанците — ламата. А и при това те са познавали преработването на металите, но с изключение на желязото и затова все още не са могли да минават без оръжие и сечива от камък. Завоюването им от испанците е прекъснало всяко по-нататъшно самостоятелно тяхно развитие.

На изток средното стъпало на варварството започнало с опитомяването на млекодайни и месодайни животни, докато култивирането на растения, изглежда, оставало непознато тук още дълго време през тоя период. Опитомяването и отглеждането на добитък и образуването на по-големи стада, изглежда, са дали повода за обособяването на арийците и семитите от останалата маса на варварите. У европейските и азиатските арийци названията на домашните животни са още общи, но названията на културните растения — почти никога не са общи.

Образуването на стада довело на подходящи места до пастирски живот: при семитите — в тревистите равнини на Ефрат и Тигър, при арийците — в равнините на Индия, както и на Оксус и Яксарта, на Дон и Днепър. На границите на такива пасбищни области, изглежда, било въведено за пръв път опитомяването на животни. Затова на по-късните поколения пастирските народи изглеждат като произлезли от местности, които в действителност не само не могли да бъдат люлка на човечеството, но, напротив, били почти необитаеми за техните диви прадеди и дори за хора, които са стояли на низшето стъпало на варварството. Обратно, след като тия варвари, намиращи се на средното стъпало, свикнали с

пастирския живот, никога не могло да им дойде на ум да се върнат доброволно назад от тревистите речни долини в гористите области, в които са живеели техните прадеди. И дори когато семитите и арийците били изтласкани още по̀ на север и запад, те не са могли да се доберат до западноазиатските и европейските гористи области, преди култивирането на житни растения да им е дало възможност да изхранват своя добитък, особено зимно време, на тая по-малко благоприятна почва. Повече от вероятно е, че култивирането на житни растения тук е произлязло преди всичко от нуждата за кърма на добитъка и едва по-късно е добило значение за храна на човека.

На изобилната месна и млечна храна у арийците и семитите и особено на нейното благоприятно въздействие върху развитието на децата трябва да се припише може би по-високото развитие на тези две раси. И наистина индианците пуебло от Ново Мексико, принудени да се хранят почти изключително с растителна храна, имат по-малък мозък от индианците, които се намират на низшето стъпало на варварството и ядат повече месо и риба. Във всеки случай при това стъпало човекоядството постепенно изчезва и се запазва само като религиозен акт или което тук е почти равносилно — като магиен обред.

3. *Висше стъпало.* Започва с топенето на желязната руда и преминава в цивилизацията чрез изнамирането на буквеното писмо и употребата му за записване на словесно творчество. Това стъпало, самостоятелно преминало, както казахме, само в източното полукълбо, е по-богато с успехи в областта на производството, отколкото всички предходни стъпала, взети заедно. Към нея принадлежат гърците от героичната епоха, италиейските племена малко преди основаването на Рим, германите на Тацит, норманите от времето на викингите*.

Преди всичко тук срещаме за първи път тегления от добитък плуг с желязен палешник, който създава възможност за по-крупно земеделие, *полеводство*, и заедно с това за практически неограничено за тогавашните условия увеличение на жизнените припаси: също и за изкореняване на горите и превръщането им в орна земя и ливади, което в широки размери също би било невъзможно без желязната секира и желязната лопата. А заедно с това започнало бързо увеличение на населението и гъсто заселване на малки площи. Преди възникването на полеводството трябвало да се създадат съвсем изключителни условия, за да се оставят половин

* В изданието от 1884 г. вместо думите „германите на Тацит, норманите от времето на викингите“ е напечатано: „германите на Цезар (или, както бихме предпочели да кажем, на Тацит)“. *Ред.*

милион хора да бъдат обединени под единно централно ръководство; вероятно това никога не е било.

Най-пълния разцвет на висшето стъпало на варварството срещаме в Омировите поеми, особено в Илиадата. Усъвършенствуващи железни сечива, духало, ръчна мелница, гърнчарско колело, приготвяне на зехтин и вино, развита, преминаваща в художествен занаят обработка на металите, кола и бойна колесница, строеж на кораби от греди и дъски, наченки на архитектурата като изкуство, градове със зъбчати стени и кули, омировският епос и цялата митология — това е главното наследство, което гърците са пренесли от варварството в цивилизацията. Като сравняваме с това описанието на Цезар и дори на Тацит на германите³⁴, които са се намирали в началото на същото културно стъпало, от което Омировите гърци се готвели да минат на по-високо, виждаме какви богати постижения в развитието на производството съдържа висшето стъпало на варварството.

Картината, която скицирах тук по Морган за развитието на човечеството през дивачеството и варварството до наченките на цивилизацията, е вече достатъчно богата с нови и — което е още по-важно — неоспорими черти, тъй като те са взети непосредствено от производството. И все пак тя ще ни се види бледа и бедна в сравнение с картината, която ще се разгърне пред нас в края на нашата екскурзия; едва тогава ще бъде възможно да осветлим напълно прехода от варварството към цивилизацията и поразителната противоположност на тия две епохи. Засега можем да обобщим Моргановата периодизация по следния начин: дивачество — период предимно на присвояване готови природни продукти; изкуствено създадените от човека продукти служат главно като спомагателни средства на това присвояване. Варварство — период на създаване скотовъдство и земеделие и на усвояване методите за увеличаване производството на природни продукти чрез човешка дейност. Цивилизация — период на овладяване по-нататъшното преработване на природните продукти, период на промишлеността в същинския смисъл на думата и на изкуството.

II

СЕМЕЙСТВОТО

Морган, който е прекарал по-голямата част от живота си сред ирокезите, живеещи и сега още в щата Ню Йорк, и е бил осиновен в едно от техните племена (сенеките), е намерил сред тях в сила една система на родство, която се намирала в противоречие с техните действителни семейни отношения. У тях е господствувало оно ва от двете страни лесно разтрогваемо еднобрачие, което Морган означава като „семейство по двойки“. Потомството на такава брачна двойка е било за всички известно и общопризнато: не можело да има съмнение за кого трябва да се отнасят наименованията баща, майка, син, дъщеря, брат, сестра. Но фактическата употреба на тия изрази противоречи на това. Ирокезът нарича свои синове и дъщери не само своите деца, но и децата на своите братя, а те го наричат баща. Но децата на своите сестри той нарича свои племенници и племеннички, а те него — вуйчо. Ирокезката, напротив, наред със собствените си деца нарича свои синове и дъщери и децата на своите сестри, а те я наричат майка. Децата пък на своите братя тя нарича свои племенници и племеннички, а те я наричат своя леля. Също така децата на братя, както и тия на сестри, се наричат помежду си братя и сестри. А децата на една жена и тези на нейния брат се наричат едно друго братовчеди и братовчедки. И това не са само празни названия, а изрази на фактически господстващи възгледи за близост и отдалеченост, за еднаквост и нееднаквост на кръвното родство; и тези възгледи служат за основа на една напълно разработена система на родство, която е в състояние да изрази няколко стотици различни родствени отношения на отделния индивид. Не-

що повече: тази система е в пълна сила не само у всички американски индианци (досега не е намерено нито едно изключение), но почти без изменение важи също и за най-древните жители на Индия, за дравидските племена в Декан и за племената гаура в Индустан. Означенията за родство у тамилите в Южна Индия и у сенеките ирокези в щата Ню Йорк са еднакви и днес за повече от двеста различни родствени отношения. И у тези индуски племена, както и у всички американски индианци, родствените отношения, произтичащи от съществуващата форма на семейство, също са в противоречие със системата на родство.

Как да си обясним това? При решаващата роля, която играе родството в обществения строй у всички диви и варварски народи, не може само с фрази да бъде премахнато значението на тази тъй широко разпространена система. Една система, която е общо разпространена в Америка, която съществува също и в Азия у народи от съвсем различна раса и от която повече или по-малко изменени форми често се срещат навсякъде в Африка и Австралия — една такава система трябва да бъде исторически обяснена, тя не може да бъде ликвидирана с няколко фрази, както се опита да направи например Мак-Ленан⁸⁵. Означенията баща, дете, брат, сестра не са никакви само почетни звания, а носят съвсем определени, твърде сериозни взаимни задължения, чиято съвкупност съставя съществена част от общественото устройство на тези народи. И обяснението се намери. На Сандвичевите острови (Хавайте) е съществувала до първата половина на този век една форма на семейство, която е имала точно такива бащи и майки, братя и сестри, синове и дъщери, вуйчовци и лели, братовчеди и братовчедки, каквито изисква американската и древноиндуската система на родство. Но забележително! Системата на родство, действаща на Хавайските острови, също не е съпадала с фактически съществуващата там форма на семейство. А именно, там всички без изключение деца на братя и сестри са братя и сестри и ги смятат за общи деца не само на тяхната майка и нейните сестри или на техния баща и неговите братя, а на всички братя и сестри на техните родители без разлика. Следователно ако американската система на родство предполага една несъществуваща вече в Америка по-примитивна форма на семейство, която действително още намираме на Хавайските острови, то, от друга страна, хавайската система на родство ни дава указание за една още по-ранна форма на семейство, съществуващото на която ние наистина вече никъде не можем да докажем, но която *трябва* да е съществувала, защото иначе не би могла да възникне съответната система на родство.

„Семейството — казва Морган — е активният елемент; то никога не стои на едно място, а крачи напред от по-низша към по-висша форма, доколкото обществото се развива от по-ниско към по-високо стъпало. Системите на родство са, напротив, пасивни; само през дълги периоди те регистрират прогреса, който семейството е направило в течение на времето, и претърпяват радикални изменения само тогава, когато семейството радикално се е изменило“.³⁶

„Същото става — добавя Маркс — и с политическите, юридическите, религиозните, философските системи изобщо.“³⁷ Докато семейството продължава да живее, системата на родство се вкостенява, и докато последната продължава да съществува по силата на привичката, семейството я надраства. Но със същата сигурност, с която Кювие, по намерени при Париж марсупиални кости от скелет на животно, е можал да заключи, че те са принадлежали на торбесто животно и че там някога са живели измрели торбести животни — със същата сигурност можем от една исторически стигнала до нас система на родство да заключим, че е съществувала съответната на нея отряла форма на семейство.

Току-що споменатите системи на родство и форми на семейство се различават от сега господстващите по това, че всяко дете има няколко бащи и майки. При американската система на родство, на която отговаря хавайското семейство, брат и сестра не могат да бъдат баща и майка на едно и също дете; а хавайската система на родство предполага едно семейство, в което, напротив, това е било правило. Тук пред нас са редица форми на семейство, направо противоречащи на ония, които досега обикновено се смятаха като единствено съществували. Традиционната представа познава само еднобрачието, наред с него многоженство на мъжа, а в краен случай още и многомъжество на жената, и при това, както и подобава на морализиращия филистер, премълчава, че практиката негласно, но безцеремонно пристъпва поставените от официалното общество граници. Изучаването на първобитната история, напротив, ни показва състояние, при което мъжете живеят в многоженство, а техните жени едновременно — в многомъжество, и затова децата на едните и другите се смятат като общи на всички; състояние, което също, преди да премине окончателно в еднобрачие, претърпява редица изменения. Тези изменения са такива, че кръгът на общата брачна връзка, първоначално много широк, се стеснява все повече и повече, докато в края на краищата остане само отделната двойка, която преобладава днес.

Възпроизвеждайки по тоя начин историята на семейството в обратен ред, Морган, в съгласие с мнозинството от своите колеги, идва до извода, че е съществувало едно първобитно състояние, когато в рамките на едно племе са господствували неограничени

полови връзки, така че всяка жена е принадлежала на всеки мъж и също тъй всеки мъж — на всяка жена. За такова първобитно състояние се говори още от миналия век, но само с общи фрази; пръв Бахофен — и това е една от неговите големи заслуги — се отнесе сериозно към него и потърси следи от това състояние в историческите и религиозните предания.³⁸ Днес ние знаем, че тези намерени от него следи ни връщат съвсем не до едно обществено стъпало на безредни полови отношения, а до една много по-късна форма, до груповия брак. Споменатото примитивно обществено стъпало — ако то действително е съществувало — се отнася към една тъй отдалечена в миналото епоха, че едва ли могат да се намерят сред социални изкопаеми, у изостанали в своето развитие диваци, *преки* доказателства то някога да е съществувало в миналото. Заслугата на Бахофен се състои именно в това, че той постави изследването на тоя въпрос на преден план.*

В последно време** е станало мода да се отрича това начално стъпало на човешкия полов живот. Искат да спестят на човечеството тоя „позор“. И при това се позовават освен на липсата на каквото и да е пряко доказателство, но особено на примера на останалия животински свят; от последния Летурно („Еволюция на брака и на семейството“, 1888³⁹) е събрал многобройни факти, според които съвсем безредни полови сношения са свойствени и тук на ниско стъпало на развитие. Но от всички тия факти аз мога да извлека само заключението, че те абсолютно нищо не доказват за човека и неговите първобитни условия на живот. Продължителното съжителство на двойки у гръбначните животни се обяснява достатъчно с физиологични причини, напр. у птиците — с нуждата на женската от помощ през време на мътенето; срещащите се у птиците примери на строга моногамия не доказват нищо за хората, тъй като хората не произлизат от птици. И ако строгата мо-

* Колко малко е разбирал Бахофен това, което е открил, или по-вярно отгатвал, той доказва, като нарича това първобитно състояние *хетеризъм*. С хетеризъм гърците са означавали — когато са въвели тая дума — сношаване на мъже неженени или живеещи в еднобрачие с неомъжени жени; това предполога винаги определена форма на брак, извън която стават тези сношения, и включва проституцията най-малкото вече като възможност. Друг смисъл тая дума никога не е имала и в тоя смисъл я употребявам и аз с Морган. Извънредно важните открития на Бахофен са иавред до невероятност мистифицирани от неговото внушение, че източник на историческите възникналите отношения между мъжа и жената винаги са били съответните религиозни представи на хората, а не действителните условия на техния живот.

** Текстът на този и на следващите абзаци до раздела „Кръвнородственото семейство“ (вжж настоящия том, стр. 43) е прибавен от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

ногамия е върхът на всяка добродетел, то палмата на първенство принадлежи на тенията, която във всеки от своите 50—200 проглотиди, или членчета, има пълен женски и мъжки полов апарат и цял живот прекарва в съвкупяване сама със себе си във всяко от тия членчета. Но ограничим ли се с бозайниците, там намираме всички форми на половия живот — безредни отношения, подобие на групов брак, многоженство, еднобрачие; липсва само многомъжеството, до което можаха да стигнат само хората. Дори нашите най-близки родственици, четириръжките, показват всички възможни различия в групирането на мъжките и женските; а ако теглим още по-тесни граници и разгледаме само четирите човекоподобни маймуни, то тук Летурно може само да ни каже, че у тях се среща ту моногамия, ту полигамия, докато Сосюр, според Жиро-Гьолон, твърди, че те били моногамни.⁴⁰ И най-новите твърдения на Вестермарк („История на човешкия брак“, Лондон, 1891⁴¹) за моногамията на човекоподобните маймуни далеч не са още доказателство за това. С една дума, наличните данни са такива, че честният Летурно признава:

„Впрочем при бозайниците съвсем няма строго съответствие между степента на интелектуалното развитие и формата на полово общуване“.⁴²

А Еспинас („За животинските общества“, 1877) направо казва:

„Стадото е най-висшата социална група, която можем да наблюдаваме при животните. То е съставено, *изглежда*, от семейства, но още от самото начало *семейството* и *стадото* се намират в *антагонизъм*, те се развиват в обратен съотношение.“⁴³

Както се вижда от казаното по-горе, ние не знаем нищо определено за семейните и другите общностни групи на човекоподобните маймуни; сведенията по това пряко противоречат едно на друго. Това не е и чудно. Колко противоречиви са и колко много се нуждаят от критическа проверка и пресявка даже сведенията, които имаме за дивите човешки племена! А маймунските общества могат да се наблюдават още по-трудно от човешките. Следователно засега трябва да отхвърлим всяко умозаключение от такива абсолютно ненадеждни сведения.

Напротив, цитираното изречение на Еспинас ни дава по-здрава опорна точка. Стадото и семейството при висшите животни не се допълват взаимно, а са противоположни едно на друго. Еспинас излага много добре как ревността на мъжките по време на заговането отслабва всяка сплотеност на стадото или временно я разрушава.

„Там, където семейството е тясно сплотено, стадо се образува само като рядко изключение. Напротив, там, където господствуват свободни половни сношения или полигамия, стадото се образува почти от само себе си... За да се образува стадо, семейните връзки трябва да са отслабнали и индивидът отново да е станал свободен. Затова така рядко орещаме у птиците организирани ята... При бозайниците, напротив, намираме до известна степен организирани общества именно защото тук индивидът не е погълнат от семейството... Следователно чувството на стадна общност не може да има при възникването си по-голям враг от чувството на семейна общност. Да го кажем направо: ако се е развила една по-висша от семейството обществена форма, това е могло да стане само защото тя е разтворила в себе си такива семейства, които са претърпели основни изменения; това не изключва, че именно поради това същите тези семейства намират по-късно възможност отново да се организират при несравнено по-благоприятни условия“ (Еспинас, цит. съч.; цитирано у Жиро-Тьолон: „Произход на брака и на семейството“, 1884, стр. 518—520).

Оттук се вижда, че животинските общества наистина имат известна стойност за заключенията относно човешките общества, но само отрицателна. Доколкото знаем, висшето гръбначно животно познава само две форми на семейство: многоженство и съжителство по отделни двойки; в двете се допуска само *едно* възрастно мъжко, само *един* съпруг. Ревността на мъжкото, едновременно свързваща и ограничаваща семейството, довежда животинското семейство до противоречие със стадото; поради тази ревност стадото, по-висшата форма на общуване, в един случай става невъзможно, в други загубва сплотеността си или се разпада по време на загонването, а в най-добрия случай бива спъвано в по-нататъшното си развитие. Само това е достатъчно доказателство, че животинското семейство и първобитното човешко общество са несъвместими неща, че изтръгващите се от животинското състояние първобитни хора или не са познавали никакво семейство, или, най-много, са познавали едно семейство, което не се среща при животните. Такова беззащитно животно като създаващия се човек би могло още да оцелее в незначителен брой дори в условията на изолация, когато висша форма на общуване е съжителството в отделни двойки, както — според твърдението на Вестермарк, който се опира на разкази на ловци — живеят горилата и шимпанзето. Но за да се излезе в процеса на развитието от животинското състояние и се осъществи най-великият прогрес, какъвто природата познава, е бил потребен още един елемент: да се замести недостатъчната защитна способност на отделния индивид с обединената сила и задружна дейност на стадото. От условията, в които живеят днес човекоподобните маймуни, преходът към човешко състояние би бил просто необясним; тези маймуни правят по-скоро впечатление на отклонили се странични линии, обречени на постепенно измиране и във всеки случай намиращи се в състояние на упадък. Само то-

ва е достатъчно, за да отхвърлим прокарването на каквито и да е паралели между формите на семейството при тях и при първобитния човек. Взаимна търпимост на възрастните мъжки, липса на ревност обаче са били първото условие за образуването на такива по-големи и дълготрайни групи, в чиято среда само е могло да се извърши превръщането на животното в човек. И наистина, какво намираме като най-стара, най-ранна форма на семейството, съществуването на която в историята можем неоспоримо да докажем и която и днес още можем да изучаваме тук-таме? Груповия брак, формата на брак, при която цели групи мъже и цели групи жени си принадлежат взаимно и която оставя много малко място за ревност. И по-нататък, при по-късно стъпало на развитие, намираме такава представляваща изключение форма като многомъжеството, което в още по-голяма степен е в крещящо противоречие с каквото и да е чувство на ревност и поради това е непознато на животните. Но известните нам форми на групов брак са съпроводени от толкова своеобразно сложни условия, че по необходимост указват на по-ранни, по прости форми на полово общуване, а заедно с това, в крайна сметка, и на един период на безредни отношения, отговарящ на прехода от животинско към човешко състояние; затова позоваването на браковете при животните ни връща тъкмо към точката, от която те трябваше да ни отведат веднъж завинаги.

Защото какво значи: безредни полови отношения? Това значи, че сега или в едно по-раншно време важещите забранителни ограничения тогава не са имали сила. Видяхме вече как е отпаднало ограничението, предизвикано от ревността. А това, че ревността е едно сравнително късно развило се чувство, може да се смята за твърдо установено. Същото важи и за представата за кръвосмешение. Не само братът и сестрата са били първоначално мъж и жена, но и половата връзка между родители и деца и днес още е позволена при много народи. Банкрофт („Туземните племена от Тихоокеанските щати на Северна Америка“, 1875, т. 1⁴⁴) свидетелствува за съществуването на такива отношения при кавиатите край Беринговия проток, при кадиаките при Аляска, при тините във вътрешността на британска Северна Америка; Летурно дава сведения за също такива факти при индианците чипедеи, при кукусите в Чили, при караибите, при карените в Индокитай; да не говорим за разказите на старите гърци и римляни за партяните, персите, скитите, хуните и др. Преди да е било открито кръвосмешението (а *то*з е откритие, и то извънредно ценно), половата връзка между родители и деца не е могла да бъде по-отвратителна от тази между лица, принадлежащи към различни поколения,

а това се случва и днес дори в най-филистерските страни, без да възбужда голям ужас; дори стари „моми“ на повече от шестдесет години понякога се омъжват, стига да са достатъчно богати, за млади мъже на около тридесет години. А ако от известните нам най-първоначални форми на семейство отхвърлим свързаните с тях представи за кръвосмешение — представи, които са напълно различни от нашите и често направо им противоречат, — ще получим една форма на полови отношения, която може да се означава само като безредна. Безредна дотолкова, доколкото още не е имало ограниченията, които обичаят е установил по-късно. Но от това съвсем не следва, че е неизбежно пълно безредие във всекидневната практика на тези отношения. Временно съжителство на отделни двойки съвсем не е изключено, както и сега, това става в повечето случаи дори в груповия брак. И ако най-новият отрицател на такова първобитно състояние, Вестермарк, означава като брак всеки случай, при който двата пола остават в съжителство до раждането на потомъка, трябва да се каже, че този вид брак е можел да се среща често при състоянието на безредните отношения, без да противоречи на безредността, т. е. на отсъствието на установени от обичая ограничения на половите връзки. Наистина Вестермарк изхожда от възгледа, че

„безредността включва потискането на индивидуалните наклонности“, така че „проституцията е нейната най-истинска форма“.⁴⁵

А на мене ми се струва, че не може да има никакво разбиране на първобитните условия, докато се гледа на тях през очилата на публичния дом. Ще се върнем на този въпрос при разглеждането на груповия брак.

Според Морган от това първобитно състояние на безредни сношения вероятно твърде рано се е развило:

1. *Кръвнородственото семейство* — първото стъпало на семейството. Тук брачните групи са разделени по поколения: всички дядовци и баби в границите на семейството са помежду си съпрузи и съпруги, също тъй и техните деца, т. е. бащите и майките; децата на последните от своя страна образуват трети кръг общи съпрузи, а техните деца — правнуците на първите — четвърти кръг. Следователно в тази форма на семейство са изключени взаимни съпругески права и задължения (както днес бихме казали) само между прадеди и потомци, между родители и деца. Братя и сестри, братовчеди и братовчедки от първа, втора и по-далечна степен на родство — са всички помежду си братя и сестри и *именно затова* мъже и жени едни на други. Родственото отношение между брат и сестра при това стъпало на семей-

ството включва в себе си половата връзка между тях като нещо, което се разбира от само себе си.* Типичен пример на такова семейство би било потомството на една двойка, при което във всяко следващо поколение всички помежду си са братя и сестри и тъкмо затова са съпрузи и съпруги едни на други.

Кръвнородственото семейство е отмирало. Дори най-дивите народи, за които разказва историята, не дават нито един безспорен пример за него. Но че такова семейство *трябва* да е съществувало, ни принуждава да приемем хавайската, още съществуваща в цяла Полинезия система на родство, която изразява такива стени на кръвно родство, каквито могат да възникнат само при тая форма на семейство; да приемем това ни налага цялото по-нататъшно развитие на семейството, което предполага съществуващото на тази форма като необходимо първоначално стъпало.

2. *Пуналуално семейство.* Ако първата крачка напред в организацията на семейството се е състояла в изключването на цолова връзка между родители и деца, втората се е състояла в изключването ѝ за сестри и братя. Този прогрес е бил, поради голямата еднаквост по възраст на участниците, безкрайно по-

* В едно писмо, написано през пролетта на 1882 г., Маркс се произнася с най-резки изрази за коренното изопачаване на първобитната епоха във Вагнеровия текст на „Нибелунгите“. „Де се е чудло и видяло брат да прегръне сестра като невяста.“⁴⁷ На тия Вагнерови „богове на сладострастието“, които съвсем по модерен начин придават на своите любовни похождения по-голяма пикантност с известна доза кръвосмешение, Маркс отговаря: „В първобитната епоха сестрата е била жена и това е било кравствено.“ (Бележка на Енгелс към изданието от 1884 г.)

Един френски приятел и Вагнеров почитател не е съгласен с тая бележка и казва, че още в „По-старата Еда“, която е служила за основа на Вагнер, в „Егисдрека“, Локи упреква Фрайя така: „Пред боговете прегръна ти своя собствен брат.“ Следователно бракът между брат и сестра още тогава е бил забранен. „Егисдрека“ е израз на едно време, когато вярата в старите митове била напълно загубена; това е чисто лужиановски тип сатира против боговете. Ако Локи като Мефистофел прави с това такъв упрек на Фрайя. — това говори по-скоро против Вагнер. При това няколко стиха по-нататък Локи казва на Нийорд „Със своята сестра ти сътвори (такъв) син“ (vidh systur thinni gattu slika mōg).⁴⁸ Нийорд наистина не е ас, а ван и в „Сагата за Инглингите“ той казва, че браковете между братя и сестри в земята на ваните било нещо обичайно, когато у асите това не ставало⁴⁹. Това би билс едно указание, че ваните са по-стари богове от асите. Във всеки случай Нийорд живее между асите като между равни на себе си и затова „Егисдрека“ е по-скоро едно доказателство, че по времето, когато са се създавали иорвежките саги за боговете, бракът между братя и сестри, поне между боговете, още не е предизвиквал отвращение. Иска ли някой да оправдае Вагнер, той би направил по-добре вместо на „Еда“ да се позове на Гьоте, който в баладата за бога и баядерката прави една подобна грешка относно религиозното отдаване на жените в храмовете, твърде много сближавайки тоя обичай със съвременната проституция. (Добавка на Енгелс към изданието от 1891 г.)

важен, но и по-труден от първия. Той се извършвал постепенно, започвайки вероятно* с изключване на половата връзка между родните братя и сестри (т. е. откъм майчина страна), изпърво в отделни случаи, после постепенно, превръщайки се в правило (на Хавайските острови се срещали изключения още и през тоя век) и свършвайки със забрана на брака дори между странични братя и сестри, т. е. по нашето означение, между децата, внуците и правнуците на родни братя и сестри. Това служи според Морган като

„прекрасна илюстрация как действува принципът на естествения подбор.“⁵⁰

Няма съмнение, че племената, при които кръвосмешението е било ограничено чрез тоя прогрес, е трябвало да се развиват по-бързо и по-пълно, отколкото ония, при които бракът между братя и сестри е оставал правило и повеля. А колко силно се е почувствувало въздействието на тоя прогрес, доказва произлязлата непосредствено от него и далеч надхвърляща първоначалната цел институция *род*, който образува основата на обществения строй на повечето — ако не на всички — варварски народи по земята и от който в Гърция и Рим ние непосредствено преминаваме в цивилизацията.

Всяко първоначално семейство е трябвало да се разпадне най-късно след няколко поколения. Първобитното комунистическо общо домашно стопанство, което — без каквито и да било изключения — господствува чак до самия разцвет на средното стъпало на варварството, е обуславяло максимални размери на семейната община, които са се менили според условията, но са повече или по-малко определени за всяка местност. Но щом възникнала представата за неприличността на полово общуване между деца на една майка, тя е оказвала въздействие при раздробяването на стари и основаването на нови домашни общини (които впрочем не обязательно съвпадали със семейната група). Една или няколко редици сестри са образували ядрото на едната община, техните родни братя — ядрото на другата. По този или по подобен начин от кръвнородственото семейство е произлязла формата, наречена от Морган пуналуално семейство. Според хавайския обичай известен брой сестри, родни или по-далечни (т. е. братовчедки от първа, втора или по-далечна степен), са били общи жени на своите общи мъже, от които обаче били изключени техните братя; сега тези мъже се наричали помежду си не вече братя, каквито

* Думата „вероятно“ е прибавена от Енгелс в изданието от 1891 г.
ред.

и не е било вече нужно да бъдат, а пуналуа, т. е. близък другар, нещо като *associé**. Също така редица братя, родни или по-далечни са имали известен брой жени, но *не* свои сестри, в общ брак и тези жени се наричали една друга пуналуа. Това е класическият облик на една семейна формация, която впоследствие е претърпяла редица видоизменения и чиято съществена характерна черта е била взаимната общност на мъжете и жените в рамките на определен семеен кръг, от който обаче са изключени братята на жените (изпърво родните, а по-късно и по-далечните), а, от друга страна, и сестрите на мъжете.

Тази именно семейна форма ни възпроизвежда със свършена точност родствените степени, изразени в американската система. Децата на сестрите на моята майка са все още и нейни деца, също тъй и децата на братята на моя баща са и негови деца и те всички са мои братя и сестри; но децата на братята на моята майка са сега нейни племенници и племеннички, децата на сестрите на моя баща са негови племенници и племеннички, а те всички са мои братовчеди и братовчедки. Защото, докато мъжете на сестрите на моята майка са все още и нейни мъже, а също така жените на братята на моя баща са и негови жени — правно, ако не винаги фактически, — общественото zakлеймяване на половото общуване между братя и сестри разделя децата на братята и сестрите, третираны досега безразборно като братя и сестри, на два класа: едните си остават както по-рано (по-далечни) братя и сестри помежду си, а другите — в единия случай децата на брата, в другия децата на сестрата — *не могат* вече да бъдат братя и сестри, не могат да имат вече общи родители — нито общ баща, нито обща майка, нито двамата заедно; и затова за пръв път тук става необходим разредът на племенниците и племенничките, на братовчедите и братовчедките, който при по-ранния семеен строй би бил безсмислен. Американската система на родство, която изглежда пълна безсмислица при всяка семейна форма, почиваща на този или онзи вид еднобрачие, намира своето разумно обяснение и естествено обосноваване до най-малките подробности в пуналуалното семейство. Доколкото е била разпространена тази система на родство, дотолкова поне е трябвало да съществува пуналуалното семейство или някаква подобна на него форма.**

За тази форма на семейство, чието действително съществуване на Хавайските острови е доказано, ние бихме имали ве-

* — Съдружник. *Ред.*

** Думите „или някаква подобна на него форма“ са прибавени от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

роятно сведение от цяла Полинезия, ако благочестивите миспониери, както някога испанските монаси в Америка, биха могли да видят в такива противохристиянски отношения нещо повече от прост „ужас“*. Когато Цезар ни разказва за британите, които тогава се намирали на средното стъпало на варварството, че „при тях по десет или дванадесет мъже заедно имат общи жени, и то най-вече братя с братя и родители с деца“⁵³ — това се обяснява най-добре като групов брак.** В периода на варварството майките нямали десет—дванадесет сина достатъчно възрастни, за да могат да имат общи жени, но американската система на родство, която отговаря на пуналуалното семейство, дава много братя, защото всички близки и далечни братовчеди на един мъж са негови братя. Изразът „родители с деца“ може да е погрешно схващане на Цезар; все пак при тая система не е абсолютно изключено баща и син или майка и дъщеря да са се намирали в една и съща брачна група, но затова пък тя изключва баща и дъщеря или майка и син да са се намирали в такава. Също така тази, или подобна*** форма на групов брак най-лесно обяснява съобщенията на Херодот и други древни писатели за общност на жените при дивите и варварските народи. Това важи и за съобщенията на Уатсън и Кей („Населението на Индия“⁵⁴), за тикурите в Ауд (на север от Ганг):

„Те живеят заедно“ (става дума за половите отношения), „почти безразборно, в големи общности, и ако двама между тях се смятат за мъж и жена, тази брачна връзка е само номинална.“

Непосредствено от пуналуалното семейство изглежда е произлязла в повечето случаи институцията на *рода*. Наистина и австралийската система на брачни класове⁵⁵ е можела да бъде отправна точка за него: при австралийците има родове, но още няма пуналуално семейство, а има една по-груба форма на групов брак.****

* Следите на безредни полови отношения, така нареченото „греховно зачатие“ [Supriseungung], което Бахофен⁵¹ мисли, че е открил, водят — сега не можем да се съмняваме вече в това — към груповия брак. „Ако Бахофен счита тези бракове „пуналуа“ за „незаконни“, то някой от онзи период би счел повече от сегашните бракове между близки и далечни братовчеди по бащина или майчина страна за също такава кръвосмешение, като бракове между кръвни братя и сестри“ (Маркс)⁵².

** В изданието от 1884 г. вместо думите „групов брак“ е напечатано: „пуналуално семейство“. *Ред.*

*** Думите „или подобна“ — са прибавени от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

**** В изданието от 1884 г. вместо думите „а има една по-груба форма на групов брак“ е напечатано: „Но тяхната организация има толкова единичен характер, че не е нужно да вземаме това под внимание.“ *Ред.*

При всички форми на групово семейство не е известно кой е бащата на едно дете, но известно е коя е майка му. Макар тя да нарича *всички* деца на цялото семейство свои деца и да има майчински задължения към тях, все пак тя разпознава своите родни деца между другите. Ясно е значи, че доколкото съществува групов брак, произходът може да се докаже само по *майчина* страна, значи признава се само *женската линия*. И действително така е у всички диви и принадлежащи към низшата степен на варварството народи; втората голяма заслуга на Бахофен е тая, че той пръв е открил това. Това изключително призоваване на произхода по майка и развитите се от него с гечение на времето наследствени отношения той означава с наименованието майчинско право. За краткост аз запазвам това наименование; но то е неправилно, защото на тази степен на обществено развитие не може още да става и дума за право в юридически смисъл.

Да вземем сега от пуналуалното семейство една от двете типични групи, а именно групата родни (едноутробни) и подалечни (т. е. произхождащите от първа, втора или подалечна степен) сестри заедно с техните деца и техните родни или подалечни братя от майчина страна (които, според нашата предпоставка, *не* са техни мъже) и ние ще имаме точно онзи кръг от лица, които по-късно ще се явят като членове на рода в неговата първоначална форма. Те всички имат една обща родоначалница; поради произхода си от нея всички женски потомци на всяко поколение са сестри. Но мъжете на тези сестри вече не могат да бъдат техни братя, значи не могат да произхождат от тази родоначалница, следователно не влизат в кръвнородствената група, по-късният род; обаче техните деца принадлежат към тази група, тъй като произходът по майчина страна е единствено решаващ, защото е единствено известен. След като се утвърдила забраната на полове общуване между всички братя и сестри, даже и между най-далечните странични роднини по майчина линия, горната група се превърнала в род, т. е. тя се конституирала като установен кръг от кръвни роднини по женска линия, които не могат да встъпват в брак помежду си, кръг, който оттогава все повече и повече се утвърждава от други общи обществени и религиозни учреждения и се отличава от другите родове на същото племе. Повече подробности за това — по-късно. Но щом установиме, че родът не само неизбежно, но даже напълно естествено се развива от пуналуалното семейство, основателно е да приемем почти като сигурно някогашното съществуване на тази семейна форма за всички народи, у които може да се докаже

съществуването на родови учреждения, т. е. за почти всички варварски и културни народи.*

Когато Морган писа своята книга, нашите познания за груповия брак бяха още твърде ограничени. Знаеше се нещо за груповите бракове на организираните в класове (групи) австралийци, а освен това Морган още в 1871 г. беше обнародвал стигналите до него сведения за хавайското пуналуално семейство.⁵⁶ Пуналуалното семейство даде, от една страна, пълно обяснение на господстващата у американските индианци система на родство, която за Морган беше изходна точка на всичките му изследвания; от друга страна, тя послужи като готова отправна точка за извеждането на майчинскоправния род; тя представляваше, най-после, една много по-висока степен на развитие от австралийските класове. Затова понятно е, че Морган я разглежда като онази степен на развитие, която по необходимост е предхождала брака по двойки, и че ѝ приписва всеобщо разпространение в древно време. Оттогава ние се запознахме с редица други форми на групов брак и знаем сега, че тук Морган е отишъл твърде далеч. Но все пак той е имал щастието да намери в своето пуналуално семейство най-висшата, класическата форма на груповия брак, оная именно форма, изхождайки от която преходът към една по-висша форма се обяснява най-просто.

Най-същественото обогатяване на нашите знания за груповия брак дължим на английския мисионер Лоример Файсън, който години наред е изучавал тази семейна форма на нейната класическа почва — в Австралия⁵⁷. Най-низшето стъпало на развитие той е намерил у австралийските негри в Маунт Гамбир (Южна Австралия). Тук цялото племе е разделено на два големи класа (групи) — кроки и кумите. Половите сношения в рамките на всеки от тия класове са строго забранени; затова пък всеки мъж от единия клас е по рождение съпруг на всяка жена от другия клас и тя е негова съпруга по рождение. Не отделните индивиди, а целите групи са в брак една с друга, клас с клас. И трябва да се отбележи, че тук не се правят никакви ограничения на половите сношения поради разлика във възраст или близко кръвно родство освен ограниченията, обусловени от разделението на два екзогамни класа. Всеки кроки има за законна съпруга всяка жена кумите; но тъй като неговата собствена дъщеря, като дъщеря на жена кумите, е според майчинското право също

* По-нататъшният текст до пункта „Семейство по двойки“ (виж настоящия том, стр. 52) е прибавен от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

така кумите, по силата на това тя е от рождение съпруга на всеки кроки, значи и на своя баща. Във всеки случай класната организация, каквато я знаем, не поставя никаква пречка за това. Следователно или тази организация е възникнала в едно време, когато, въпреки смътния стремеж да бъде ограничено кръвосмешението, човек не е виждал още нищо ужасно в половото общуване между родители и деца, и в такъв случай класната система ще е произлязла непосредствено от едно състояние на безредно полово общуване — или пък половото общуване между родители и деца е било вече забранено от обичая, когато са възникнали брачните класи, и в такъв случай сегашното състояние укава на съществуването преди това на кръвнородствено семейство и е първата крачка към неговото преодоляване. Последното е по-вероятното. Доколкото ми е известно, примери за брачно общуване между родители и деца в Австралия не се споменават, а по-късната форма на екзогамия — родът с майчинско право — също, по правило, мълчаливо предполага забраната на такова общуване като съществувала още при основаването на рода.

Системата на двата класа се намира освен в района на Маунт Гамбир в Южна Австралия още и далече на изток по реката Дарлинг и на североизток в Квинсленд — значи тя е широко разпространена. Тя изключва само браковете между братя и сестри, между братови деца и между сестрини деца от майчина страна, защото последните принадлежат на един клас; напротив, децата на брат и сестра могат да встъпват в брак. Една по-нататъшна крачка към възпрепятствование на кръвосмешението намираме у племето камиларои по реката Дарлинг в Нов Южен Уелс, където двата първоначални класа са се разпаднали на четири и всеки от тия четири класа изцяло е в брак с друг определен клас. Първите два класа са взаимни съпрузи по рождение; и в зависимост от това, дали майката е принадлежала към първия или втория клас, децата попадат в третия или четвъртия клас; децата на последните два класа, намиращи се помежду си също в брачни отношения, принадлежат към първия и втория клас. Така че едно поколение винаги принадлежи към първия и втория клас, следващото — към третия и четвъртия, третото поколение — пак към първия и втория клас. Поради това децата на брат и сестра (от майчина страна) не могат да бъдат мъж и жена, но затова пък внуците на брата и сестрата могат да встъпват в брак. Този своеобразно комплициран строй се усложнява още повече от — във всеки случай по-късното — вмъкване в него на майчинско-правния род, но тук не можем да се впускаме в подробности. Виждаме значи, че стремежът да се възпрепятства кръвосме-

шението се проявява все отново и отново, но инстинктивно, слепещката, без да се съзнава ясно целта.

Груповият брак, който тук, в Австралия, е още брак между класове, масово съпружество на цял клас мъже, често пръснати по целия континент, с един също тъй широко разпространен клас жени — този групов брак отблизо съвсем не изглежда тъй ужасен, както си го представя свикналата на публични домове филистерска фантазия. Напротив, минаха много години, докато само се догадиха за неговото съществуване, а в най-ново време то пак се оспорва. На повърхностния наблюдател той се представя като хлабаво еднобрачие, а на места като многоженство с практикувана от време на време изневяра. Нужни са и дълги години изучаване, както направиха Файсън и Хауит, за да открием в практиката на тия брачни отношения, в които обикновеният европеец вижда нещо подобно на това, което съществува в неговата родина, регулиращия закон, по силата на който чуждият австралийски негр на хиляди километри от своето родно място, сред хора, говорещи на непознат нему език, все пак нерядко във всеки лагер и във всяко племе намира жени, които без съпротива и без възмущение му се отдават, и според който закон онзи, които има няколко жени, отстъпва на госта една от тях за през нощта. Там, където европеецът вижда безнравственост и беззаконие, всъщност владее строг закон. Жените принадлежат към брачния клас на чужденеца и затова са негови съпруги по рождение; същият този нравствен закон, който предопределя двамата един на друг, забранява под страх на изгнание всяко общуване във от рамките на взаимно принадлежащите брачни класове. Дори там, където жените биват отвлечани, както става често и е правило в някои местности, законът на класовете се спазва грижливо.

Впрочем при отвлечането на жени се проявява вече следа от прехода към еднобрачие, поне във форма на брак по двойки: ако младият мъж е откраднал или отвлякъл момичето с помощта на свои приятели, то бива полово използвано от всички тях по ред, но след това бива признато за жена на младия мъж, който е устроил отвлечането. И обратно, избяга ли отвлечената жена от мъжа и бъде ли хваната от друг, тя става негова жена и първият изгубва своето право на предимство. И така, редом с продължавашия въобще да съществува групов брак и в неговите рамки възникват изключителни отношения — съчетаване на отделни двойки за по-дълго или по-кратко време, наред с това и многоженство, така че груповият брак и тук е в процес на отмиране и въпросът е само кой ще излезе най-напред от

сцената под европейско влияние: груповият брак или придържащите се към него австралийски негри.

Бракът по дели класове, както господства в Австралия, е във всеки случай твърде низша и първоначална форма на груповия брак, докато пуналуалното семейство, доколкото знаем, е негова най-висша степен на развитие. Първият, изглежда, е форма, която отговаря на общественото развитие на скитащи диваци, вторият предполага вече относително устойчиви поселения на комунистически общности и води непосредствено към следното по-високо стъпало на развитие. Между двете тези форми на брак сигурно ще намерим още някои междинни степени; тук пред нас се намира една досега само разкрита, едва засегната област за изследване.

3. *Семейство по двойки.* Известно съжителство по двойки за по-късо или по-дълго време се е срещало още в груповия брак или още по-рано; мъжът имал една главна жена (едва ли може да се каже любима жена) между многото жени и той бил за нея най-главният съпруг между другите. Това обстоятелство е допринесло не малко за объркването у мисионерите, които виждат в груповия брак* ту безредна общност на жени, ту производно нарушение на брака. Но такова обичайно съжителство по двойки е трябвало все повече и повече да се затвърдява, колкото повече се е развивал родът и колкото по-многобройни са ставали групите от „братя“ и „сестри“, между които бракът бил сега невъзможен. Даденият от рода тласък за възпрепятствуване брака между кръвни родственици продължавал да действа. Така намираме, че при ирокезите и при по-голямата част от другите индианци, които се намират на низшето стъпало на варварството, бракът е забранен между всички роднини, които наброява тяхната система, а такива са няколко стотици видове. При тая растяща заплетеност на брачните забрани груповите бракове ставали все повече и повече невъможни: те бивали измествани от *семейството по двойки*. При това стъпало един мъж живее съвместно с една жена, но тъй че многоженството и евентуалната изневяра остават право на мъжете (макар първото рядко да се случва поради икономически причини), докато от жените през цялото съжителство обикновено се изисква най-строга вярност и изневярата от тяхна страна бива жестоко наказвана. Но брачната връзка е за всяка страна лесно разтрогваема и децата принадлежат, както и по-рано, само на майката.

* В изданието от 1884 г. в тази и предишната фраза вместо думите „груповия брак“ е напечатано: „пуналуалното семейство“. *Ред.*

В това настойчиво провеждано изключване на кръвни роднини от брачна връзка също продължава да действа естественият подбор. По думите на Морган

„браковете между некръвнороднински родове са създавали физически и духовно по-силна раса; две прогресиращи племена са се смесвали и черепът и мозъкът на новите поколения са се увеличавали природосъобразно, докато са обхващали способностите и на двете“⁵⁸.

Племена с родов строй е трябвало следователно да вземат връх над изостаналите или със своя пример да ги увлекат след себе си.

Значи развитието на семейството в първобитната епоха се състои в непрекъснато стесняване на обхващания първоначално цялото племе кръг, в рамките на който господства брачна общност между двата пола. Чрез последователно изключване из-първо на по-близки, а след това на все по-далечни роднини и накрай дори на роднините само по сватовство най-после всеки вид групов брак става практически невъзможен и в края на краищата остава една все още хлабаво обвързана брачна двойка — молекулата, с разпадането на която бракът изобщо престава. Вече от това се вижда колко малко общо има индивидуалната полова любов в днешния смисъл на думата с възникването на еднобрачието. Това се доказва още повече и от практиката на всички народи, които се намират на това стъпало на развитие. Докато в по-раншните форми на семейство мъжете никога не са били затруднени от липса на жени, а, напротив, са ги имали предостатъчно, сега жените са станали рядкост и били търсени. Затова от времето на брака по двойки започват отвлеченията и купуването на жени — широко разпространени *симптоми*, но само симптоми на една настъпила, много по-дълбоко лежаща промяна: обаче въз основа на тези симптоми — само методи да се доставят жени — педантичният шотландец Мак-Ленан на-съчини особени видове семейство: „Грабежен брак“ и „брак-покупка“. Впрочем и при американските индианци, и другаде (на същото стъпало на развитие) сключването на брака е работа не на участниците, които често не биват и питани, а на техните майки. По тоя начин две съвсем непознати лица често биват годявани и научават за сключената сделка едва когато на-ближи времето за встъпване в брак. Пред сватбата младоженецът прави на родовете роднини на булката (т. е. на майчините и, а не на бащата и неговите роднини) подаръци, които се смятат откуп за отстъпеното момиче. Бракът може да бъде разтрогнат по желание на всеки от двамата съпрузи; но у много племена,

например при ирокезите, постепенно се съставило отрицателно отношение на общественото мнение към такова разтрогване; при спорове между съпрузите като посредници се намесват родовете роднини на двете страни и само ако тяхната намеса не помогне, бракът се разтрогва, при което децата остават на жената, и всяка страна получава свободата да встъпи отново в брак.

Семейството по двойки, само по себе си твърде слабо и твърде неустойчиво, за да чувства нужда от собствено домакинство или дори само да го пожелае, съвсем не премахва комунистическото домашно стопанство, унаследено от по-раншни времена. Но комунистическото домашно стопанство означава господство на жените в къщи, тъй както изключителното признаване на една родна майка, при невъзможността да се знае със сигурност родния баща, означава високо уважение към жените, т. е. към майките. Една от най-абсурдните, наследени от епохата на просвещението в XVIII век представи е, че жената била в началото на развитието на обществото робиня на мъжа. У всички диваци и всички варвари от низшата и средна степен, отчасти и и от висшата степен, жената е не само свободна, но има и високоуважавано положение. Какво е това положение още при брака по двойки, може да засвидетелства Артур Райт, дългогодишен мисионер сред ирокезкото племе сенека. Той казва:

„Колкото се отнася до техните семейства, то по времето, когато те са живеели още в старите дълги къщи (комунистически стопанства на няколко семейства) ... там винаги е господствувал един клан (род), така че жените са вземали своите мъже от другите кланове (родове) ... Обикновено женската половина е господствувала в къщи; запасите са били общи; но тежко и горко на нещастния съпруг или любовник, който е бил твърде ленив или твърде несръчен и не е внасял своя дял в общия запас. Колкото и деца или каквото и собствено имущество да е имал в къщи, той всеки момент е можел да получи заповед да събере парцалите си и да се пръждоса. И той даже не е посмявал да се спротивява; в къщи му ставало много горещо и не му е оставало нищо друго, освен да се върне в своя собствен клан (род) или, което и ставало в повечето случаи, да потърси нов брак в друг клан. Жените са били голяма сила в клановете (родовете), а също и навсякъде другаде. При случай те не са се колебаели да свалят някой главатар и да го деградират до прост воин.“⁵⁹

Комунистическото домашно стопанство, в което повсичето или всички жени принадлежат към един и същ род, а мъжете принадлежат към различни родове, е реалната основа на онова повсеместно разпространено в първобитната епоха господство на жените, откритието на което е третата заслуга на Бахофен. — В допълнение ще забележа, че разказите на пътешествениците и мисионерите за обременяване на жените с прекомерна работа у

диваците и варварите в никой случай не противоречи на казаното. Разделението на труда между двата пола се обуславя не от положението на жената в обществото, а от съвсем други причини. Народи, у които жените трябва да работят много повече, отколкото според нашите представи е редно за тях, често изпитват към жените много повече истинско уважение, отколкото нашите европейци. Дамата в епохата на цивилизацията, обкръжена от привидна почит и чужда на всякакъв истински труд, има безкрайно по-ниско обществено положение от извършващата тежък труд жена в епохата на варварството, която се смятала от своя народ за действителна дама (lady, frowa, Frau = госпожа) и е била по характера на положението си такава.

Дали бракът по двойки в Америка днес изцяло е изместил груповия брак* — това трябва да решат по-подробни изследвания върху стоящите още на висшето стъпало на дивачеството северо-западни, а особено върху южноамериканските народи. За последните съобщават толкова разнообразни примери на полово волност, че тук едва ли може да се приеме пълно преодоляване на стария групов брак.** Във всеки случай още не са излезнали всички следи от него. Най-малко у четиридесет северноамерикански племена мъжът, който се оженва за най-старата сестра, има право да вземе за свои жени и всички нейни сестри, щом достигнат необходимата възраст: остатък от общността на мъжете за цялата редица сестри. А за жителите на полуостров Калифорния (висша степен на дивачеството) Банкрофт разказва, че те имат известни празненства, когато няколко „племена“ се събират за безразборно полово общуване.⁶⁰ Това са очевидно родове, които в тия празненства запазват смътния спомен за времето, когато жените от един род са имали като свои общи съпрузи всички мъже от друг род, и обратно.*** Този обичай съществува още в Австралия. У някои народи по-възрастните мъже, гла-

* В издането от 1884 г. вместо думите „груповия брак“ е напечатано „пуналуалното семейство“. *Ред.*

** Тази фраза е прибавена от Енгелс в издането от 1891 г. *Ред.*

*** По-нататъшният текст до думите: „Семейството по двойки е произлязло на границата между дивачеството и варварството“ (виж настоящия том, стр. 58), е прибавен от Енгелс в изданието от 1891 г. В изданието от 1884 г. абзацът завършвал със следващия отчасти използван от Енгелс в изданието от 1891 г., а отчасти изпуснат от него текст: „Добре известни са остатъците от подобна практика в древния свят като например обичаят на финикийските довойки да се отдават на чужденци в храма по време на празненствата в чест на Астарта; дори средновековното право на първата нощ, което въпреки усилията на германските неоромантици да смекчат този факт, съществувало в твърде вкоренена форма, е остатък от пуналуалното семейство, запазил се вероятно благодарение на келтския род (клан)“. *Ред.*

ватарите и магьосниците жреци експлоатират общността на жените за свои интереси и монополизират повечето от жените за себе си; но за това те в известни празници и на големи народни събори са длъжни да допускат старата общност и да оставят своите жени да се наслаждават с младите мъже. Цяла редица примери на такива периодични сатурналии⁶¹, когато старото свободно полово общуване отново влиза в сила за кратко време, дава Вестермарк на стр. 28—29 на своята книга: у племената хо, сантал, пенджа и котар в Индия, у някои африкански народи и други. Странно е, че Вестермарк отгук прави извода, че това било остатък не от отричания от него групов брак, а от общия за първобитния човек и за другите животни период на загонване. Тук идваме до четвъртото голямо откритие на Бахофен; откритието на широко разпръснатата преходна форма от груповия брак към двойките. Това, което Бахофен представя като изкупление за нарушаване на старите повели на боговете — изкуплението, чрез което жената добива право на целомъдрие, — е в действителност само мистичен израз на откупа, с който жената се откупва от старата общност на мъжете и добива право да се отдава само на *един* мъж. Този откуп се състои в ограничено отдаване: вавилонските жени е трябвало да се отдават един път в годината в храма на Милита; други народи от Предна Азия са изпращали своите момичета за цели години в храма на Анаитис, където трябвало да се отдават на свободна любов с любимци по свой избор, преди да получат право да се омъжат; подобни обичаи, обвити в религиозно одеяние, са общи за почти всички азиатски народи между Средиземно море и Ганг. Изкупителната жертва става с течение на времето все по-лека, както забелязва и Бахофен:

„Повтарящото се всяка година отдаване отстъпва на еднократен акт, хетеризмът на матроните бива заместен с този на девойките, практикуването му през време на брака — с това предн брака, безразборното отдаване на всички — с това на определени лица“ („Майчинско право“, стр. XIX).

При други народи религиозното одеяние липсва; у някои — траки, келти и др., в древността, при много коренни обитатели на Индия, у малайските народи, у тихоокеанските островитяни и у много американски индианци и днес още — момичетата се радват преди омъжването си на най-голяма полова свобода. Така е почти навред в Южна Америка, което може да засвидетелства всеки, който е проникнал там, във вътрешността. Така Агасис („Пътуване в Бразилия“, Бостон и Ню Йорк, 1886, стр. 266⁶²) разказва за едно богато семейство от индиански произход; когато

се запознал с дъщерята, той попитал за нейния баща, като мислел, че това е мъжът на майката, който като офицер бил на война срещу Парагвай; но майката отговорила с усмивка: *paotem pai, é filha da fortuna* — тя няма баща, тя е дете на случайността.“

„Така говорят винаги индианките или полуиндианките без срам или упрек за своите извънбрачни деца; и това съвсем не е нещо необичайно, а по-скоро обратното изглежда да е изключение. Децата... познават често само своята майка, защото всяка грижа и отговорност пада върху нея; за своя баща те не знаят нищо; пък и на жената изглежда никога не идва на ум, че тя или нейните деца могат да имат някакви претенции към него.“

Това, което изглежда тук странно на цивилизования човек, според майчинското право и в груповия брак е чисто и просто правило.

При някои други народи приятелите и роднините на младоженеца или сватбените гости упражняват по време на самата сватба унаследеното от стари времена право върху невестата, като младоженецът идва едва последен по ред: така е било на Балкарските острови и у африканските авгили в древността, а у племето бареа в Абисиния това се практикува и днес. У други народи пък някакво длъжностно лице, главатарят на племето или народа, касикът, шаманът, жрецът, князът или както и да се нарича той, е представител на общността и упражнява спрямо невестата правото на първата нощ. Въпреки всички неоромантични старания да бъде омаловажено това *ius primae noctis**, то съществува като остатък от груповия брак и до ден днешен у повечето жители на Аляска (Банкрофт, „Туземни племена“, I, 81), у племето таху в Северно Мексико (пак там, стр. 584) и при други народи; и то е съществувало през цялото средновековие най-малкото в първоначално келтски страни, където е преминало направо от груповия брак, напр. в Арагония. Докато в Кастилия селянинът никога не е бил крепостен, в Арагония е господствувало най-позорно крепостничество до декрета на Фердинанд Католика от 1486 г.⁶³ В този документ се казва:

„Ние постановяваме и обявяваме, че горепомнатите господа (*senyors* барони) ... също нямат право, когато селянинът се жени, да спят при жена му първата нощ, или в знак на своето господство през сватбената нощ, след като жената е легнала в леглото, да прекрачват последното и споменатата жена; също така упоменатите господа не могат да използват дъщерята или сина на селянина, срещу заплащане или без заплащане, против тяхната воля“. (Цитирано по каталонския оригинал у Зугенхайм. „Крепостно право“, Петербург, 1861, стр. 355⁶⁴.)

* — право на първата нощ. *Ред.*

Бахофен има по-нататък безусловно право, когато навсякъде твърди, че преходът от това, което той нарича „хетеризъм“ или „Sumprzeugung“, към еднобрачието се е извършил главно благодарение на жените. Колкото повече с развитието на икономическите условия на живота, т. е. с разложението на първобитния комунизъм и с растящата гъстота на населението, унаследените от древността отношения на половете губят своя първобитно наивен характер, толкова повече е трябвало те да се виждат на жените унижителни и тягостни; толкова по-настойчиво жените е трябвало да търсят избавление в правото на целомъдрие, във временен или траен брак само с един мъж. Този прогрес не е могъл да произлиза от мъжете между другото още и затова, че на тях въобще никога, дори и до днес, не им е идвало на ум да се откажат от приятностите на фактическия групов брак. Едва след като благодарение на жените се извършил преходът към брака по двойки, мъжете могли да въведат строгата моногамия — разбира се, само за жените.

Семейството по двойки е произлязло на границата между дивачеството и варварството най-вече на висшето стъпало на дивачеството, а едва тук-там — на низшето стъпало на варварството. То е характерната семейна форма за варварството, както груповият брак — за дивачеството, а моногамията — за цивилизацията. За да се развие то по-нататък до устойчива моногамия, били са нужни други причини освен действуващите досега. В съжителството по двойки групата била сведена вече до нейната последна единица, до нейната двуатомна молекула: до един мъж и една жена. Естественият подбор е извършил своята работа чрез последователно провежданото изключване от брачната общност; за него вече не останало нищо да върши в тая насока. Следователно, ако не са се появили нови *обществени* движещи сили, нямало да има никаква причина да се развие от съжителството по двойки нова форма на семейство. Но тези движещи сили започнали да действуват.

Напушаме сега Америка, класическата страна на семейството по двойки. Няма признак, който позволява да заключим, че там се е развила една по-висша форма на семейство, че там преди откриването и завоюването ѝ е съществувала някога и някъде трайна моногамия. Иначе е в Стария свят.

Тук опитомяването на домашни животни и отглеждането на стада развило неподозирани дотогава източници на богатство и създавало съвсем нови обществени отношения. До низшето стъпало на варварството постоянното богатство се е състояло почти само в къщата, облеклото, грубите украшения и оръдията за

добиване и приготвяне на храна: лодка, оръжия, домашни вещи от най-прост вид. Храната е трябвало наново да се извоюва ден за ден. А сега със стадата от коне, камили, магарета, говеда, овци, кози и свини настъпващите пастирски народи — арийците в индийското Петоречие и областта на Ганг, както и в тогава много по-богатите с води степи на Аму-Даря и Сир-Даря, семитите по Ефрат и Тигър — са придобили едно имущество, което се нуждаело само от наглеждане и най-прости грижи, за да се размножава във все по-голям брой и да доставя най-обилна млечна и месна храна. Всички предишни начини за добиване храна отстъпват сега на заден план; ловът, по-рано необходимост, става сега лукс.

Но кому е принадлежало това ново богатство? Първоначално без съмнение — на рода. Но частна собственост върху стадата трябва да се е развила още отрано. Трудно е да се каже дали за автора на така наречената първа книга на Мойсей патриарх Авраам е бил притежател на своите стада по силата на собственото си право като глава на семейна общност или по силата на качеството си като фактически наследствен глава на един род. Сигурно е само това, че ние не бива да си го представяме като собственик в съвременния смисъл на думата. И сигурно е още и това, че на прага на достоверната история вече навсякъде намираме стадата в обособена собственост* на главите на семействата, също както и произведенията на изкуството от варварската епоха, металически прибори, луксозни артикули и, накрай, човешкия добитък — робите.

Защото сега било изнамерено и робството. За варварина от низшата степен робът е бил безполезен. Затова и американските индианци постъпвали с победените неприятели съвсем не както на по-висока степен на развитие. Мъжете бивали убивани или пък приемани в племето на победителите като братя; за жените се омъжвали или те бивали също приемани за членове на победилния род заедно с оцелелите им деца. Човешката работна сила на това стъпало още не дава що-годе забележим излишък над разноските за нейната издръжка. С въвеждането на скотовъдството, на преработката на металите, тъкачеството и, най-после, на полевъдството положението се изменило. Както тъй лесно постижимите по-рано съпруги придобили сега разменна стойност и бивали купувани, тъй станало и с работната сила, особено след като стадата окончателно преминавали в семейно

* В изданието от 1884 г. вместо думите „обособена собственост“ е напечатано „частна собственост“. *Ред.*

владение.* Семейството не се размножавало тъй бързо както добитъкът. Били нужни повече хора, за да го наглеждат, а за това е могло да бъде използван плененият неприятел, който освен това също тъй е могъл да се размножава както самият добитък.

Такива богатства, веднаж преминали в частно владение на отделни семейства** и там умножили се бързо, нанесли силен удар на обществото, основано на брак по двойки и майчинско-правен род. Бракът по двойки внесъл нов елемент в семейството. Редом с родната майка той поставил достоверния роден баща, който при това е вероятно повече достоверен, отколкото мнозина „бащи“ днес. Според тогавашното разделение на труда в семейството на мъжа се падало доставянето на храната и на необходимите за това средства на труда, следователно и собствеността върху тях; той ги вземал със себе си в случай на раздяла, както и жената си запазвала домашните вещи. Според обичая на тогавашното общество мъжът значи бил и собственик на новия източник на храна — добитъка, и по-късно на новото средство на труда — робите. Но по обичая на същото това общество неговите деца не могли да го наследяват, защото с наследяването ето как било.

Според майчинското право, значи, докато произходът бил пресмятан само по майчина линия, и според първоначалния обичай за наследяване в рода, отначало роднините в рода наследявали умрелите членове на своя род. Имуществото трябвало да остане в рода. При незначителността на предметите то може би отдавна преминавало на практика към най-близките родственици, следователно към кръвните роднини по майчина страна. Но децата на умрелия мъж принадлежали не на неговия род, а на рода на майката; те наследявали майката отначало заедно с останалите нейни кръвни роднини, а по-късно може би — на първо място; обаче те не могли да наследяват своя баща, защото не принадлежали към неговия род, а неговото имущество трябвало да остане в този род. Затова след смъртта на собственика на стада неговите стада преминавали преди всичко към братята и сестрите му и към децата на сестрите му или към потомците на сестрите на майка му. А собствените му деца били лишавани от наследство.

И така, колкото повече богатствата се умножавали, те, от една страна, давали на мъжа по-влиятелно положение в семей-

* В изданието от 1884 г. вместо думите „в семейно владение“ е напечатано: „в частно владение“. *Ред.*

** Думите „отделни семейства“ са прибавени от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

ството, отколкото на жената, а, от друга страна, пораждали стремеж да бъде използвано това затвърдено положение, за да се измени обичайният ред на наследяване в полза на децата. Но това не могло да стане, докато произходът се определял според майчинското право. Значи последното трябвало да бъде премахнато — и то било премахнато. Това съвсем не било тъй трудно, както ни изглежда днес. Защото тази революция — една от най-коренните, които е преживяло човечеството — не е било нужно да засегне нито един от живите членове на рода. Всички негови членове са могли да си останат това, което са били порано. Достатъчно било простото решение — потомците на мъжките членове на рода да остават занапред в него, а потомците на женските да бъдат изключвани, като преминават в рода на своя баща. С това било премахнато определянето на родословието по женска линия и правото на наследяване по майка и било въведено родословие по мъжка линия и правото на наследяване по баща. Ние не знаем нищо как и кога се е извършила тая революция у културните народи. Тя изцяло се отнася към предисторическата епоха. Но че такава революция *се е извършила*, това повече от достатъчно доказват събраните особено от Бахофен данни за многобройни следи от майчинско право; колко лесно става тя, виждаме при редица индиански племена, където тя се е извършила едва неотдавна и още се извършва отчасти под влиянието на нарастващото богатство и на изменения начин на живот (преминаване от горите в прерията), отчасти под моралното въздействие на цивилизацията и мисионерите. От осем племена в поречието на Мисури шест имат мъжка, но две имат още женска родословна линия и съответно наследяване. У племената шоуни, миами, делавери се е вкоренил обичаят децата да бъдат приобщавани към рода на бащата, като им дават родово име, принадлежащо на неговия род, за да могат да наследяват бащата. „Вродена казуистика у човека — да изменя нещата, като им изменя имената! И да намери вратички, за да руши традицията в рамките на традицията, когато някой пряк интерес е давал достатъчна подбуда за това!“ (Маркс.)⁶⁵ От това произлязла безнадеждна бъркотия, която могла да бъде отстранена и отчасти била отстранена с прехода към бащинското право. „Това изглежда да е изобщо най-естественият преход“ (Маркс)⁶⁶. По това*, какво могат да ни кажат специалистите по сравнително право за начина, по който се е извършил тоя преход у

* Тоя текст до края на абзаца е прибавен от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

културните народи на Стария свят — разбира се, почти само хипотези, — сравни М. Ковалевски, „Очерк върху произхода и развитието на семейството и частната собственост“, Стокхолм, 1890⁶⁷.

Събарянето на майчинското право е било *световноисторическото поражение на женския пол*. Мъжът поел кормилото и в къщи, жената била унижена и потисната, станала робиня на неговата похот и прост инструмент за раждане на деца. Това унижено положение на жената, както изпъква то особено явно у гърците от героичната и още повече от класическата епоха, е било постепенно лицемерно разкрасявано, на места и обличано в по-меки форми, но в никой случай не е било отстранено.

Първият резултат от тъй установилото се самовластие на мъжете се проявява във възникващата сега междинна форма на патриархалното семейство. Това, което го характеризира главно, не е многоженството, за което ще говорим по-нататък, а

„организацията на известен брой свободни и несвободни лица в едно семейство под бащинската власт на главата на семейството. В семнтската форма главата на семейството живее в многоженство, несвободните имат жени и деца и целта на цялата организация е грижата за стадата в пределите на определена територия.“⁶⁸

Същественото е включването на несвободни в състава на семейството и бащинската власт; затова завършен тип на тази семейна форма е римското семейство. Думата *familia* означава първоначално не състоящия се от сантименталности и домашни раздори идеал на днешния филистер, у римляните първоначално тя не се отнася дори и до брачната двойка и нейните деца, а само до робите. *Famulus* значи домашен роб, а *familia* е съвкупността на робите, които принадлежат на един човек. Още по времето на Гай *familia, id est patrimonium* (т. е. наследството) се е предавала по завещание. Изразът е бил измислен от римляните, за да бъде означен един нов обществен организъм, главата на който по силата на римската бащинска власт е бил господар на жена и деца и известен брой роби, с правото над живота и смъртта на всички.

„И така, думата не е по-стара от обвинялата в желязна броня семейна система на латинските племена, възникнала след въвеждането на полевъдството и узаконяването на робството и след отделянето на арийските италици от гърците“⁶⁹.

Маркс прибавя: „Съвременното семейство съдържа в зародиш не само робство (*servitus*), но и крепостничество, защото от самото начало има отношение спрямо земеделските повин-

ности. То съдържа в миниатюр всички онези противоположности, които по-късно широко се развиват в обществото и в неговата държава.⁷⁰

Такава форма на семейство означава преход от брака по двойки към моногамия. За да се осигури верността на жената, значи и истинското бащинство на децата, жената е предоставена безусловно на властта на мъжа; и ако той я убива, той упражнява само своето право.*

С патриархалното семейство навлизаме в областта на писаната история, а заедно с това в една област, където сравнителната юриспруденция може да ни окаже значителна помощ. И действително тя ни е довела тук до значителна крачка напред. Ние дължим на Максим Ковалевски („Очерк върху произхода и развитието на семейството и собствеността“, Стокхолм, 1890, стр. 60—100) доказателството, че патриархалната домашна община (patriarchalische Hausgenossenschaft), каквато намираме и днес още у сърби и българи под името „задруга“ (по смисъл приблизително: другарство, другаруване) или „братство“ и във видоизменена форма у ориенталски народи, е образувала преходната степен между майчинско-правното семейство, произлязло от груповия брак, и единичното (отделното) семейство на съвременния свят. Това изглежда доказано поне за културните народи на Стария свят — за арийците и семитите.

Южнославянската задруга дава най-добрия, жив още пример на такава семейна община. Тя обхваща няколко поколения от потомци на един баща заедно с техните жени, като всички живеят заедно в един двор, заедно обработват своите нивя, хранят се и обличат от общи запаси и заедно владеят излишъка от добива. Общината се намира под върховното управление на домакина (domàcin), който я представлява навън, може да отчуждава по-малки предмети, води касата и е отговорен за нея, както и за правилния ход на цялото домакинство. Той е избираем и съвсем не е нужно да бъде най-старият. Жените и тяхната работа са под ръководството на домакинята (domàsica), която обикновено е жената на домакина. Тя има също важен, често пъти решаващ глас при избора на съпруг за момичетата. Но върховната власт има семейният съвет, събранието на всички възрастни членове, жени и мъже. Пред това събрание домакинът дава сметка; то взема най-важните решения, раздава правосъдие на членовете, решава по-важните покупки и продажби, особено на земя, и т. н.

* По-нататъшният текст до думите: „Преди да минем към моногамията“ (виж настоящия том, стр. 65), е прибавен от Енгелс в изданието от 1891 г. Ред.

Едва преди около десет години бе доказано, че и в Русия⁷¹ още съществуват такива големи семейни сдружения; сега е общопризнато, че те също тъй дълбоко се коренят в руските народни обичаи, както и селската община. Те фигурират в най-стария руски законник, в „Правда“ на Ярославл⁷², под същото име (*vervj**), както и в далматинските закони⁷³, а доказателства за тях могат да се намерят и в полските и чешките исторически източници.

И у германците, според Хойслер („Институции на германското право“⁷⁴), стопанската единица първоначално не е отделното семейство в съвременния смисъл, а „домашната община“ („*Hausgenossenschaft*“), която се състои от няколко поколения, респективно отделни семейства, и наред с това доста често включва и несвободни в своя състав. Също и римското семейство се свежда към този тип и поради това в последно време е силно оспорвана абсолютната власт на бащата на семейството, както и безпавието на останалите членове на семейството по отношение на него. Изглежда, и у келтите са съществували подобни семейни общини в Ирландия; във Франция те се запазили до Френската революция в Ниверне под името *parcoppesies*, а във Франш Конте и досега не са съвсем изчезнали. В околността на Луан (департамент Сона и Лоара) се срещат големи селски къщи с обща, висока, стигаща до стряхата централна зала и около нея стаи за спане, в които се влиза по стълби с шест до осем стъпала и в които живеят няколко поколения на същото семейство.

В Индия домашната община със съвместно обработване на земята се споменава още от Неарх⁷⁵ във времето на Александър Велики и съществува и до днес в същата местност (Пенджаб) и в цялата северозападна част на страната. В Кавказ сам Ковалевски можа да докаже нейното съществуване. В Алжир тя още съществува у кабилите. Дори изглежда да е съществувала и в Америка; искат да я открият в „*calpullis*“, които Зурита⁷⁶ описва в старо Мексико; а Кунов („*Ausland*“, 1890, № 42—44)⁷⁷ доста ясно е доказал, че в Перу по времето на завладяването му е съществувало устройство, подобно на германската марка (странно е, че то се е наричало също така *marka*), с периодично разделяне на обработваемата земя, значи с индивидуална обработка на земята.

Във всеки случай патриархалната семейна община, с общо земевладение и съвместно обработване на земята, получава сега

* — всрвъ. *Ред.*

съвсем друго значение, отколкото по-рано. Не можем повече да се съмняваме във важната преходна роля, която тя е играла у културните народи и у някои други народи на Стария свят в периода между семейството с майчинско право и отделното семейство. По-долу ще се върнем към направеното от Ковалевски по-нататъшно заключение, че тя е била също преходната степен, от която се е развила селската община, или марката, с обработване на земята от отделни семейства и с първоначално периодично, а след това окончателно разделяне на орната земя и ливадите.

Относно семейния живот в тези семейни общини трябва да отбележим, че поне в Русия бащата на семейството силно злоупотребява със своето положение спрямо по-младите жени в общината, особено спрямо снахите, и често си образува от тях харем; руските народни песни са твърде красноречиви за това.

Преди да минем към бързо развиващата се след падането на майчинското право моногамия, нека кажем още няколко думи за многоженството и многомъжеството. Тези две форми на брак могат да бъдат само изключения — тъй да се каже, исторически луксозни продукти — дори ако се срещат в някоя страна успоредно една до друга, което, както е известно, не става. Тъй като изключенията от многоженството мъже не могли да намерят утеха при жените, станали излишни вследствие многомъжеството, а броят на мъжете и жените, независимо от социалните институции, досега е бил почти еднакъв — то нито едната, нито другата форма на брак в никакъв случай не е могла да стане общопризната. В действителност многоженството на един мъж очевидно е било продукт на робството и се е ограничавало само до отделни лица, заемащи изключително положение. В семитското патриархално семейство в многоженство живее само патриархът и най-много още някои негови синове, а останалите трябва да се задоволят с една жена. Така е и днес още в целия Ориент: многоженството е привилегия на богатите и знатните, като жените се доставят главно чрез покупка на робини; масата на народа живее в моногамия. Също такава изключение е и многомъжеството в Индия и Тибет, чийто несъмнено небезинтересен произход от груповия брак* трябва да се изследва по-подробно. Впрочем в своята практика многомъжеството изглежда много по-търпимо, отколкото ревнивият режим на мохамеданските хареми. Поне у наирите в Индия всеки трима, четирима или повече мъже наистина имат

* В изданието от 1884 г. вместо „груповия брак“ е напечатано „пуналуалното семейство“. *Ред.*

една обща жена, но всеки от тях може наред с това да има заедно с други три или повече мъже втора жена и по същия начин и трета, четвърта и т. н. Чудно е, че Мак-Ленан в тия брачни клубове, в повечето от които човек може едновременно да членува и които той сам описва, не е открил новата категория *клубен брак*. Впрочем, тоя обичай на брачни клубове съвсем не е истинско многомъжество; напротив, както вече забеляза Жиро-Телон, това е особена (*Specialisierte*) форма на групов брак: мъжете живеят в многоженство, жените — в многомъжество.*

4. *Моногамното семейство*. Както видяхме, то произлиза от семейството по двойки на границата между средното и висшето стъпало на варварството; неговата окончателна победа е един от признаците на започващата цивилизация. То почива върху господството на мъжа с изричната цел на раждане деца с безспорно бащинство, а това бащинство е необходимо, защото тези деца един ден трябва да встъпят като кръвни наследници във владение на бащиното имущество. То се различава от брака по двойки по много по-голямата устойчивост на брачната връзка, която сега не може вече да се разкъсва по желанието на двете страни. По правило сега само мъжът може да я разкъсва и да натрива своята жена. Правото на съпругеска изневяра му е осигурено и сега поне от обичая (*Code Napoléon*** му признава изрично това право, доколкото той не води чуждата жена в семейния дом⁷⁹) и с растящото обществено развитие то се практикува все повече; ако неговата жена си спомни старата полова практика и поиска да я поднови, тя бива наказвана по-строго, отколкото когато и да било по-рано.

В цялата ѝ суровост новата форма на семейство срещахме у гърците. Докато, както отбелязва Маркс⁷⁹, положението на богините в митологията ни представя един по-раншен период, когато жените са имали повече свобода и по-почетно положение, в героичната епоха намираме жената вече унижена от господството на мъжа и от конкуренцията на робините.*** Достатъчно е да се прочете в „Одисеята“ как Телемах прекъсва майка си и я заставя да млъкне⁸⁰. Младите жени-пленички стават у Омир

* Последната фраза е прибавена от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

** Наполеоновият кодекс. *Ред.*

*** В изданието от 1884 г. краят на тази фраза бил даден в следния вид: „В героичната епоха ние намираме жената в положение на полузатворническа изолация, което имало за цел да удостовери бащинството за децата.“ Следващият текст до думите: „гърчините често намирали случай да измамват своите мъже“ (виж настоящия том, стр. 68), е почти изцяло прибавен от Енгелс в изданието от 1891 г., при което били използвани няколко фрази, съдържащи се в изданието от 1884 г. *Ред.*

жертва на чувствената похот на победителите; военачалниците си избират по ред и според своя ранг най-красивите; цялата Илиада се върти, както е известно, около спора между Ахил и Агамемнон заради една такава робиня. При всеки по-значителен Омиров герой е спомената и пленената девойка, с която той дели палатката и леглото си. Тези девойки героите отвеждат също в родината и в съпружеския дом, както у Есхил постъпва Агамемнон с Касандра⁸¹; създадените с такива робини синове получават малък дял от бащиното наследство и се смятат напълно свободни; Тевкър е такъв извънбрачен син на Теламон и може да носи името на баща си. От законната съпруга се изисква търпеливо да понася всичко това, но сама да пази строго целомъдрие и съпружеска вярност. Макар че гръцката жена от героичната епоха е по-зачитана, отколкото жената от периода на цивилизацията, все пак тя е за мъжа в края на краищата само майка на неговите законни деца-наследници, негова главна домоуправителка и началница на робините, които той може да направи свои любовници, когато пожелае, и в действителност ги прави. Съществуването на робството наред с моногамията, наличността на млади красиви робини, които принадлежат на мъжа с всичко, каквото имат, това от самото начало придало на моногамията нейния специфичен характер — да бъде моногамия *само за жената*, но не и за мъжа. Такъв характер тя има и днес.

За по-късните гърци трябва да правим разлика между дорийци и йонийци. Първите, за класически образец на които служи Спарта, имат в някои случаи още по-архаични брачни отношения, отколкото ги изобразява сам Омир. В Спарта съществува един видоизменен от държавата според тамошните възгледи брак по двойки, който в някои отношения напомня груповия брак. Бездетни бракове биват разтрогвани: цар Анаксандрид (около 650 години преди нашето леточисление) взел към своята бездетна жена втора и водил две домакинства; около същото време цар Аристон взел трета към двете си безплодни жени, но затова освободил една от първите. От друга страна, няколко братя могли да имат обща жена; приятелят, комуто жената на приятеля харесвала повече, можел да я разделя с него и се смятало за прилично да бъде предоставена собствената жена на разположение на някой як „жребец“, както би казал Бисмарк, дори ако той не е съгражданин. От едно място у Плутарх, където една спартанка отправя към своя мъж обожателя, който я преследва с предложения, може да се заключи — според Шьоман — дори за още по-голяма свобода на нравите.⁸² Затова и действително нарушаване на съпружеската вярност, изневяра на жената

зад гърба на мъжа, е било нещо нечувано. От друга страна, в Спарта, поне в най-доброто ѝ време, домашните роби били непознати, крепостните илоти живеели отделени в именията; затова изкушението да се забавляват с техните жени е било за спартиатите⁸³ по-малко. При всички тези условия естествено е, че жените в Спарта заемали много по-почетно положение, отколкото у другите гърци. Спартанските жени и елитът на атинските хетери са единствените жени в Гърция, за които древните автори говорят с уважение и чиито изказвания те намират достойни за отбелязване.

Съвсем иначе е у йонийците, за които е характерна Атина. Момичетата се учили само да предат, тъкат и шият и най-много — малко да четат и пишат. Те били почти затворнички, дружели само с други жени. Женските покои били отделна част от къщата, в горния етаж или в задната част, където мъже, а особено чужди, трудно прониквали и където жените се оттегляли при посещение на мъже. Жените не излизали вън от къщи, без да бъдат придружени от робиня; в къщи те били буквално под стража; Аристофан говори за молоски кучета, държани за плашене на браконарушителите⁸⁴, а в азиатските градове за надзор върху жените държели евнуси, които били фабрикувани на остров Хиос още в Херодотово време за продажба и, според Вакмут, не само за варварите.⁸⁵ У Еврипид жената е наречена *oikureta*,⁸⁶ веш за домашна употреба (думата е от среден род), и за атинянина, вън от службата ѝ да ражда деца, тя действително е била само старша домашна прислужница. Мъжът се отдавал на своите гимнастически упражнения, на своите публични събрания, от които жената била изключена; освен това той имал често и робини на свое разположение, а в периода на разцвета на Атина — и една широко разпространена и покровителствуванa от държавата проституция. Именно на почвата на тая проституция се развиват единствените гръцки женски характери, които със своя ум и своя художествен вкус така се издигнали над общото равнище на жените в древността, както се издигнали спартанките със своя характер. Но че атинянката е трябвало първом да стане хетера, за да стане жена, това е най-строгата присъда срещу атинското семейство.

Това атинско семейство с течение на времето станало оня образец, по който устройвали своите домашни отношения не само другите йонийци, но постепенно и всички гърци от метрополията и колониите. Но въпреки всичкото затворничество и надзор, гръцките често намирали случай да измамват своите мъже; а последните, които биха се срамували да проявят каквато и да е любов

към своите жени, се забавлявали с всевъзможни любовни игри с хетерите; но униженето на жените си отмъщавало на мъжете и унижавало и тях, докато в края на краищата те потънали в отвратителна педерастия и посрамили своите богове, както и самите себе си, с мита за Ганимед.

Такъв е произходът на моногамията, доколкото можем да го проследим у най-цивилизования и най-високо развит народ на древността. Тя в никой случай не е плод на индивидуална полова любов, с която е нямала абсолютно нищо общо, защото браковете, както и по-рано, си оставали бракове по сметка. Тя е първата семейна форма, основана не на естествени, а на икономически условия*, именно на победата на частната собственост над първоначалната самобитна обща собственост. Господство на мъжа в семейството и раждане на деца, които да бъдат само негови и определени за наследници на неговото богатство — такава е била изключителната цел на еднобрачието, открито изказана от гърците. Във всичко друго то е било за тях товар, дълг към боговете, държавата и своите прадеди, който трябвало да бъде изпълнен. В Атина законът изисква от мъжа не само встъпване в брак, но и изпълняване на един минимум от така наречените съпругески задължения.**

Следователно еднобрачието се появява в историята съвсем не като помирение на мъжа и жената, още по-малко като най-висша форма на брака. Напротив. То се появява като поробване на отделния пол от другия, като провъзгласяване на непознат досега в цялата предистория антагонизъм на половете. В един стар, ненапечатан ръкопис, изготвен от Маркс и мене в 1846 г., аз намирам следните думи: „Първото разделение на труда е това между мъжа и жената за създаване на деца“.⁶⁷ И днес мога да добавя: първата класова противоположност, която се появява в историята, съвпада с развитието на антагонизма между мъжа и жената в еднобрачието, а първото класово потисничество — с това на женския пол от мъжкия. Еднобрачието е било голям исторически прогрес, но същевременно то открива, наред с робството и частното богатство, онази и до днес продължаваща се епоха, в която всеки прогрес е същевременно и относителен регрес, като благополучието и развитието на едни се осъществяват чрез мъките и потискането на други. Еднобрачието е клетъчната форма на цивилизованото общество, по която можем да изучава-

* В изданието от 1884 г. вместо думите „икономически условия“ е напечатано: „обществени условия“; краят на фразата от думите: „именно победа на частната собственост“, е прибавен от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

** Последната фраза с прибавена от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

ме природата на развиващите се в него противоположности и противоречия.

Старата относителна свобода на полово общуване съвсем не изчезва с победата на брака по двойки или дори на еднобрачието.

„Старата брачна система, сведена до по-тесни граници чрез постепенното отмиране на пуналуалните групи, все още е обгръщала развиващото се по-нататък семейство и е тормозила развитието му чак до първите проблесци на цивилизацията... тя изчезва, най-последно, в новата форма на хетеризма, която преследва хората и в периода на цивилизацията като мрачна сянка, разстлана над семейството.“⁸⁸

Под хетеризъм Морган разбира съществуващото *редом с еднобрачието* извънбрачно полово общуване на мъжете с неомъжени жени, което, както е известно, цъфти в най-различни форми през целия период на цивилизацията и все повече и повече се превръща в явна проституция.* Този хетеризъм иде направо от груповия брак, от жертвеното отдаване на жената, чрез което тя си откупувала правото на целомъдрие. Отдаването за пари било първоначално религиозен акт, то ставало в храма на богинята на любовта и парите отивали отначало в съкровищницата на храма. Хиеродулитите⁸⁹ на Анаитис в Армения, на Афродита в Коринт, както и прикрепените към храмовете религиозни танцьорки в Индия, така наречените баядерки (думата е изопачена от португалската *bailadeira*, танцьорка), са първите проститутки. Отдаването, първоначално дълг на всяка жена, по-късно било практикувано само от тези жрици като заместнички на всички останали жени. У други народи хетеризмът води началото си от позволената на момичетата полово свобода преди брака — значи също остатък от груповия брак, само че стигнал до нас по друг път. С появата на имущественото неравенство, т. е. вече на висшето стъпало на варварството, наред с робския труд се появява спорадично и наемният труд и едновременно като необходим негов спътник професионалната проституция на свободните жени наред с принуждаването на робините да се отдават на мъжете. По тоя начин наследството, което груповият брак завеща на цивилизацията, е двойствено, както и всичко, което цивилизацията създава, е двойствено, двусмислено, раздвоено, противоречиво: от една страна — моногамия. от друга страна — хетеризъм с неговата крайна форма, проституцията. Хетеризмът е също обществена институция като всяка друга; той е продължение на старата полово свобода — в полза на мъжете. На

* По-нататъшният текст до думите: „Хетеризмът е също обществена институция“ (виж настоящата стр., по-долу), е прибавен от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

дело не само търпян, но и свободно практикуван особено от господстващите класи, хетеризмът бива осъждан на думи. Но в действителност това осъждане никак не засяга участващите в него мъже, а само жените: те биват заклеймявани и изхвърляни от обществото, за да бъде още един път прокламирано безусловното господство на мъжете над женския пол като основен обществен закон.

Но така се развива едно второ противоречие в самата моногамия. Редом с мъжа-съпруг, който подслажда живота си с хетеризма, стои пренебрегнатата жена-съпруга.* Едната страна на противоречието е немислима без другата, както не е възможно да имаме в ръка цяла ябълка, след като сме изяли половината. Обаче такова, изглежда, е било мнението на мъжете, докато техните жени най-после не ги вразумили. С еднобрачието се появяват две постоянни, по-рано неизвестни характерни обществени фигури: постоянният любовник на жената и мъжът рогоносец. Мъжете удържаха победа над жените, но увенчаването на победителите поеха великодушно победените. Наред с еднобрачието и хетеризма прелюбодеянието стана неизбежно обществено явление — забранено, строго наказвано, но неизкоренимо. Сигурността на произхода на децата от законния баща продължава да почива най-много на морално убеждение и за да разреши неразрешимото противоречие, Code Napoléon въведе чл. 312:

„L'enfant conçu pendant le mariage a pour père le mari“ — „Заченатото през време на брака дете има за баща съпруга“.

Такъв е последният резултат от три хиляди години съществуване на еднобрачието.

По такъв начин в случаите, когато единичното (отделното) семейство остава вярно на своя исторически произход и когато поради изключителното господство на мъжа ясно се проявява антагонизмът между мъжа и жената, това единично семейство ни дава в миниатюр картината на същите противоположности и противоречия, в които се движи обществото, разделено на класи след настъпването на цивилизацията, без да може да ги разреши и преодолее. Аз говоря тук, разбира се, само за онези случаи на еднобрачие, когато брачният живот в действителност протича според предписанията на първоначалния характер на тази институция, но жената се бунтува против господството на мъжа. Че не всички бракове протичат така, това никой не знае по-добре от немския филистер, който също и в дома си не умее да бъде господар, както и в държавата; затова жена му с пълно право е

* Тази и предишната фраза са прибавени от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

поела браздите на управлението, за които той е недостоен. Но затова пък той се мисли за много по-високостоящ от своя френски другар по нещастие, комуто по-често се случва нещо много по-лошо.

Впрочем, отделното (единичното) семейство не навсякъде и не във всяко време се явявало в оная рязка класическа форма, каквато то е имало у гърците. У римляните, които като бъдещи завоеватели на света са имали по-широк, макар и по-малко изтънчен поглед от гърците, жената е била по-свободна и по-почитана. Римлянинът е смятал, че съпружеската вярност е достатъчно гарантирана от властта му над живота и смъртта на неговата жена. Освен това жената е могла тук наравно с мъжа да разтрогва брака при желанис. Но най-големият прогрес в развитието на еднобрачието е постигнат несъмнено с встъпването на германците в историята, и то защото у тях — навярно поради бедността им — моногамията, изглежда, тогава не се била развила още напълно от брака по двойки. До това заключение идваме въз основа на следните три обстоятелства, които Тацит споменава. Първо, при цялата светост на брака — „те се задоволявали с една жена, жените живеели обградени от целомъдрие“⁹⁰ — все пак за знатните и за вождовете на племената било позволено многоженството, значи подобно на американците, у които съществувал брак по двойки. Второ, преходът от майчинско право към бащинско право е могъл да се извърши у тях едва скоро преди това, защото майчиният брат — най-близкият мъжки сродник на рода по майчинското право — бил считан още у тях почти като по-близък роднина от собствения баща, пак подобно на гледището на американските индианци, у които Маркс (както често е казал) е намерил ключа за разбиране на нашето собствено първобитно минало. И, трето, жените у германците се ползували с голямо уважение и значително влияние и в обществените работи, което е в пряко противоречие с моногамното господство на мъжете. Почти във всичко това германците не се различават от спартанците, у които, както видяхме, бракът по двойки също не е бил още напълно преодолян.* И така, и в това отношение заедно с германците придобил световно господство един съвсем нов елемент. Новата моногамия, развила се върху развалините на Римската империя от смешението на народите, облякла господството на мъжете в по-меки форми и дала на жените поне външно много по-почетно и по-свободно положение, каквото класическата древност никога не е познавала. С това тепърва била съз-

* Последната фраза е прибавена от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

дадена възможността, изхождайки от моногамията — в нея, редом до нея и против нея, според обстоятелствата, — да се постигне най-големият нравствен прогрес, който ѝ дължим: съвременната индивидуална полова любов, непозната в цялата по-раншна история.

Но този прогрес е произлязъл несъмнено от обстоятелството, че германците преживявали още периода на семейството по двойки и присадили към моногамията (доколкото било възможно) съответното на това семейство положение на жената, а съвсем не от някакво приказно и чудно предразположение на германците към чистота на нравите, която всъщност се свежда до това, че бракът по двойки действително е свободен от резките нравствени противоречия, присъщи на моногамията. Напротив, германците при своите преселвания, особено на югоизток, към степните номади на Черно море, били дълбоко паднали в нравствено отношение и възприели от тях не само изкуството им да яздят, но и твърде противоестествени пороци, което Амиан изрично потвърждава за тайфалерите и Прокопий за херулите⁹¹.

Но ако от всички познати форми на семейство моногамията е била единствената форма, при която е могла да се развие съвременната полова любов, това не значи, че последната се е развила в нея изключително или предимно като любов на съпрузите един към друг. Самата природа на трайното еднобрачие под господството на мъжа изключва това. При всички исторически активни, т. е. при всички господстващи, класи сключването на брак си остава, каквото е било след времето на брака по двойки — сделка, която уреждат родителите. И първата, проявила се в историята форма на половата любов като страст, като присъща за всеки човек (поне от господстващите класи) страст, като висша форма на половия нагон — което именно съставя нейния специфичен характер, — тази нейна първа форма, рицарската любов на средновековието, в никой случай не е била съпрузеска любов. Напротив. В своята класическа форма у провансалците тя с издути платна е устремена към нарушения на съпрузеската вярност и техните поети я възпяват. Цветът на провансалската любовна поезия⁹² са албите (albas), по немски песни на зората. Те с ярки цветове описват как рицарят лежи в леглото при своята красавица — жената на друг мъж, — докато във стои паза-чът, който, щом сипне зората (alba), му дава знак, за да може незабелязан да се измъкне; сцената на раздялата образува най-силния момент. Северните французи, както и почетените немци, също възприели този вид поезия със съответния му маниер на рицарска любов и старият наш Волфрам фон Ешенбах е съставил

на тази съблазнителна тема три чудно хубави песни, които аз обичам повече от трите му дълги героически поеми.

Има два вида встъпване в брак в съвременната нам буржоазна среда. В католическите страни родителите, както и преди, избират за младия буржоазен син подходяща жена и последницата от това, разбира се, е най-пълно развитие на присъщото на моногамията противоречие: разцвет на хетеризма от страна на мъжа, разцвет на изневярата от страна на жената. Католическата църква навярно и затова е отменила бракоразвода, защото се е убедила, че против съпругеската изневяра, както и против смъртта, не е намерен още лек. В протестантските страни пък по правило се позволява на буржоазния син по-голяма или по-малка свобода в избора на жена от своята класа, като в основата на сключването на брака може да лежи и известна доза любов, което за благоприличие винаги се изисква — в духа на протестантското лицемерие. Тук хетеризмът се практикува от мъжа по-флегматично и измяната на жената не е така честа. Но тъй като при всяка форма брак хората си остават такива, каквито са били преди брака, а буржоата в протестантските страни са повечето филистери, то тази протестантска моногамия, взета като средно от най-добрите случаи, довежда брачното съжителство до непоносима скука, която наричат семейно щастие. Най-добро огледало на тия два начина на женитба е романът: за католическия начин — френският роман, за протестантския начин — немският*. И в единия, и в другия „той ги получава“: в немския младият мъж — момичето, във френския съпругът — рогата. Кой от двамата е по-зле, не винаги е ясно. Поради това и скуката на немския роман ужасява френския буржоа също тъй, както „безнравствеността“ на френския роман — немския филистер. Впрочем, в последно време, откакто „Берлин става световен град“, немският роман започва да говори по-малко боязливо за отдавна дооре познатите там хетеризъм и съпругеска изневяра.

Но и в двата случая бракът се обуславя от класовото положение на участващите и затова винаги е брак по сметка.** Този брак по сметка доста често и в двата случая се превръща в най-груба проституция — понякога на двете страни, а много по-често на жената, която се различава от обикновената куртизанка само по това, че отдава под наем своето тяло не като наемна работничка на парче, а веднъж завинаги го продава в робство. И за всички бракове по сметка важат думите на Фурие:

* В изданието от 1884 г.: „немският и шведският“. *Ред.*

** По-нататъшният текст до думите: „Половата любов може да стане правило“, е прибавен от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

„Както в граматиката две отрицания дават едно утвърждение, така в брачния морал две проституции се считат за една добродетел.“⁹³

Половата любов ще стане и може да стане действително правило в отношението към жената само сред угнетените класи, значи в днешно време — сред пролетариата, независимо дали това отношение е официално признато или не. Защото тук са отстранени всички основи на класическата моногамия. Тук липсва всякаква собственост, за чието запазване и наследяване именно са създадени моногамията и господството на мъжа; затова тук липсва всякаква подбуда за установяване господство на мъжа. Нещо повече — липсват и средствата: гражданското право, което охранява това господство, съществува само за имотните и за техните взаимоотношения с пролетариите; то струва пари и поради бедността на пролетария няма никакво значение за отношението на работника към неговата жена. Тук решават съвсем други лични и обществени отношения. Особено след като едрата индустрия принуди жената да остави дома си и да отиде на пазара на труда и във фабриката, като често тя изхранва семейството, рухна и последният остатък от господство на мъжа в пролетарския дом, като е останала може би само известна доза бруталност към жените, вкоренила се след въвеждането на моногамията. Следователно семейството на пролетария не е вече моногамно в строг смисъл, дори при най-страстна любов и неизменна вярност на двамата и въпреки всевъзможните църковни и светски благословии. Затова и жените спътници на моногамията, хетеризмът и съпружеската изневяра, тук играят съвсем нищожна роля; жената фактически си е върнала правото да разтрогва брака и когато страните не могат да се понасят, те предпочитат да се разделят. С една дума, пролетарският брак е моногамен в етимологическия смисъл на думата, но съвсем не в историческия и смисъл*.

Нашите юристи наистина смятат, че прогресът на законодателството все повече отнема на жените всякакво основание за оплакване. Законодателните системи на съвременните цивилизовани страни все повече признават, първо, че бракът, за да бъде валиден, трябва да е един доброволно сключен от двете страни договор, и, второ, че и през време на брака двете страни трябва да имат еднакви права и задължения. Ако тези две изисквания бъдат проведени последователно, жените биха имали всичко, каквото могат да желаят.

* Целият по-нататъшен текст на настоящата глава освен заключителния абзац, започващ с думите: „Да се върнем обаче към Морган“ (виж настоящия том, стр. 85), е прибавен от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

Тази чисто юридическа аргументация е съвсем същата, с която радикалният буржоа републиканец призовава пролетариите да мируват. Трудовият договор също трябва доброволно да се сключва от двете страни. Но той е доброволно сключен, доколкото законът *на книга* поставя двете страни в равно положение. Властта, която различното класово положение дава на едната страна, натискът, който тая власт упражнява върху другата страна, действителното икономическо положение на двете страни — всичко това не интересува закона. Също и през времетраенето на трудовия договор двете страни трябва да бъдат равноправни, доколкото едната или другата не се откаже изрично от него. Но че икономическото положение принуждава работника да се отказва дори от последната привидност на равноправие, за това законът също не е виновен.

По отношение на брака дори и най-напредничавият закон е напълно удовлетворен, щом участниците формално са вписали в протокола своето доброволно съгласие. Какво става зад юридическите кулиси, където протича действителният живот, как се стига до това доброволно съгласие — това не интересува закона и юриста. И все пак най-простото сравнение на правото в различни страни би трябвало да покаже на юриста какво представлява това доброволно съгласие. В страните, където законът задължително осигурява на децата дял от имуществото на родителите, значи, където те не могат да бъдат лишавани от наследство — в Германия, в страните с френско право и т. н., — децата при встъпване в брак са свързани със съгласието на родителите. В страните с английско право, гдето законът не изисква родителското съгласие за встъпване в брак, родителите имат пълната свобода да завещават своето имущество, те могат при желание да лишат от наследство своите деца. Ясно е, че въпреки това и именно поради това сред класите, където има какво да се наследява, в Англия и Америка, свободата на сключване на брак фактически не е нито с косъм по-голяма, отколкото във Франция и Германия.

Не по-добре е и с юридическото равноправие на мъжа и жената в брака. Правното неравенство на двамата, наследено от по-раншните обществени отношения, не е причина, а резултат от икономическия гнет на жената. В старото комунистическо домашно стопанство, което обхващало много брачни двойки с техните деца, повереното на жените ръководство на домакинството било също така обществено необходимо занятие, както добиването на хранителни продукти от мъжете. С появата на патриархалното семейство и още повече с моногамното отделно семейство положението се изменило. Ръководенето на домакинството изгубило

своя обществен характер. То не засягало вече обществото. То станало *частна служба*; жената станала първа прислужница, изтикана от участие в общественото производство. Едва едрата индустрия на нашето време отново ѝ откри — и то само на пролетарката — пътя към общественото производство. Но при това, ако изпълнява своите длъжности на частна служба в семейството, тя остава изключена от общественото производство и не може да припечели нищо; а ако иска да участва в обществения труд и самостоятелно да припечелва нещо, тя не е в състояние да изпълнява семейните си задължения. И такава е положението на жената както във фабриката, така и във всички други отрасли, включително медицината и адвокатството. Съвременното отделно семейство почива на явното или прикрито домашно робство на жената, а съвременното общество е една маса, която изцяло се състои от отделни семейства като негови молекули. Мъжът днес трябва в повечето случаи да припечелва, да изхранва семейството, поне в имотните класи, и това му дава господстващо положение, което не се нуждае от никакви специални юридически привилегии. Той е в семейството буржоата, жената представлява пролетариатът. Но в областта на индустрията специфичният характер на тегнещия върху пролетариата икономически гнет се проявява в пълната си острота едва когато са премахнати всички, основани на закона особени привилегии на капиталистическата класа и е възстановено пълното юридическо равенство на двете класи; демократическата република не премахва противоположността на двете класи, напротив, тя именно създава почвата, върху която ще се завърши борбата за разрешение на тая противоположност. И също така своеобразният характер на господството на мъжа над жената в съвременното семейство и необходимостта, както и начинът за установяване на действително обществено равенство на двамата ще изпъкнат в пълна светлина едва когато двамата юридически станат напълно равноправни. Тогава ще се види, че освобождението на жената има за своя първа предпоставка връщането на целия женски пол към общественото производство, което на свой ред изисква отделното семейство да престане да бъде стопанска единица на обществото.

*
* *
*

И така, ние имаме три главни форми на брака, които в основни линии отговарят на трите главни стадия в развитието на

човечеството. На дивачеството отговаря груповият брак, на варварството — бракът по двойки, на цивилизацията — моногамията, допълнена със съпругеска изневяра и проституция. На висшето стъпало на варварството между брака по двойки и моногамията се вмъква господството на мъжете над робините и многоженството.

Както показва цялото наше изложение, прогресът, който се проявява в тая последователност на формите, има тази своеобразност, че от половата свобода на груповия брак все повече и повече се лишават жените, но не мъжете. И действително, груповият брак продължава да съществува за мъжете и до днес. Кое-то е престъпление за жената и води след себе си тежки правни и обществени последици, то се смята за мъжа почтено или в най-лошия случай като леко морално петно, което той носи с удоволствие. Но колкото повече традиционният хетеризъм се изменя в наше време под въздействието на капиталистическото стоково производство и се приспособява към него, колкото повече той се превръща в неприкрита проституция, толкова повече той действа деморализиращо. И при това той деморализира много повече мъжете, отколкото жените. Проституцията развърта между жените само ония нещастници, които стават нейни жертви, но и тях далеч не толкова, както обикновено се мисли. Затова пък тя разваля характера на всички мъже. Например дългото годеничество в девет случая от десет е истинска предварителна школа за съпругеска изневяра.

Но ние вървим към един обществен преврат, когато досегашните икономически основи на моногамията ще изчезнат също тъй неминуемо, както и основите на нейното допълнение — проституцията. Моногамията е възникнала вследствие съсредоточаването на големи богатства в едни ръце — в ръцете на мъжа — и от потребността тия богатства да бъдат наследени от децата на тоя мъж, а не на друг. За това е била нужна моногамия на жената, а не на мъжа, така че тази моногамия на жената съвсем не пречи на явната или тайна полигамия на мъжа. Но предстоящият обществен преврат, превръщайки в обществена собственост огромната част на трайните, подлежащи на наследяване богатства — средствата за производство, — ще сведе до минимум всички тези грижи за унаследяване. Но тъй като моногамията възникнала по икономически причини, ще изчезне ли тя, когато изчезнат тия причини?

На това може да се отговори не без основание: тя не само не ще изчезне, а, напротив, едва тогава напълно ще се осъществи. Защото с превръщането на средствата за производство в обществена собственост ще изчезне и наемният труд, пролетариатът,

значи и необходимостта за известен — статистически изчислим — брой жени да се отдават за пари. Проституцията ще изчезне и моногамията, вместо да отмре, ще стане най-последна действителност и за мъжете.

Следователно положението на мъжете във всеки случай силно ще се измени. Но и в положението на жените, на всички жени, ще настъпи значителна промяна. С преминаването на средствата за производство в обществена собственост отделното семейство престава да бъде стопанска единица на обществото. Частното домашно стопанство ще се превърне в обществено производство. Грижата за децата и тяхното възпитание ще стане обществена работа; обществото ще се грижи еднакво за всички деца, брачни и извънбрачни. С това ще отпадне тревогата за „последниците“, която образува днес най-същественния обществен — морален и икономически — момент, спъващ момичето да се отдаде без страх и опасения на любимия мъж. Не ще ли бъде това достатъчна причина за постепенно развитие на по-свободни полови сношения, а заедно с това и на снизходително обществено мнение за моминска чест и женски свян? И, най-последно, не видяхме ли, че в съвременния свят моногамията и проституцията са наистина противоположности, но неразделими противоположности, полюси на един и същ обществен порядък? Може ли проституцията да изчезне, без да повлече със себе си в пропастта и моногамията?

Тук влиза в действие един нов момент, който на времето, когато се оформявала моногамията, съществувал най-много в зародиш: индивидуалната полова любов.

Преди средните векове не може да става дума за индивидуална полова любов. Че личната красота, близкото общуване, еднаквите наклонности и т. н. у хора от различен пол са пробуждали стремеж към полого общуване, че за мъжете, както и за жените, съвсем не било безразлично с кого са влизали в такива интимни отношения — това се разбира от само себе си. Но оттук до истинската полова любов е още безкрайно далече. През цялата древност браковете се сключват от родителите за сметка на младите и последните се примиряват с това. Малкото брачна любов, която познава древността, не е субективна наклонност, а обективен дълг — не основа на брака, а допълнение към него. Любовни отношения в съвременния смисъл се срещат в древността само във от официалното общество. Пастирите, чиито любовни радости и мъки ни възпяват Теокрит и Мосх, „Дафнис и Хлоя“ на Лонг⁹⁴, са все роби, които нямат никакво участие в държавата — жизнената сфера на свободния гражданин. Но извън робите срещаме любовни връзки само като продукт на разложе-

нието на залязващия стар свят, и то с жени, които стоят също въвн от официалното общество, с хетери, значи с чужденки или освободени робини: в Атина — в навечерието на нейната гибел, в Рим — във времето на империята. Ако действително са се установявали любовни връзки между свободни граждани и гражданки, то е било само като брачна изневяра. А на класическия поет на любовта в древността, на стария Анакреон, половата любов в наш смисъл била толкова безразлична, че за него дори и полът на любимото същество бил безразличен.

Нашата полова любов се различава съществено от простото полово влечение, от ероса на древните. Първо, тя предполага у любимото същество взаимна любов; в това отношение жената стои наравно с мъжа, докато при античния ерос съвсем не винаги я питат. Второ, половата любов има такава степен на интензивност и трайност, че непритежаването и разлъката изглеждат на двете страни като голямо, ако не най-голямо нещастие; за да се притежават взаимно, те рискуват дори и живота си — нещо, което в древността се случвало само при съпружеската изневяра. И, най-сетне, възниква ново нравствено мерило за преценка на половата връзка: питат не само дали тя е брачна или извънбрачна, но и произтича ли тя от взаимна любов, или не? Разбира се, във феодалната или буржоазната практика с това ново мерило става същото, както с всички други мерила на морала — то не се зачита. Но същевременно то бива признато също като другите — на теория, на хартия. А засега не може и да се иска повече.

Където спира древността със своите наченки на полова любов, там започва средновековието: с изневяра в брака. Вече описахме рицарската любов, която създаде песните на утринната зора. От тази любов, стремяща се към разрушение на брака, до любовта, която трябва да положи неговите основи, лежи още дълъг път, който рицарството не можа да измине докрай. Дори ако минем от леконравните романски народи към добродетелните германци, намираме в песента за Нибелунгите, че Кримхилда, макар да е влюбена тайно в Зигфрид, не по-малко, отколкото той в нея, когато Гунтер ѝ съобщава, че я обрекъл за жена на един рицар, когото той не назовава, отговаря просто:

„Вие няма защо да ме молите; както заповядате, така ще постъпя; когато вие, господарю, ми дадете за съпруг, за него на драго сърце ще се сгодя.“⁹⁵

И на ум не ѝ идва, че нейната любов въобще може да се вземе под внимание. Гунтер праща сватове за Брунхилда, Ецел за Кримхилда, без да са ги виждали някога; също и в „Гудрун“⁹⁶ Зигибант Ирландски се сватосва за норвежката Ута, Хетел от Хе-

гелинген — за Хилда Ирландска, най-после Зигфрид Морландски, Хартмут Ормански и Хервиг Зеландски — за Гудрун; и едва тук последната решава свободно в полза на Хервиг. По правило невястата на младия княз избират неговите родители, ако те са живи, инак той прави това сам, като се съвещава с големите ленни владетели, които във всички такива случаи казват своята тежка дума. Но и не може да бъде другояче. За рицаря или барона, както и за самия княз-владетел на страната, женитбата е политически акт, случай за усилване на своето могъщество чрез нови съюзи; решават интересите на *дома*, а не личните желания. Как може при тия условия любовта да има последната дума при сключването на брак?

Не другояче е и с цеховия жител на средновековните градове. Не друго, а именно охраняващите го привилегии, изпълнените с много уговорки цехови наредби, изкуствените граници, отделящи го юридически тук от другите цехове, там от собствените му цехови колеги или от неговите калфи и чираци, вече достатъчно стеснявали кръга, в който той можел да си търси подходяща съпруга. И коя измежду тях била най-подходящата — при тая забъркана система това решавали безусловно не неговите индивидуални желания, а интересите на семейството.

Така в безкрайното множество случаи сключването на брак си оставало до края на средновековието това, каквото е било отначало — въпрос, който не се решавал от участващите. В началото човек се раждал вече оженен — оженен за цяла група от другия пол. В по-късните форми на груповия брак се запазило вероятно същото положение, само че при растящо стесняване на групата. При брака по двойки е правило майките да уговарят браковете на своите деца; и тук решават съображения за нови родствени връзки, които трябва да осигурят на младата двойка по-здраво положение в рода и племето. А когато частната собственост получила превес над обществената и със заинтересоваността в наследяването господстващо положение заели бащинското право и моногамията, сключването на брак станало напълно зависимо от икономически съображения. *Формата* на брака чрез откуп изчезва, но същността на такъв брак във все по-големи мащаби се практикува, така че не само жената, но и мъжът добива цена — не според личните си качества, а според имуществото си. Че взаимното влечение на участващите трябва да надделява над всички други основания за сключване брак — това е практиката на господстващите класи нещо нечувано още от самото начало; такова нещо се среща само в романтиката или у потиснатите класи, които обаче не влизат в сметката.

Такова беше положението, което завари капиталистическото производство, когато то от века на географските открития насам благодарение на световната търговия и манифактурата започна да се готви за световно господство. Можеше да се смята, че този начин на сключване брак особено му е подходдал — така и се оказа в действителност. Въпреки това — иронията на световната история е неизчерпаема — именно на капитализма бе отсъдено да направи в него решителен пробив. Като превърна всичко в стока, капиталистическото производство унищожи всички старинни, запазили се от миналото отношения и на мястото на унаследените обичаи, на историческото право то постави покупката и продажбата, „свободния“ договор. Английският юрист Х. С. Мейн мислеше, че е направил велико откритие, когато каза, че целият наш прогрес по отношение на по-раншните епохи се състои в прехода from status to contract* — от унаследени към доброволно контракувани⁹⁷ порядки, което впрочем (доколкото е правилно) бе казано още в „Комунистическият манифест“⁹⁸.

Но договор могат да сключват хора, които свободно разполагат с личността си, със своите постъпки и имуществва и са равноправни един спрямо друг. Създаването на такива „свободни“ и „равни“ хора беше именно едно от главните дела на капиталистическото производство. Макар в началото това да ставаше само полусъзнателно и при това в религиозна маскировка, все пак от Лутеровата и Калвиновата реформация насам беше твърдо установено положението, че човек е само тогава напълно отговорен за своите постъпки, когато ги е извършил при пълна свобода на волята, и че нравствен дълг е да се оказва съпротива против всяка принуда към безнравствено деяние. Но как се съгласуваше това с дотогавашната практика на сключване брак? По буржоазното схващане бракът е договор, правна сделка, и то най-важната от всички, защото разпорежда с тялото и душата на двама души за цял живот. Тогава тя наистина се сключваше формално доброволно; без съгласието на участниците тя не можеше да се състои. Но много добре се знаеше как се стигаше до съгласие и кой фактически сключваше брака. Но ако за всички други договори се искаше действителна свобода на решението, защо да не се иска и за този? Нима двамата млади хора, които трябва да бъдат събрани, нямат правото да разполагат свободно със себе си, със своето тяло и с неговите органи? Нима благодарение на рицарството половата любов не влезе в мода и нима в противоположност на рицарската любов на брачна изневяра съпружеска-

* — от статут към договор. *Ред.*

та любов не беше нейната правилна буржоазна форма? Но ако е дълг на съпрузите да се обичат един друг, не е ли също така дълг на обичащите се да се женят сами един за друг, а не друг да ги жени? Не стои ли това право на обичащите се по-високо от правото на родителите, роднините и другите обичайни брачни посредници и сводници? И ако правото на свободен личен избор безцеремонно е проникнало в сферата на църквата и религията, как може то да спре пред непоносимата претенция на по-старото поколение да се разпорежда с тялото, душата, имуществото, щастието и нещастieto на по-младото поколение?

Всички тези въпроси трябваше да се повдигнат в едно време, когато бяха разслабени всички стари връзки на обществото и разклатени всички унаследени представи. Светът изведнъж стана почти десет пъти по-голям; вместо един квадрант от полукълбото сега цялото земно кълбо се намираше пред погледа на западно-европейците, които бързаха да завладеят и другите седем квадранти. И заедно със старите тесни граници на родината паднаха и хилядогодишните граници на предписания от средновековието начин на мислене. Пред външния и вътрешния поглед на човека се откри безкрайно широк хоризонт. Какво значение можеше да има добрата репутация на почтеност и наследените от редица поколения почетни цехови привилегии за младия човек, когото примамваха богатствата на Индия, златните и сребърните мини на Мексико и Потози? Това беше за буржоазията времето на странствуващото рицарство; то имаше също своя романтика и свои любовни мечти, но по буржоазен вкус и в последна сметка с буржоазни цели.

Стана така, че възходящата буржоазия, особено в протестантските страни, където съществуващият порядък беше най-много изменен, започна все повече и повече да признава и за брака свободата на сключване договор и да я осъществява по гореописания начин. Бракът си оставаше класов брак, но в рамките на класата беше призната на участниците известна степен свобода на избор. И на хартия в теорията за морала, и в поетическите изображения нищо не беше по-твърдо установено от това, че всеки брак, който не почива върху взаимна полова любов и върху действително свободното съгласие на съпрузите, е безнравствен. С една дума, бракът по любов бе провъзгласен за право на човека, и то не само за *droit de l'homme**, но и като изключение за *droit de la femme.***

* Игра на думи: „*droit de l'homme* означава право на човека“, също и „право на мъжа“. *Ред.*

** — право на жената. *Ред.*

Но това право на човека се отличава в едно отношение от всички други така наречени права на човека. Докато последните на практика съществуваха само за господстващата класа — буржоазията, а за потиснатата класа — пролетариата — бяха, пряко или косвено окастрени, тук пак се прояви иронията на историята. Господстващата класа остава под господството на известните икономически влияния и затова сред нея има само в изключителни случаи действително свободно сключени бракове, докато сред потиснатата класа, както видяхме, те са правило.

И така, пълната свобода при сключване на брак може да се осъществи като общо правило само когато премахването на капиталистическото производство и на създадените от него отношения на собственост премахне всички странични икономически съображения, които днес още оказват тъй силно влияние при избора на съпрузите. Тогава вече не ще има никакъв друг мотив освен взаимното влечение.

Тъй като половата любов по своята природа е изключителна — макар че тази изключителност днес се осъществява напълно само у жената, — то бракът, основан на полова любов, е по своята природа еднобрачие. Видяхме колко прав е Бахофен, когато смята напредъка от груповия брак към еднобрачието като дело предимно на жените; само развитието от брака по двойки до моногамията може да се припише на мъжете; и това развитие исторически се състои по същество във влошаване положението на жените и улесняване неверността на мъжете. Затова, когато отпаднат икономическите съображения, поради които жените търпят тази привична изневяра на мъжете — грижата за своето собствено съществуване и още повече за бъдещето на децата, — то постигнатото така равенство на жената, като съдим по целия досегашен опит, ще способствува в безкрайно по-силна степен мъжете да станат действително моногамни, отколкото жените полиандрични.

Но от моногамията решително ще отпаднат ония характерни черти, които е отпечтало върху нея възникването ѝ от отношенията на собствеността, а именно, първо, господството на мъжа и, второ, неразтрогваемостта на брака. Господството на мъжа в брака е проста последица от неговото икономическо господство и изчезва от само себе си заедно с последното. Неразтрогваемостта на брака е отчасти последица от икономическото положение, при което е възникнала моногамията, отчасти традиция от времето, когато връзката на това икономическо положение с моногамията не е била още добре разбираана и се е преувеличавала от религията. Днес тя се нарушава вече хилядократно. Ако нравствен

е само основаният върху любов брак, то остава нравствен само оня, в който любовта продължава да съществува. Но продължителността на индивидуалната полова любов е твърде различна у разните индивиди, особено у мъжете, и ако влечението съвсем престане или бъде изместено от нова страстна любов, разводът става благодеяние както за двете страни, така и за обществото. На хората ще бъде спестена необходимостта да газят в калта на бракоразводен процес.

И така, каквото можем днес да предположим за формите на половите отношения след предстоящото премахване на капиталистическото производство, е предимно от отрицателен характер и се ограничава най-вече с това, което ще отпадне. Но какво ново ще се появи? Това ще се определи, когато израсте ново поколение: едно поколение от мъже, които никога в своя живот не ще бъдат принуждавани да купуват жената с пари или с други средства на социална власт, и поколение от жени, които никога не ще се отдават на един мъж от други съображения освен от действителна любов, нито ще отказват да се отдават на любимия си от страх пред икономическите последици. Когато се появят тези хора, те пет пари няма да дават за това, което според сегашните представи им се предписва да вършат; те ще си създадат сами своя собствена практика и съобразно с нея ще си изработят свое обществено мнение за постъпките на всекиго поотделно — и точка.

Но да се върнем към Морган, от когото доста се отдалечихме. Историческото изследване на обществените институции, развили се в периода на цивилизацията, излиза извън рамките на неговата книга. Затова съдбата на моногамията през този период го занимава много малко. И той вижда в по-нататъшното развитие на моногамното семейство известен прогрес, приближаване до пълното равноправие на половете, без обаче да смята тая цел за постигната. Но, казва той,

„ако признаем факта, че семейството е минало последователно през четири форми и сега се намира в пета, възниква въпросът, дали тая форма ще се задържи дълго в бъдещето. Единственият възможен отговор е, че семейството ще се развива по-нататък, както се развива обществото, ще се изменя дотолкова, доколкото се изменя обществото, именно, както е било досега. То е продукт на обществената система и ще отразява степента на нейното културно развитие. Тъй като моногамното семейство за времето от започването на цивилизацията се е усъвършенствувало, а особено забележимо в най-ново време, то може най-малкото да предполагаме, че то е способно да се усъвършенствува още повече, докато бъде постигнато равенството на двата пола. Ако в далечното бъдеще моногамното семейство не бъде в състояние да изпълнява изискванията на обществото, то невъзможно е да предкажем какъв характер ще има неговият приемник.“⁹⁹

III

ИРОКЕЗКИЯТ РОД

Идваме сега към едно друго откритие на Морган, което има най-малко същото значение, както реконструкцията на първобитната форма на семейство от роднинските системи. Морган доказва, че означаваните с имена на животни родови съюзи в рамките на едно племе у американските индианци са по същество идентични с *gens* на гърците, с *gentes* на римляните; че американската форма е първичната, а гръцко-римската — по-късната, производната; че цялата обществена организация на гърците и римляните от първобитното време с нейните род, фратрия и племе намира своя точен паралел в американско-индианската; че родът (доколкото можем да съдим по досегашните източници) е институция обща за всички варвари чак до тяхното встъпване в цивилизацията, дори и по-късно. Доказвайки всичко това, Морган изведнаж изясни най-мъчните места на древната гръцка и римска история и едновременно ни даде неподозирани разяснения за основните черти на общественото устройство в първобитното време — преди въвеждането на *държавата*. Колкото и просто да изглежда това откритие, след като го знаем вече, все пак Морган го направи едва в последно време; в своето предишно съчинение, излязло в 1871 г.,¹⁰⁰ той още не бе разгадал тая тайна, чието разкритие накара да замлъкнат за известно време* иначе тъй самоуверените английски историци на първобитната епоха.

Латинската дума *gens*, която Морган навсякъде употребява за той родов съюз, както и гръцката равнозначеща дума *genos*,

* Думите „за известно време“ са прибавени от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

произлиза от общоарийския корен *gap* (по немски *kap*, защото по правило вместо арийско *g* трябва да стои *k*), който означава „създавам“, „раждам“. *Gens, genos*, санскритски *dschanas*, готски (според горното правило) *kunī*, староскандинавски и англосаксонски *куп*, английски *kin*, средногорнонемски *künpe* означават еднакво род, произход. Но латинското *gens* и гръцкото *genos* се употребяват за означаване специално на онзи родоѝ съюз, който се слави с общ произход (в дадения случай от общ родоначалник) и посредством известни обществени и религиозни институции е свързан в отделна общност, произходът и природата на която въпреки всичко са останали и досега неясни за всички наши историци.

Видяхме по-горе, при разглеждането на пуналуалното семейство, какъв е съставът на един род в първоначалната му форма. Той се състои от всички лица, които чрез пуналуалния брак и съгласно неизбежно господстващите в него представи образуват признатото потомство на една определена родоначалница-прамайка, основателка на рода. Тъй като в тая семейна форма бащата не може да бъде установен със сигурност, то признава се само майчината линия. Тъй-като братята не могат да се женят за своите сестри, а само за жени от друг произход, създадените с тези чужди жени деца остават според майчинското право вън от този род. В родовия съюз остават значи само потомците на *дъщерите* от всяко поколение; потомците на синовете минават в родовете на своите майки. Какво става с тази кръвнородствена група, след като се конституира като отделна група по отношение на другите подобни групи в рамките на едно племе?

Като класическа форма на този първоначален род Морган взима рода на ирокезите, особено рода на племето сенека. У това племе има осем рода, носещи име на животни: 1) Вълк, 2) Мечка, 3) Костенурка, 4) Бобър, 5) Елен, 6) Бекас, 7) Чапла, 8) Сокол. Във всеки род съществуват следните обичаи:

1. Родът избира свой „сахем“ (старейшина за мирно време) и главатар (военен вожд). Сахемът трябва да се избира измежду членовете на самия род и неговата длъжност била наследствена в рода, доколкото след освобождаването ѝ трябвало веднага отново да се заеме; за военачалник можел да бъде избран някой извън рода, а понякога можело и без военачалник. За сахем никога не бивал избран синът на предишния сахем, защото у ирокезите господствувало майчинско право, значи синът принадлежал на друг род; обаче братът или сестриният син бивал често избран. При избора гласували всички — мъже и жени. Но изборът трябвало да бъде потвърден от другите седем рода и едва тогава избраният бивал тържествено въведен в длъжност, и

то от общия съвет на целия ирокезки съюз. Значението на този акт ще видим по-нататък. Властта на сахема в рамките на рода била бащинска, от чисто морален характер; с принудителни средства той не разполагал. Освен това той по длъжност бил член на съвета на племето сенека, както и на съюзния съвет на всички ирокези. Военният вожд е можел да заповядва нещо само във време на военни походи.

2. Родът сваля от длъжност сахема и главатаря (военния вожд), когато намери за добре. Това пак се решава съвместно от мъжете и жените. Свалените остават прости воини като другите частни лица. Племенният съвет може впрочем да сваля сахемите дори против волята на рода.

3. Никой член не може да се жени в рамките на рода. Това е основното правило на рода, връзката, която го скрепява; това е негативният израз на твърде определеното кръвно родство, по силата на което именно обединяваните от него индивиди стават род. С откритието на този прост факт Морган за пръв път разкри същността на рода. Колко малко е бил разбран дотогава родът, показват по-раншните сведения за диваци и варвари, където различните, образуващи родовия строй групировки, неразбрани и неразграничени, биваха безразборно смесвани под най-различни имена като племе, клан, тум и т. н., при което нередко за тях казват, че в рамките на такава групировка женитбата била забранена. Така се създаде оная безнадеждна бъркотия, сред която господии Мак-Ленан можа да се появи като Напслеон и да въдвори ред, като декретира: всички племена се делят на такива, в рамките на които бракът е забранен (екзогамни), и такива, в които той е позволен (ендогамни). След като обърка така основно въпроса, той се впусна в дълбокомислени изследвания коя от неговите две нелепи категории е по-стара: екзогамията или ендогамията. С откриването на рода, основан на кръвното родство и на произтичащата от това невъзможност за брак между неговите членове, тая безсмислица се разсея от само себе си. Разбира се, при това стъпало на развитие, на което намираме ирокезите, забраната на брака в рамките на рода се спазва нерушимо.

4. Имуществото на умрелите преминавало към останалите членове на рода, то трябвало да остане в рода. Поради незначителността на предметите, които един ирокез можел да остави след смъртта си, наследството разделяли помежду си най-близките му родови роднини; при смъртта на мъж — родните му братя и сестри и майчиният брат; при смъртта на жена — нейните деца и родни сестри, но не и нейните братя. Също тъй не можели да наследяват един от друг мъж и жена или деца от баща.

5. Членовете на рода били длъжни да си оказват един на друг помощ, защита, а особено съдействие при отмъщение за оскърбление от чужди хора. За своята сигурност индивидът се уповавал на рода и разчитал на него; който го оскърбявал, оскърбявал е целия род. Оттук, от кръвните връзки на рода, възникнало задължението за кръвно отмъщение, което ирокезите признавали безусловно. Ако някой от чужд род убил член на рода, целият род на убития се обвързвал със задължението за кръвно отмъщение. Най-напред опитвали посредничество: родът на убиенца се събирал на съвет и правел на родовия съвет на убития предложения за прекратяване на спора, най-често изказвайки съжаление и предлагайки значителни подаръци. Ако те се приемали — работата бивала уредена. В противен случай оскърбеният род назначавал един или няколко отмъстителни, задължени да преследват и убият убиенца. Станело ли това, родът на убития нямал право да се оплаква, случаят се считал за приключен.

6. Родът има определени имена или редица имена, които само той може да употребява в цялото племе, тъй че името на отделния родов член подсказва едновременно на кой род принадлежи той. Родовото име по начало носи родови права.

7. Родът може да осиновява чужденци и с това да ги приема за членове на цялото племе. Военнопленниците, които не бивали избивани, ставали по тоя начин, чрез осиновяването им в един от родовете, членове на племето сенека и получавали с това пълни родови и племенни права. Осиновяването ставало по предложение на отделни членове на рода — на мъже, които приемали чужденца като брат или сестра, и на жени, които го приемали като свое дете; за потвърждаване на такова осиновяване било нужно тържествено приемане в рода. Често отделни, по изключение отслабнали родове бивали отново подсилвани по тоя начин чрез масово осиновяване от друг род със съгласието на последния. У ирокезите тържественото приемане в рода се извършвало в публично заседание на племенния съвет, което фактически превръщало това тържество в религиозна церемония.

8. Трудно можем да установим у индианските родове особено религиозни празненства; но религиозните церемонии на индианците са повече или по-малко свързани с родовете. При шестте годишни религиозни празници на ирокезите сахемите и военачалниците на отделните родове бивали по длъжност причислявани към „патителите на вярата“ и изпълнявали функции на жреци.

9. Родът има общо място за погребение. У ирокезите от щата Ню Йорк, стеснени отвред между белите, тия гробища сега са изчезнали, но по-рано са съществували. У други индианци те съще-

ствуват още; така е у близко родствените на ирокезите тускарора, които, макар и християни, имат за всеки род определена редица в гробищата, така че в същата редица, в която погребват децата, бива погребвана майката, но не и бащата. Също и у ирокезите целият род на покойника отива на погребение, грижи се за гроба, за надгробните речи и т. н.

10. Родът има съвет — демократично събрание на всички възрастни членове на рода, мъже и жени, всички с еднакво право на глас. Този съвет избирал и свалял сахемите и военачалниците, както и другите „пазителни на вярата“; той решавал въпроса за откупа (Wergeld) или кръвното отмъщение за убити родови членове; той осиновявал чужденци в рода. С една дума, той бил суверенната власт в рода.

Такива са правата на един типичен индиански род.

„Всички негови членове са свободни хора, задължени да пазят свободата един на друг; равни в личните права — нито сахемите, нито военачалниците не претендират за някакви привилегии; те образуват едно братство, свързано с кръвна връзка. Свобода, равенство и братство, макар и никога неформулирани, били основните принципи на рода, а той от своя страна бил единицата на една цяла обществена система, основата на организираното индианско общество. Това обяснява непреклонното чувство на независимост и лично достойнство, което всеки признава у индианците.“¹⁰¹

По време на откриването на Америка индианците от цяла Северна Америка били организирани в родове по майчинско право. Само у някои племена, като напр. у дакота, родовете се разпаднали, а у някои други — оджибва, омаха — те били организирани по бащинско право.

У твърде много индиански племена с повече от пет или шест рода намираме по три, четири или пет рода, обединени в особена група, която Морган — в точен превод на индианското название — нарича по нейното гръцко подобие фратрия (братство). Така племето сенека има две фратрии; първата обхваща родовете 1—4, втората — родовете 5—8. По-подробното изследване показва, че тези фратрии в повечето случаи представляват първоначалните родове, на които отначало се разделяло племето; защото при забраната на женитби в рамките на рода всяко племе трябвало по необходимост да обхваща най-малко два рода, за да може да съществува самостоятелно. С размножаването на племето всеки род пак се разделял на два или повече рода, които сега стават самостоятелни, докато първоначалният род, обхващащ всички дъщерни родове, продължава да съществува като фратрия. У племето сенека и у повечето други индианци родовете от една фратрия са братски родове, докато тези от другата фратрия са им братов-

чедски родове — означения, които, както видяхме, имат в американската родствена система твърде реален и изразителен смисъл. Първоначално никой сенека не можел да се жени в рамките на своята фратрия, но този обичай отдавна излязъл из употреба и се ограничил само за рода. Според съществуващото у племето сенека предание Мечка и Елен били двата първоначални рода, от които се отделили другите. След като тази нова институция се вкоренила, тя се изменявала според нуждата; ако измирали родове на една фратрия, в нея нерядко прехвърляли за изравнение цели родове от други фратрии. Затова у различни племена намираме еднoименни родове, различно групирани във фратриите.

Функциите на фратриите у ирокезите са отчасти обществени, отчасти религиозни. 1) В игра на топка фратриите играят една срещу друга; всяка поставя своите най-добри играчи, останалите гледат, като всяка фратрия заема отделно място, и взаимно се обзалагат за победа на своите. 2) В племенния съвет сахемите и военачалниците на всяка фратрия седят заедно, двете групи една срещу друга, всеки оратор говори към представителите на всяка фратрия като към обособена корпорация. 3) Ако в племето ставало убийство, при което убиецът и убитият не принадлежат към една и съща фратрия, оскърбеният род често апелирал към братските родове; последните свиквали съвета на фратрията и се обръщали към другата фратрия като към цялост, за да се събере тя също на съвет за уреждане на спора. Значи тук фратрията отново се явява като първоначален род и има по-големи изгледи за успех, отколкото по-слабият отделен род, произлязъл от нея. 4) При смърт на видни хора противоположната фратрия поемала грижата за погребението и погребалните тържества, докато фратрията на покойника участвувала в тях като опечалена. Когато умирали сахемът, противоположната фратрия съобщавала на съюзния съвет на ирокезите за овакантияването на длъжността. 5) При избора на сахем съветът на фратрията пак излизал на сцената. Утвърждаването на избора от братските родове се смятало за естествено, но родовете на другата фратрия можели да се противопоставят. В такъв случай се събирал съветът на тази фратрия; ако той намирал възраженията за правилни, изборът ставал недействителен. 6) По-рано ирокезите имали особени религиозни мистерии, наречени от белите *medicines-lodges**. У племето сенека тези мистерии се устройвали от две религиозни братства с редовни церемонии на посвещаване нови членове; на всяка от двете фратрии се падало по едно такова братство. 7) Ако, което е почти сигурно, четирите *lineages*.

* Събрания на знахарите. *Ред.*

(рода), които по време на завладяването¹⁰² обитавали четирите квартала на Гласкала, са били четири фратрии. то това доказва, че фратриите, както у гърците и подобни родови съюзи у германците, имали значение и на военни единици; тези четири lineages влизали в бой всеки като отделен отряд, със своя униформа и знаме и със свой вожд.

Както няколко рода образуват една фратрия, така и няколко фратрии, в класическата форма на родовия строй, образуват едно племе; в някои случаи у значително отслабени племена липсвало средното звено — фратрията. И тъй, какво характеризира индианското племе в Америка?

1. Собствена територия и собствено име. Всяко племе освен мястото на своето действително селище притежавало и значителна област за лов и риболов. Вън от нея имало широка, достигаща до областта на съседното племе неутрална ивица земя, която у езиковородствените племена била по-малка, а у неезиковородствените — по-голяма. Това е пограничната гора на германците, пустинята, която създават около своята територия свевите на Цезар; това е Isarnholt (по датски Jarnved, limes Danicus) между датчаните и германците, саксонската гора и Branibor (на славянски „защитна гора“), от което носи своето име Бранденбург, между германци и славяни. Отделената с такива неопределени граници област била обща земя на племето, призната като такава от съседните племена, защищавана от самото него срещу нападения. Неопределеността на границите се оказвала практически неизгодна само когато населението се силно разраствало. — Имената на племената изглеждат в повечето случаи по-скоро случайно възникнали, отколкото съзнателно избрани; с течение на времето често се случвало едно племе да бъде означавано от съседните племена с друго име, а не с употребяваното от самото него, както немците са получили своето първо историческо общо име „германци“ от келтите.

2. Един особен, свойствен само на това племе диалект. В действителност племе и диалект по същество съвпадат; новообразуване на племена и диалекти чрез разделяне е ставало в Америка до неотдавна и едва ли е спряло днес. Където две омаломощени племена са се слели в едно, по изключение се случва да се говорят в същото племе два много сродни диалекта. Средният брой на членовете на американските племена е под 2 000 души; чироките обаче са към 26 000 души — най-големият брой индианци в Съединените щати, които говорят един и същ диалект.

3. Правото да въвежда тържествено в длъжност избраните от родовете сахем и военачалници.

4. Правото да ги сваля от длъжност, дори въпреки волята на техния род. Тъй като тия сахем и военачалници са членове на племенния съвет, тези права на племето по отношение на тях се обясняват от само себе си. Където се е образувал съюз от племена и всички племена са представени в съюзния съвет, тези права преминават върху последния.

5. Притежаване на общи религиозни представи (митология) и култови обреди.

„Индианците бяха по свой варварски маниер религиозен народ“.

Тяхната митология не е още никак изследвана критично; те си представяли олицетворенията на своите религиозни представи — духове от всякакъв вид — вече в човешки образ, но низшето стъпало на варварство, на което те се намирали, не познава още картинни изображения, така наречените идоли. Това е култ на природата и стихии, намиращ се в стадий на развитие към многобожество. Различните племена имали свои редовни празници с определени форми на култа, а именно танци и игри; особено танцът бил съществена съставна част на всички религиозни тържества; всяко племе уреждало отделно своите празненства.

6. Съвет на племето за обсъждане на общи работи. Той се състоял от всички сахем и военачалници на отделните родове — техни действителни представители, защото във всяко време могли да бъдат сменявани. Съветът заседавал публично, обкръжен от останалите членове на племето, които имали право да взимат думата и да бъдат изслушвани; съветът решавал. По правило всеки присъстващ можел да се изказва по желание, също и жените можели да излагат своето мнение чрез избран от тях оратор. У ирокезите окончателното решение трябвало да бъде взето единодушно, както е ставало и в германските общини-марки при някои решения. Длъжностите на племенния съвет включвали и уреждането на отношенията с чужди племена; той приемал и изпращал посолства, обявявал война и сключвал мир. В случай на война воювали най-вече доброволци. По начало всяко племе се смятало в състояние на война с всяко друго племе, с което не е сключило изричен мирен договор. Военни походи срещу такива неприятели били организирани в повечето случаи от отделни изтъкнати воини; те устройвали военен танц и всеки, който взимал участие в него, обявявал с това участието си в похода. Колоната бивала веднага образувана и потегляла. Също и защитата на нападнатата племенна област се водела най-вече от доброволчески дружини. Потеглянето и връщането на такива колони винаги давало повод за публични празненства. Одобрение на племенния съвет за такива

походи не било необходимо и никой не го искал, нито го давал. Това са същите частни походи на германските дружини, както ни ги описва Тацит,¹⁰⁴ само че у германците дружините придобили по-постоянен характер, те образуват здраво ядро, което се организира още в мирно време и около което в случай на война се групират другите доброволци. Такива военни колони бивали рядко многобройни; най-значителните експедиции на индианците, дори и на големи разстояния, се извършвали от незначителни военни сили. Ако няколко такива дружини предприемели заедно един голям поход, всяка се подчинявала само на своя собствен вожд; единството на плана за похода се осигурявало добре или зле от съвет на вождовете. По този начин аламаните са водили война в четвъртия век по горния Рейн — съгласно описанието на Амиан Марцелин.

7. У някои племена намираме един върховен главатар (Oberhäuptling), чиито пълномощия са обаче твърде незначителни. Това е един от сахемите, който в случай, когато се налага бързо действие, трябва да взима временни мерки, докато съветът се събере и вземе окончателно решения. Това е един слаб, но в по-нататъшното си развитие останал най-често неплоден зачатък на орган с изпълнителна власт; последната, както ще видим, в повечето случаи, ако не навсякъде, се е развила от функциите на върховния военачалник (obersten Heerführer).

В голямото си мнозинство американските индианци не са отишли по-далече от обединението в племе. Разделени на многобройни племена, отделени едно от друго с широка гранична ивица земя, отслабени от вечни войни, те с малко хора заемали грамадно пространство. Съюзи между родствени племена се сключвали тук-таме при временна нужда и бързо се разпадали. Но в отделни местности разпокъсани първоначално родствени племена се сплотявали отново в трайни съюзи и така направили първата крачка към образуване на нации. В Съединените щати най-развитата форма на такъв съюз намираме у ирокезите. Потегляйки от своите селища западно от Мисисипи, където вероятно са образували клоп от голямото семейство дакота, след дълго странствуване те се заселили в днешния щат Ню Йорк, разделени на пет племена: сенека, кайюга, ошондага, онейда и мохуоки. Те се препитавали от риболов, лов и примитивно градинарство, живеели в села, защитени най-често с ограда от колове. Те никога не са надминавали 20 000 души; във всичките пет племена имало няколко общи рода; те говорели сродни диалекти на един и същ език и населявали обща област, поделена между петте племена. Тъй като тая област била наскоро завладяна от тях, естествено било станалото оби-

чай сплотяване на тия племена против пропъдените, което най-късно в началото на XV век се развило до истински „вечен съюз“ — федерация, която, създавайки своите нови сили, веднага приела нападателен характер и на върха на своята мощ, към 1675 г., завоювала големи земи наоколо, а жителите отчасти прогонила, отчасти обложила с данък. Съюзът на ирокезите представлява най-напредналата обществена организация, до която са стигнали индианците, доколкото не са прекрачили низшата степен на варварството (значи с изключение на мексиканците, новомексиканците¹⁰⁵ и перуанците). Основните разпоредби на съюза били следните:

1. Вечен съюз на петте кръвнородствени племена въз основа на пълно равенство и самостоятелност във всички вътрешни работи на племето. Това кръвно родство съставлявало истинската основа на съюза. От петте племена три се наричали бащински племена и били братя помежду си; двете други се наричали синовни племена и били също тъй братски племена помежду си. Три рода — най-старите — били още представени от живи членове във всичките пет племена, други три рода — в три племена; членовете на всеки от тия родове се смятали за братя във всичките пет племена. Общият, само по диалект различен език бил израз и доказателство на общия произход.

2. Орган на съюза бил един съюзен съвет от 50 сахем, всички равни по ранг и почит; този съвет решавал окончателно всички дела на съюза.

3. При основаването на съюза тези 50 сахем били разпределени между племената и родовете като носители на нови длъжности, изрично създадени за съюзни цели. При всяко овакантяване на длъжността те били наново избирани от съответните родове и могли да бъдат сменявани от тях във всяко време, но правото на въвеждането им в длъжност принадлежало на съюзния съвет.

4. Тези съюзни сахем били също сахем в своите племена и имали достъп и глас в племенния съвет.

5. Всички решения на съюзния съвет трябвало да се взимат единодушно.

6. Гласуването ставало по племена, тъй че всяко племе и във всяко племе всички членове на съвета трябвало да дават съгласието си, за да се вземе валидно решение.

7. Всеки от петте племенни съвети можел да свиква съюзния съвет, но последният не можел да се свиква сам.

8. Заседанията ставали пред събрания народ; всеки ирокез можел да вземе думата; само съветът взимал решения.

9. Съюзът не се възглавявал от отделна личност, той нямал шеф на изпълнителната власт.

10. Но затова пък той имал двама върховни военачалници с равни пълномощия и равна власт (двамата „царе“ на спартанците, двамата консули в Рим).

Такова било цялото обществено устройство, при което ирокезите са живели повече от 400 години и при което продължават да живеят и сега. Аз го описах по-подробно, според Морган, защото тук имаме възможност да изучим организацията на едно общество, което още не познава *държавата*. Държавата предполага особена публична власт, отделена от съвкупността на постоянно съставящите я членове. И затова Маурер, който с верен инстинкт признава германската марка като чисто обществена институция, съществено различна от държавата, макар по-късно служеща ѝ до голяма степен за основа — Маурер във всички свои трудове изследва постепенното възникване на публичната власт от и редом с първоначалното устройство на марката, селото, двора и града¹⁰⁶. При северноамериканските индианци виждаме как едно първоначално единно по народност племе постепенно се разпространява върху един огромен континент; как племена чрез разделяне се превръщат в народи, в цели групи от племена, как се изменят езиците, докато станат не само неразбираеми един за друг, но и загубят всяка следа от първоначалното единство; как наред с това в племената отделните родове се разделят на няколко други, старите майчински родове се запазват като фратрии, обаче имената на тия най-стари родове остават същите у най-отдалечените и отдавна отделили се племена — вълк и мечка са още родови имена у повечето индиански племена. И на всички тях отговаря в общи линии гореописаното обществено устройство — с разликата, че много от тях не са стигнали до съюза на родствени племена.

Но ние виждаме също, че щом веднъж родът е вече даден като обществена единица, то от тази единица се развива с почти непреодолима необходимост — защото това е естествено — цялата система родове, фратрии и племена. Грите тия групи са различни степени на кръвно родство, всяка затворена в себе си и сама уреждаща своите работи, но и всяка допълваща другата. Кръгът на въпросите, спадащи към техните задачи, обхваща всички обществени дела на варварина от низшето стъпало. Затова, където намерим рода като основна обществена единица у някой народ, ще трябва да търсим организация на племето, подобна на тук описаната; и където има достатъчни източници, както у гърците и римляните, не само ще я намерим, но и ще се убедим, че

дори и когато ни липсват такива източници, сравнението с американското обществено устройство ще ни обясни най-трудните спорни въпроси и загадки.

И каква чудесна организация е това родово устройство с цялата си наивна простота! Без войници, жандарми и полицаи, без благородници, крале, наместници, префекти или съдии, без затвори, без процеси — всичко върви по своя установен ред. Всички разпри и спорове решава колективът на ония, които са засегнати — родът и племето или отделните родове помежду си; и само като крайно, рядко прилагано средство срещахме кръвно-отмъщение, на което нашето смъртно наказание е само цивилизованата форма, съдържаща всички предимства и недостатъци на цивилизацията. Макар общите работи да са много повече, отколкото днес — домакинството у редица семейства е общо и комунистическо, земята е владение на племето, само градинките са предоставени на домакинства за временно ползване — поради това няма и следа от нашия надут сложен апарат на управление. Решават засегнатите, а в повечето случаи вековният обичай вече всичко е регулирал. Бедни и нуждаещи се не може да има — комунистическото стопанисване и родът знаят своите задължения към стари, болни и военноинвалиди. Всички са равни и свободни — също и жените. За роби няма още място, поробване на чужди племена — като правило — също няма. Когато към 1651 г. ирокезите победили ерите и „неутралните племена“¹⁰⁷, те им предложили да влязат като равноправни в съюза; едва след като победените отказали, прогонили ги от тяхната област. А какви мъже и жени създава такова общество, показва възхищението на всички бели, влезли в досег с морално запазени индианци, от чувството на собствено достойнство, от прямотата, силата на характера и храбростта на тези варвари.

Примери за такава храброст видяхме съвсем неотдавна в Африка. Кафрите-зулуси преди няколко години и нубийците преди няколко месеца — две племена, у които родовите институции още не са изчезнали — извършиха нещо, което никоя европейска войска не може да извърши¹⁰⁸. Вържени само с копия, без огнестрелно оръжие, под град от куршуми на английската пехота — призната за първа в света в затворен строй — те стигали до нейните щикове и не един път разстройвали редовете ѝ и дори я отхвърляли назад, въпреки колосалното неравенство в оръжията и въпреки че не отбиват военна служба и не знаят какво е строево обучение. Какво могат те да издържат и да извършат, показва оплакването на англичаните, че един кафър в 24 часа изминава по-дълъг път, отколкото един кон, и по-бързо. „И най-малкият мус-

кул у него, твърд и закален като стомана, изпъква като плетен ремък“ — казва един английски художник.

Тъй са изглеждали хората и човешкото общество преди разделението му на различни класи. И ако сравним тяхното положение с положението на грамадното мнозинство от днешните цивилизовани хора, разликата между днешния пролетарий или малоимотен селянин и древния свободен член на рода се оказва колосална.

Това е едната страна. Но да не забравяме, че тази организация е била обречена на гибел. Тя не е отишла по-далече от племето; съюзът на племената отбелязва вече началото на нейното подкопаване, както ще видим и както вече видяхме от опитите на ирокезите да поробят други племена. Коего било във от племето — било във от закона. Където нямало изричен мирен договор — имало война между племената и войната била водена с жестокост, която отличава човека от другите животни и която едва покъсно се смекчила под влиянието на материални интереси. Родовият строй в своя разцвет, какъвто го видяхме в Америка, предполагал извънредно неразвито производство, следователно извънредно рядко население на обширно пространство, следователно почти пълно подчинение на човека от противостоящата му чужда, неразбрана външна природа, което се отразява в неговите детинско-наивни религиозни представи. Племето си оставало границата за човека както по отношение на чужденеца от друго племе, така и по отношение на самия себе си: племето, родът и техните институции били свети и неприкосновени, били една дадена от природата по-висша власт, на която индивидът оставал безусловно подчинен в своите чувства, мисли и постъпки. Колкото и импозантни да ни се виждат хората от тая епоха, те все пак не се различават един от друг, те още не са откъснати, както казва Маркс, от пъпа на природната общност. Властта на тая първобитна общност трябвало да бъде сломена — и тя била сломена. Но тя била сломена от влияния, които по начало ни изглеждат като деградация, като грехопадение от простата нравствена висота на старото родово общество. Най-ниските интереси — груба алчност, брутална страст към наслади, отвратително скъперничество, егоистичен грабеж на общото благо — освещават новото, цивилизованото, класовото общество; най-гнъсните средства — кражба, насилие, коварство, измяна — подкопават старото безкласово родово общество и го довеждат до падение. А самото ново общество през цялото време на своето съществуване от 2 500 години никога не е било нещо друго освен развитие на едно нищожно малцинство за сметка на експлоатираното и угнетено грамадно мнозинство — и днес то си остава такова много повече, отколкото е било по-рано.

IV

ГРЪЦКИЯТ РОД

Гърците, както пелазгите и други съплеменни народи още от предисторическо време били устроени по същата органическа редица както американците: род, фратрия, племе, съюз на племена. Фратрията можела да липсва, както у дорийците, съюзът на племена можел да не е образуван навсякъде, но родът бил във всички случаи основната единица. По времето, когато гърците встъпват в историята, те стоят на прага на цивилизацията; между тях и американските племена, за които говорихме по-горе, лежат почти цели два големи периода на развитие, с които гърците от героичната епоха са изпреварили ирокезите. Затова и родът на гърците съвсем не е вече архаичният род на ирокезите, печатът на груповия брак* почва значително да се заличава. Майчинското право отстъпило на бащинското право; с това възникващото частно богатство направило пръв пробив в родовото устройство. Вторият пробив бил естествена последица от първия: тъй като след въвеждането на бащинското право имуществото на една богата наследница би преминало чрез женитбата ѝ към нейния мъж, значи в друг род, то нарушили основата на цялото родово право и не само позволявали, но и *заповяждали* в тоя случай момичето да се омъжва вътре в рода, за да бъде запазено имуществото за рода.

Според гръцката история на Грот¹⁰⁹ специално атинският род бил свързан чрез:

1. Общи религиозни празненства и изключително право на жреците да извършват свещени обреди в чест на един определен

* В изданието от 1884 г. вместо думите „групов брак“ е напечатано: „пуналуално семейство“. *Ред.*

бог — мнимия родоначалник на рода; в това си качество той бог бил обозначаваан с особено прозвище.

2. Общи гробища (ср. „Евбулид“ от Демостен¹¹⁰).

3. Право на взаимно наследяване.

4. Взаимно задължение за помощ, защита и подкрепа в случай на насилие.

5. Взаимно право и задължение за брак в рамките на рода в известни случаи, особено когато се отнася до осиротели дъщери и наследници.

6. Владение, поне в някои случаи, на обща собственост със свой собствен архонт (старейшина) и пазител на съкровищата.

След това обединението във фратрия свързвало няколко племена, но не тъй тясно; но и тук намираме взаимни права и задължения от подобен вид, а особено съвместно извършване на определени религиозни церемонии и правото на преследване, когато бивал убит някой член на фратрията. Всички фратрии на едно племе имали също така общи, редовно повтарящи се свещени празненства начело с един избран из средата на благородниците (евпатриди) филобазилевс (старейшина на племето).

Това казва Грот. А Марк прибавя: „Но и през гръцкия род ясно прозира дивакът (ирокезът напр.).“¹¹¹ Ние ще видим това още по-ясно, като продължим нашето изследване.

За гръцкия род е характерно още и следното:

7. Родословие по бащинското право.

8. Забраняване на бракове в рода освен бракове с наследници. Това изключение и неговата формулировка като заповед доказват валидността на старото правило. Това произтича също от общоважешото положение, че жената с омъжването си се откъсвала от религиозните обреди на своя род и преминавала към тия на своя мъж, в чиято фратрия тя бивала зачислена. Според това и според едно известно място у Дикеарх¹¹² брак във от рода бил правило и Бекер приема в „Харикъл“, че никой не бива да се жени в рамките на своя собствен род.¹¹³

9. Правото на осиновяване от рода; то ставало чрез осиновяване в семейството, но с публични формалности и само като изключение.

10. Правото да избира и сменява старейшините. Знаем, че всеки род имал свой архонт; но никъде не е казано, че длъжността била наследствена в определени семейства. Трябва да се предполага, че до края на варварството не е имало строго*

* Думата „строго“ е прибавена от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

наследяване — съвсем несъвместимо с условията, при които богати и бедни са били в рамките на рода напълно равноправни.

Не само Грот, но и Нибур, Момзен и всички други досегашни историци на класическата древност се провалиха по въпроса за рода. Колкото и вярно да са отбелязали много негови принципи, те всякога виждаха в него *група от семейства* и затова не можеха да разберат същината и произхода на рода. При родовото устройство семейството никога не е било и не е могло да бъде организационна единица (ядка), защото мъжът и жената по необходимост принадлежали към два различни рода. Родът влизал изцяло във фратрията, а фратрията — в племето; семейството влизало наполовина в рода на мъжа и наполовина в рода на жената. Държавата в своето публично право не признава също семейството; то съществува и до днес само в гражданското право. И въпреки това цялата наша досегашна историческа наука изхожда от абсурдната предпоставка, станала неприкосновена особено в XVIII век, че отделното моногамно семейство, което едва ли е по-старо от цивилизацията, било ядрото, около което постепенно се кристализират общество и държава.

„На г. Грот трябва да се каже по-нататък — прибавя Маркс, — че макар гърците да извеждат своите родове от митологията, тия родове са по-стари, отколкото създадената от самите тях митология с нейните богове и полубогове.“¹¹⁴

Морган предпочита да цитира Грот, защото последният е авторитетен и все пак напълно заслужаващ доверие свидетел. Грот разказва по-нататък, че всеки атински род имал изведено от неговия предполагаем родоначалник име, че преди Солон изобщо, а след Солон при липса на завещание членовете на рода (*gennêtes*) на покойния наследяват неговото имущество и че в случай на убийство най-напред роднините, след това членовете на рода и най-после членовете на фратрията на убиятия имали правото и дълга да преследват престъпника пред съдилищата:

„Всичко, което знаем за древните атински закони, е основано на деленето на родове и фратрии.“¹¹⁵

Произходът на родовете от общи прародители създаде на „учените филистери“ (Маркс)¹¹⁶ много главоболия. Тъй като представят, естествено, тия прародители за чисто митични, те просто никак не могат да си обяснят възникването на един род от съществуващи поотделно, първоначално съвсем несродни семейства, а трябва някак да се справят с това, за да обяснят поне съществуването на родовете. И за тази цел те прибегват към въртящ се в омагьосан кръг поток от думи, който не ги извежда

по-далеч от положението: наистина, родословието е басня, но родът е действителност — и на края се казва у Грот (вмъкнатите в скоби думи са на Маркс) следното:

„За това родословие слушаме да се говори само рядко, защото за него публично споменават само в известни, особено тържествени случаи. Но и по-незначителните родове имали свои общи религиозни обреди (странно е това, г. Грот!), общ свръхчовешки родоначалник и общо родословие съвсем както и по-прочутите (колко странно е това, г. Грот, у *по-незначителните* родове!); основният план и идеалната основа (скъпи господине, не *идеална*, а *карнална*, просто — *плътска!*) са били у всички родове едни и същи.“¹¹⁷

Маркс обобщава отговора на Морган по този въпрос със следните думи: „Системата на кръвно родство, съответна на рода в неговата първобитна форма — а гърците, както и други смъртни, са имали някога такава форма, — е осигурявала знание за роднинствата на всички родови членове помежду им. Те от детските си години на практика научавали тези извънредно важни за тях сведения. С появата на моногамното семейство това потънало в забравата. Родовото име създавало родословие, редом с което родословието на отделното семейство изглеждало без значение. Това родово име трябвало сега да свидетелства за общия произход на неговите носители; но родословието на рода отивало толкова далеч в миналото, че членовете му не могли вече да доказват своето взаимно действително роднинство, освен в ограничен брой случаи на по-нови общи прадеди. Самото име било доказателство за общия произход, и то безспорно доказателство, независимо от случаите на осиновяване. Напротив, фактическото отричане на всяко роднинство между родовите членове, както правят Грот* и Нибур, които превръщат рода в чисто измислен и съчинен продукт — е достойно само за „идеалните“, т. е. за кабинетните книжни учени. Тъй като верижната връзка на поколенията, особено с появата на моногамията, се отдалечава дълбоко в миналото, а миналата действителност намира отражение във фантастичните образи на митологията, то благонамерените филистери заключаваха и продължават да заключават, че фантастичното родословие е създавало действителни родове!“¹¹⁸

Фратрията, както и у американците, е била един разделен на няколко дъщерни рода първоначален род, обединяващи ги и често извеждащи ги от един общ родоначалник. Така според Грот

„всички едновръстни членове на фратрията на Хекатей имали един и същ бог за родоначалник в шестнадесетото коляно“¹¹⁹.

* В ръкописа на Маркс вместо Грот стои името на древногръцкия учен на II в. на н. е. Полукс, на който често се позовава Грот. *Ред.*

Всички родове на тая фратрия били затова буквално братски родове. Още у Омир фратрията се среща като военна единица в знаменитото място, където Нестор съветва Агамемнон: „Нареди мъжете по племена и по фратрии, та фратрия на фратрия да помага и племе на племе.“¹²⁰ Освен това фратрията имала право и дълг да преследва убийството на неин член, значи в по-раншна епоха и задължението за кръвно отмъщение. Тя имала още и общи светини и празници и въобще развитието на цялата гръцка митология от наследения древноарийски култ на природата било съществено обусловено от родовете и фратриите и се извършвало в техните рамки. По-нататък фратрията имала един старейшина (фратриарх) и според де Куланж свои събрания и задължителни решения, юрисдикция и администрация¹²¹. Дори по-късната държава, която игнорираше рода, оставила на фратрията някои обществени функции от административен характер.

Няколко родствени фратрии съставяли племето. В Атика имало четири племена; във всяко племе — по три фратрии, всяка една от които броела по тридесет рода. Такова точно определяне на групите предполага съзнателна, планомерна намеса в стихийно възникналият строй. Как, кога и защо е станало то, по това гръцката история мъчи — за нея самите гърци са запазили спомен само до героичната епоха.

Различия в диалектите у гърците, струпани в относително малка област, били сравнително по-малко развити, отколкото в обширните американски гори; но и тук намираме обединение в едно голямо цяло само на племена с едно и също наречие и дори и в малката Атика намираме един особен диалект, който по-късно става господстващ като общ език на гръцката проза.

В поемите на Омир намираме гръцките племена в повечето случаи обединени вече в малки народности, в рамките на които родовете, фратриите и племената все пак напълно запазвали своята самостоятелност. Те живеели вече в укрепени със стени градове; броят на населението растял с разширението на стадата, полевъдството и наченките на занаятите; заедно с това растели и имуществените различия, а с тях и аристократическият елемент в пределите на древната, естествено възникнала демокрация. Отделните народности водели непрекъснати войни за най-добрите земи, а също и за плячка; робството на военнопленниците било вече призната институция.

Устройството на тия племена и народности е, както следва:

1. Постоянна власт бил *светът*, *vilé*, вероятно състоящ се първоначално от старейшините на родовете, а по-късно, когато техният брой станал твърде голям — от избрани старейшини,

което дало възможност за развитие и засилване на аристократическия елемент; именно така Дионисий представя съвета от георическата епоха, като състоящ се от знатните (kratistoi).¹²² Съветът решавал окончателно по-важните работи; така напр. у Есхил съветът на Тива, при създаденото положение, взима категоричното решение да устрои на Етеокъл тържествено погребение, а трупа на Полиник да хвърли на кучетата.¹²³ По-късно, когато се създаде държавата, този съвет се превърнал в сенат.

2. *Народното събрание* (agoga). Видяхме, че у ирокезите народът — мъже и жени — окръжава събранието на съвета, участва в разискванията по установен ред и така влияе върху решенията му. У омировските гърци това „окръжаване“ („Umstand“), за да употребим един старогермански съдебен израз, се развило вече в истинско народно събрание, както е било у старите германци. То се свиквало от съвета за решаване на важни въпроси; всеки мъж можел да вземе думата. Решението се взимало с вдигане на ръка (у Есхил в „Просителките“) или с виковете. Събранието било напълно суверенно, защото, казва Шьоман („Гръцка древност“),

„отнася ли се до една работа, за чието изпълнение е необходимо съдействието на народа, Омър не ни посочва средство как може да бъде принуден народът за това против волята му“¹²⁴.

Защото по онова време, когато всеки възрастен мъж в племето бил воин, не е имало още отделна от народа публична власт, която би могла да му бъде противопоставена. Първобитната демокрация била още в пълен разцвет и от това трябва да изхождаме при преценката на властта и на положението както на съвета, така и на базилевса.

3. *Военачалникът* (basileus). Тук Маркс забелязва: „Европейските учени, в повечето случаи родени слуги на князете, правят от базилевса монарх в съвременния смисъл. Против това протестира янки-републиканецът Морган. Той каза твърде иронично, но напълно справедливо за елейния Гладстон и неговата „Младост на света“¹²⁵.

„Господин Гладстон ни представя гръцките вождове от герончната епоха като царе и князе с прибавката, че те били и джентлмени; но той сам трябва да признае, че общо взето ние изглежда да срещаме обичая или закона на първородството достатъчно, но не много рязко определен.“¹²⁶

Навярно и на самия господин Гладстон едно право на първородство, съпроводено с такива уговорки, ще се стори достатъчно, пък нека това дори да не е твърде рязко изразено, лишено от всяко значение.

Видяхме как е стоял въпросът с унаследяването на старейшинството у ирокезите и другите индианци. Всички длъжности били изборни най-вече в рамките на рода и дотолкова наследствени в него. При овакантияване постепенно предпочитали най-близкия роднина — брата или сестриния син, ако нямало основание той да бъде отминат. Затова, ако у гърците при господството на бащинското право длъжността на базилевса по правило преминавала към сина или към единия от синовете, това само доказва, че синовете могли да разчитат на наследяване чрез народен избор, но в никой случай не доказва законно унаследяване без народен избор. Това е у ирокезите и гърците първият зачатък на особени знатни семейства в рода, а у гърците то е още и първият зародиш на бъдещо наследствено водачество или монархия. Следователно трябва да предполагаме, че у гърците базилевсът бивал или избиран от народа, или пък е трябвало да бъде утвърден от неговите признати органи — от съвета или от агората, както ставало с римския „цар“ (rex).

В „Илиадата“ властващият над всички мъже Агамемнон се явява не като върховен цар на гърците, а като върховен главнокомандуващ на съюзна войска пред един обсаден град. И това негово качество изтъква Одисей, когато избухнал раздорът между гърците, в известното място: не е добре да командуват мнозина, един трябва да бъде военачалник и т. н. (след което иде, като по-късна прибавка, любимият стих със скиптъра)¹²⁷. „Одисей не държи тук лекция върху някаква форма на управление, а иска послушание към най-върховния пълководец във време на война. За гърците, които пред Троя са само войска, има в агората достатъчно демократичност. Ахил, когато говори за подаръците, т. е. за подялбата на плячката, не възлага тая подялба нито на Агамемнон, нито на някой друг базилевс, а на „синовете на ахейците“, т. е. на народа. Епитетите „създаден от Зевс“, „закърмен от Зевс“ не доказват нищо, понеже *всеки* род произхожда от един бог, а родът на главата на племето — от „по-знатен“ бог, в случая от Зевс. Дори лично несвободните, като свинаря Евмей и др. са „божествени“ (dioi и theioi), и това в „Одисеята“, следователно в много по-късно време от това на „Илиадата“; в същата „Одисея“ името „херой“ е дадено на херолда Мулий, както и на слепия певец Демодок*. Накратко, думата *basileia*, която гръцките писатели употребяват за омировската така наречена царска

* В ръкописа на Маркс по-нататък следва изпуснатата от Енгелс фраза: „Терминът „койранос“ (*κοιρανός*), който Одисей употребява за Агамемнон, наред с термина „базилевс“ също означава само „командуващ войска във война““. *Ред.*

власт, редом със съвета и народното събрание, означава само всенна демокрация (защото военачалството е главният признак на тази власт).“ (Маркс.)¹²⁸

Базилевсът имал освен военните още и жречески и съдийски права; последните не били точно определени, а първите той имал като върховен представител на племето или на племенния съюз. За граждански, административни права не става и дума; но изглежда, че той по длъжност бил член на съвета. Значи да се превежда „базилевс“ с „König“ е етимологически напълно правилно, защото „König“ (Kuning) произлиза от Kuni, Künne и означава „старейшина на един род“. Но на сегашното значение на думата König (крал, цар) съвсем не съответствува старогръцкото „базилевс“. Тукидид нарича древната *basileia* изрично *patrikê*, т. е. произхождаща от родовете, и казва, че тя имала точно установени, следователно ограничени права¹²⁹. И Аристотел казва, че *basileia* от героичния период значела водачество над свободни, а базилевсът бил пълководец, съдия и върховен жрец¹³⁰; следователно той не е имал правителствена власт в по-късния смисъл на тази дума*.

И така, в гръцкия строй от героичния период виждаме още в пълна сила старата родова организация, но виждаме и началото на нейното подкопаване: бащинско право с наследяване на имуществото от децата, което благоприятствувало натрупването на богатства в семейството и засилвало семейството спрямо рода; обратно въздействие на имуществените различия върху общественото устройство чрез създаване първите наченки на наследствена аристокрация и царска власт; робство изпърво само на военнопленници, но откриващо възможност за поробване членове на собственото племе и дори на рода; почнало вече израждане на старата война на племе срещу племе в систематично разбойничество по суша и море за заграбване на добитък, роби и съкровища, превръщане на тази война в редовен поминък; накратко: възхвала и почит на богатството като висше благо и злоупотреба със старите родови институции за оправдаване насилствения грабеж

* Както гръцкия базилевс, така и ацтекския военачалник отъждествяват със съвременен княз. Морган пръв подлага на историческа критика изпърво основаните на недоразумение и преувеличение, по-късно чисто и просто лъжливи сведения на испанците и доказва, че на средното стъпало на варварството мексиканците са стояли по-високо от новомексиканските индианци пуебло и че тяхното общественото устройство, доколкото може да се узнае по изопачените сведения, съответствувало на следното: един съюз от три племена, който подчинил и заставил да му плащат данък няколко други племена, и който бил управляван от съюзен съвет и съюзен военачалник; последния испанците превърнали в „император“.

на богатства. Липсвало още само едно: институция, която не само да осигури новопридобитите богатства на отделни лица срещу комунистическите традиции на родовия строй, не само да обяви за свещена тъй малко ценената по-рано частна собственост и да обяви това освещаване за висша цел на всяко човешко общество, но и да сложи на развиващите се една след друга нови форми на придобиване собственост, следователно и на постоянно ускоряващото се натрупване на богатства, печата на всеобщо обществено признание; институция, която да увековечи не само започващото разделяне на обществото на класи, но и правото на имотната класа да експлоатира неимотните, както и нейното господство над тях.

Такава институция действително се появила. Била изнарена *държавата*.

V

ВЪЗНИКВАНЕ НА АТИНСКАТА ДЪРЖАВА

Как се е развила държавата, като органите на родовия строй били отчасти преобразувани, отчасти изместени чрез вмъкване на нови органи и най-после напълно заместени с истински органи на държавна власт, как на мястото на действително „въоръжения народ“, защитаващ се сам в своите родове, фратрии и племена, се появила въоръжена „публична власт“, подчинена на държавната власт, следователно употребима и против народа — поне началото на това ние никъде не можем да проследим по-добре, отколкото в древна Атина. Смяната на формите е изложена в съществената си част от Морган, а икономическото съдържание, което налага тази смяна, трябва в по-голямата част да прибавя аз.

В героичната епоха четирите племена на атиняните заемали още отделни области в Атика; дори съставящите ги дванадесет фратрии, изглежда, още са имали отделни заселища в дванадесетте града на Кекропс. Общественото устройство било това на героичната епоха: народно събрание, народен съвет, базилевс. Докъдето стигат сведенията на писаната история, земята била вече поделена и преминала в частна собственост, както съответствува на стоковото производство, вече сравнително развито към края на висшето стъпало на варварството, и на съответната му стокова търговия. Наред със зърнени храни добивали вино и дървено масло; морската търговия по Егейско море все повече била изтръгвана от финикийците и преминавала в по-голямата си част в ръцете на атическите гърци. Поради покупката и продажбата на поземлени владения, поради растящото разделение на труда

между земеделие и занаят, търговия и корабоплаване членовете на родовете, фратриите и племената много скоро се размесили, в района на фратрията и племето се заселвали жители, които, макар сънародници, не принадлежали към тия организации и значи били чужденци в своето собствено местожителство. Защото в спокойни времена всяка фратрия и всяко племе сами управлявали своите работи, без да прибегват до народния съвет или до базилевса в Атина. Но който живеел на територията на фратрията или на племето, без да принадлежи към тях, не можел, разбира се, да взима участие в това управление.

Това така разстройвало правилното функциониране на органите на родовото устройство, че още в героичния период се наложило да се взимат мерки. Била въведена приписваната на Тезей конституция. Промяната се състояла преди всичко в това, че в Атина било учредено централно управление, т. е. част от работите, завеждани досега самостоятелно от племената, били обявени за общи и прехвърлени на заседаващия в Атина общ съвет. С това атиняните отишли крачка по-напред, отколкото кой да е от туземните народи в Америка: на мястото на простия съюз на живеещите едно до друго племена настъпило тяхното претопяване в един единствен народ. Така се създадо общо атинско народно право, стоящо над правните обичаи на племената и родовете; атинският гражданин получил като такъв определени права и нова правна закрила и на територии, където той бил чужд по племе. Но с това била направена първата крачка към подравяне на родовия строй; защото това било първата крачка към по-късното допускане до гражданство на ония, които били чужди по племе в цяла Атика, които напълно стояли и оставали вън от атинския родов строй. Едно второ, приписвано на Тезей въведение било разделянето на целия народ — без оглед на род, фратрия или племе — на три класи: евпатриди, или благородници, геомори, или земеделци, и демиурзи, или занаятчии, и предоставянето на благородниците изключителното право да заемат длъжности. Впрочем това разделяне, с изключение заемането на длъжностите от благородниците, останало без последствие, защото иначе то не установявало никакви правни различия между класите.* Но то е важно, защото ни разкрива новите обществени елементи, които са се развили незабелязано. То показва, че станалото обичай заемане на родовите длъжности от известни семейства се превърнало в една малко оспорвана привилегия на тия

* В изданието от 1884 г. край на фразата бил формулиран по следния начин: „тъй като останалите два класа не получили никакви особени права“. *Ред.*

семейства върху длъжностите, че тия семейства, и без това силни със своето богатство, започнали да се обособяват във от родовете в собствено привилегирована класа и че едва зараждащата се държава осветявала тези претенции. То показва още, че разделението на труда между селяни и занаятчии било вече достатъчно засилено, за да оспори общественото значение на старото разчленяване по родове и племена. То провъзгласява, най-после, непримиримото противоречие между родово общество и държава; първият опит за образуване на държава се състои в разкъсване на родовете чрез разделяне членовете на всеки род на привилегировани и непривилегировани, а последните — още на две класи според вида на труда им, противопоставяйки ги така едни на други.

По-нататъшната политическа история на Атина чак до Солон е недостатъчно известна. Длъжността на базилевса загубила своето значение; начело на държавата заставали архонти, избрани измежду благородниците. Господството на благородниците се усилвало все повече и повече, докато към 600 г. преди нашата ера то станало непоносимо. Главно средство за потискане на народната свобода били парите и лихварството. Главното седалище на благородниците било във и около Атина, където морската търговия, а също и още практикуваното от време на време морско разбойничество ги обогатявали и концентрирали паричното богатство в техни ръце. Оттук развиващото се парично стопанство прониквало като разяждаща киселина в основания върху натуралното стопанство старинен начин на живот на селските общини. Родовият строй е абсолютно несъвместим с паричното стопанство; разорението на дребните селяни на Атика съвпаднало с разслабването на закрилящите ги стари родови връзки. Полицията и даването на земята в залог (защото атиняните изнамерили и ипотека) не зачитали нито род, нито фратрия. А старият родов строй не познавал нито пари, нито аванс, нито паричен дълг. Затова все по-пищно разцъфтяващото парично господство на благородниците създадо и ново обичайно право за осигуряване на кредитора спрямо длъжника, за освещаване експлоатацията на дребния селянин от притежателя на пари. По всички поля на Атика стърчали заложни стълбове, на които било отбелязано, че даденият парцел е заложен на тоя и тоя за толкова и толкова пари. Нивята, по които нямало такива надписи, били в по-голямата си част вече продадени поради пресрочени ипотеки и лихви и преминали в собственост на благородника-лихвар; селянинът можел да бъде доволен, ако му било позволено да остане там като арендатор и да живее с *една шеста* от добива на своя труд,

докато пет шесті той трябвало да плаща като аренда на новия господар. Нещо повече. Ако сумата от продажбата на парцела не достигала да покрие дълга или ако дългът не бил гарантиран със залог, длъжникът трябвало да продава в робство своите деца в чужбина, за да се издължи на кредитора. Продажба на децата от бащата — това било първият плод на бащинското право и моногамията! И ако кръвопиецът все още не бил напълно доволен, той можел да продава като роб и самия длъжник. Такава е била светлата зора на цивилизацията у атинския народ.

По-рано, когато условията на живота на народа още отговаряли на родовия строй, такъв преврат бил невъзможен; а сега той се извършил, но неизвестно как. Нека се върнем за един миг към нашите ирокези. Там било невъможно такова състояние, на трапено сега на атиняните, тъй да се каже, без тяхното съдействие и сигурно против тяхната воля. Там оставащият от година на година неизменен начин на произвеждане средства за живот никога не можел да създаде такива като че отвън наложени конфликти, такъв антагонизъм между богати и бедни, между експлоататори и експлоатирани. Ирокезите били още далеч от господство над природата, но в рамките на важещите за тях природни граници те били господари на своето собствено производство. Освен в случай на лоши реколти в техните градинки, на изчерпване запаса от риба в техните езера и реки, на дивеча в техните гори, те знаели предварително какво ще получат при своя начин на добиване средства за живот. Те знаели, че ще получат средства за съществуване — кога по-оскъдни, кога по-изобилни: но което никога не можело да се получи — това били непредвидени обществени преврати, разкъсване на родовите връзки, разделяне членовете на рода и на племето на противоположни, борещи се помежду си класи. Производството се движело в най-тесни граници, но производителите били пълни господари на своя собствен продукт. Това било огромното предимство на варварското производство; това предимство било загубено с настъпването на цивилизацията. Неговото повторно завоюване, но вече въз основа на постигнатото сега могъщо господство на човека над природата и въз основа на възможната сега свободна асоциация, ще бъде задача на най-близките поколения.

Другояче е било у гърците. Появилата се частна собственост на стада и луксозни предмети довела до размяна между отделни лица, до превръщане на продуктите в *стоки*. И тук е зародишът на целия последвал преврат. Щом производителите преставали вече да консумират сами непосредствено своя продукт, а са го изпускали из ръцете си чрез размяната, те загубвали господство-

то си над него. Те не знаели вече какво става с него; възникнала възможността продуктът някога да се използва против производителя, за неговата експлоатация и потисничество. Затова никое общество не може задълго да запази властта над своето собствено производство и контрола над социалните последици от своя производствен процес, ако не премахне размяната между отделните лица.

Но колко бързо след появата на размяната между отделни лица и с превръщането на продуктите в стоки продуктът проявява своята власт над производителя — това атиняните трябвало да изпитат от личен опит. Със стоковото производство се появило обработването на земята от отделни лица за собствена сметка, а скоро след това и поземлената собственост на отделни лица. По-нататък се появили парите — всеобщата стока, срещу която могат да бъдат разменени всички други стоки; но като изнамерили парите, хората не мислели, че с това те създали една нова обществена сила, единна, имаща всеобщо значение сила, пред която трябва да се преклони цялото общество. И тази нова, без знанието и против волята на своите собствени създатели внезапно възникнала сила с всичката бруталност на своята младост дала на атиняните да почувствуват нейното господство.

Какво трябвало да се прави? Старият родов строй се оказал не само безсилен срещу победоносния поход на парите; той бил и абсолютно неспособен да намери в своите рамки дори само място за такива неща като пари, кредитори, длъжници, насилствено събиране на дългове. Но новата обществена сила вече съществувала и благочестиви пожелания, копнеж по връщане на доброто старо време вече не могли да прогонят от света парите и лихварството. А освен това в родовия строй били направени и редица други второстепенни пробиви. От поколение на поколение все повече се размесвали членовете на разните родове и фратрии из цяла Атика, особено в самия град Атина, макар че и сега още атинянинът можел наистина да продава на лица във вън от своя род земя, но не своето жилище. Разделението на труда между различните отрасли на производството: земеделие, занаят, а в занаята — безброй подразделения, търговия, мореплаване и т. н., се развивало все повече с напредъка на индустрията и размяната; населението се разделило сега според занятията си на доста устойчиви групи, всяка от които имала редица нови общи интереси, за които нямало място в рода или фратрията и за обслужването на които следователно били нужни нови длъжности. Броят на робите значително се увеличил и още в онова време вероятно значително е надминавал броя на свободните атиняни; родо-

вият строй първоначално съвсем не познавал робството, значи не познавал и средствата да държи в юзди тази маса от несвободни. И, накрай, търговията привличала в Атина множество чужденци, които се заселвали там поради по-лесното печелене на пари; според старото устройство те били също безправни и беззащитни и въпреки традиционната търпимост, оставали смуцаващ, чужд елемент сред народа.

С една дума, приближавал краят на родовия строй. Обществото с всеки изминат ден все повече надраствало неговите рамки; той не можел нито да възпре, нито да премахне дори и най-страшните злини, които възниквали пред неговите очи. Но през това време незабелязано се развила държавата. Новите групи, създадени чрез разделението на труда изпърво между града и селото, след това между различните градски отрасли на труда, създали нови органи за защита на своите интереси; учредени били различни длъжности. И след това младата държава се нуждаела преди всичко от собствена военна сила, която у мореплавателите-атиняни могла да бъде само морска сила за водене на отделни малки войни и за защита на търговските кораби. Неизвестно колко време преди Солон били учредени навквариите, малки териториални окръзи, дванадесет във всяко племе; всяка навквария трябвало да представи, въоръжи и снабди с екипаж един военен кораб и освен това да даде още и двама конника. Това учреждение подкопавало двояко родовия строй: първо, то създавало една публична власт, която не съвпадала вече напълно със съвкупността на въоръжения народ; и, второ, то разделяло за пръв път народа за обществени цели не по роднински групи, а по *териториално съжителство*. Какво означава това — ще има да видим.

Тъй като родовият строй не можел да окаже на експлоатиращия народ никаква помощ, това могла да извърши само възникващата държава. И тя действително оказала помощ със Солоновата конституция, като същевременно отново се засилила за сметка на стария строй. Солон — тук не ни интересува начинът, по който била проведена неговата реформа в 594 г. преди нашата ера — открил поредицата така наречени политически революции, като направил това чрез вмесване в собственическите отношения. Всички досегашни революции са били революции за защита на един вид собственост против друг вид собственост. Те не могат да защитават единия вид собственост, без да посягат на другия. Във Великата френска революция бе пожертвувана феодалната собственост, за да се спаси буржоазната; в Солоновата революция трябвало да пострада собствеността на кредиторите в полза на собствеността на

длъжниците. Дълговете били обявени просто за недействителни. Подробностите не са ни точно известни, но в своите стихове Солон се хвали, че премахнал заложените стълбове от обременените с дългове парцели земя и върнал продадените за дългове в чужбина и избягалите там хора. Това е било възможно само чрез открито нарушение на собствеността. И действително, всички тъй наречени политически революции, от първата до последната, са извършени за защита на собствеността от *един* вид чрез конфискация (наречена също и кражба) на собствеността от *друг* вид. Такава е истината: от две хиляди и петстотин години насам частната собственост е могла да бъде запазена само чрез нарушаване на собствеността.

Но сега било важно да се осуети връщането към такова пробване на свободните атиняни. Това ставало преди всичко чрез общи мероприятия, например забраната на договорни задължения, в които срещу паричен дълг бивала залагана личността на длъжника. Бил установен и максималният размер поземлена собственост, която можело да владее отделно лице, за да бъде ограничена поне до известна степен алчността на благородниците за селската земя. А след това настъпили промени и в общественото устройство; за нас най-важни са следните:

Съветът е бил сведен до четиристотин членове, по сто от всяко племе; значи тук племето оставало като основа. Но това било единственото нещо от стария строй, вмъкнато в новия държавен организъм. Защото във всичко друго Солон разделил гражданите на четири класи — според размера на поземлената собственост и дохода от нея; 500, 300 и 150 медимна зърно (1 медимн = около 41 литра) били минималните доходи за първите три класи; който имал по-малко или нямал никаква поземлена собственост, спадал в четвъртата класа. Всички длъжности можели да се заемат само от представители на висшите три класи, а най-високите длъжности — само от представители на първата; четвъртата класа имала само правото да взема думата и да гласува в народните събрания, но тук се избирали всички длъжностни лица, тук те давали отчет за дейността си, тук се изработвали всички закони и тук четвъртата класа образувала болшинството. Аристократическите привилегии били отчасти възобновени във формата на привилегии на богатството, но народът запазвал решаващата власт. По-нататък, четирите класи образували основата на една нова организация на войската. Двете първи класи давали конницата; третата класа служела като тежка пехота; четвъртата — като лека подвижна пехота или във флотата, където вероятно била заплащана.

Така че тук бил въведен в държавното устройство един съвсем нов елемент: частната собственост. Според размера на поземлената собственост на гражданите били определени и техните права и задължения — и доколкото имотните класи печелели влияние, дотолкова бивали измествани старите кръвнородствени групи; родовият строй претърпял ново поражение.

Но определянето на политическите права според имуществото съвсем не било такова въведение, без което държавата не може да съществува. Қолкото и голяма роля да е играло то в конституционната история на държавите, все пак много държави, и то тъкмо най-много развитите, не са имали нужда от него. Също и в Атина то е играло само преходна роля; от времето на Аристид всички длъжности били открити за всеки гражданин.¹³¹

През следващите осемдесет години атинското общество постепенно приело насоката, в която то се развило по-нататък през следващите векове. На цъфтящите в епохата преди Солон спекулации със земята бил сложен край, също и на безмерната концентрация на поземлена собственост. Търговията и все по-широко развиващото се (благодарение труда на робите) занаятчиство, включително художественият занаят, станали господстващ поминък. Хората станали по-просветени. Вместо да експлоатират по стария брутален начин собствените си съграждани, сега експлоатирали предимно робите и купувачите-неатиняни. Движимата собственост, паричното богатство и богатството в роби и кораби се разраствало все повече, но то сега не било вече средство за добиване на поземлена собственост, както в първите времена на обща ограниченост, а става самоцел. Това, от една страна, създавало в лицето на новата класа от богати индустриалци и търговци една победоносна конкуренция на старата благородническа власт, но, от друга страна, изтръгнало и последната почва на остатъците от стария родов строй. Родовете, фратриите и племената, чиито членове сега живеели разпръснати по цяла Атика и съвсем размесени помежду си, станали затова съвсем непригодни за ролята на политически организации; много атински граждани не принадлежали на никакъв род: те били преселници, които наистина имали право на гражданство, но не били приети в някой от старите родови съюзи; наред с тях растял и броят на чуждоземните преселници, които се ползували само с покровителство.¹³²

Между това партийните борби се засилвали; благородниците се опитвали да върнат предишните си привилегии и за момент взели връх, докато революцията на Клистен (509 г. преди нашата ера) ги смъкнала окончателно, но с тях и последните останки на родовия строй.¹³³

В своята нова конституция Клистен игнорира четирите стари, основани върху родовете и фратриите племена. На тяхно място дошла съвсем нова организация въз основа на опитаното още с навквариите деление на гражданите само според местожителството им. Решаваща била вече не принадлежността към родовите съюзи, а изключително местожителството; не народът, а територията подлежала на разделение и в политическо отношение жителите се превърнали в прост придатък на територията.

Цяла Атика била разделена на сто общинни района — демии, всеки от които се управлявал сам. Живеещите във всеки дем граждани (демоти) избирали свой старейшина (демарх) и пазител на съкровището, както и тридесет съдии, на които били подсъдни по-малките дела. Те получавали също и собствен храм с бог-покровител или герой, чийто жрец те избирали. Най-висшата власт в дема имало събранието на демотите. Това е, както Морган правилно забелязва, праобразът на самоуправляващата се американска градска община.¹³⁴ Със същата единица, с която завършва съвременната държава в своето най-висше развитие, е започнала възникващата държава в Атина.

Десет от тези единици, демии, образували едно племе, което обаче, за разлика от старото родово племе (Geschlechtsstamm), се наричало сега местно племе (Ortsstamm). Местното племе не било само една самоуправляваща се политическа, но и военна организация; то избирало филарха* или старейшината на племето, който командувал конницата, таксиарха, който командувал пехотата, и стратега, който командувал цялата войска, свикана на племенната територия. То представляло още и пет военни кораба с екипаж и командир и получавало за свой покровител някой атински герой, по името на когото се наричало. Накрай, то избирало петдесет представители в атинския съвет.

Завършъкът на това е атинската държава, управлявана от съвет, състоящ се от петстотинте избраници на десетте племена, а в последна инстанция от народното събрание, в което всеки атински гражданин имал достъп и право да гласува; наред с това архонти и други длъжностни лица завеждали различните отрасли на управлението и правораздаването. Върховен представител на изпълнителната власт не е съществувал в Атина.

С тази нова конституция и с допускането на твърде голям брой непълноправни жители — отчасти заселени чуждоземци, отчасти освободени роби — органите на родовата организация били изместени от управлението на обществените работи; те се из-

* — от древногръцката дума „фила“ — племе. *Ред.*

родили в частни съюзи и религиозни сдружения. Но моралното влияние, традиционните възгледи и начин на мислене на старата родова епоха се унаследявали още дълго и отмирали само постепенно. Това проличало при едно от послешните държавни учреждения.

Видяхме, че съществен белег на държавата е публичната власт, отделена от масата на народа. Атина имала в онова време само народна войска и флота, непосредствено давана от народа; те защищавали границите на държавата и държали в подчинение робите, които още тогава съставяли мнозинството от населението. По отношение на гражданите публичната власт е съществувала най-напред само като полиция, която е стара колкото държавата, поради което именно наивните французи от XVIII век говореха не за цивилизовани народи, а за полицизирани народи (*pations policiées*).^{*} Затова атиняните учредили едновременно с държавата си и полиция, истинска жандармерия от пеши и конни стрелци — ландегери, както ги наричат в Южна Германия и Швейцария. Но тая жандармерия била съставена от *роби*. Тази полицейска служба се виждала на свободния атинянин тъй унизителна, че той предпочитал да бъде арестуван от въоръжен роб, отколкото сам да се занимава с такова позорно дело. В това се изразявал още начинът на мислене на стария родов бит. Държавата не можела да съществува без полиция, но тя била още млада и нямала още достатъчно морален авторитет, за да внуши уважение към един занаят, който неизбежно изглеждал позорен на бившите членове на родовото общество.

Колко много оформената вече в главните си черти държава била пригодена към общественото положение на атиняните, проличава от бързото разцъфтяване на богатството, търговията и индустрията. Класовият антагонизъм, върху който почивали обществените и политическите институции, не бил вече антагонизъм между аристокрацията и прост народ, а антагонизъм между *роби* и свободни, между непълноправни жители и граждани. По времето на най-пълния разцвет общият брой на атинските свободни граждани, включително жени и деца, възлизал на приблизително 90 000 души при 365 000 *роби* от двата пола и 45 000 непълноправни жители — чужденци и освободени *роби*. На всеки възрастен гражданин-мъж се падали значи най-малко по 18 *роби* и повече от двама непълноправни. Големият брой на *робите* се дължал на това, че много от тях работели заедно в манифактури, в големи помещения с надзиратели. Но с развитието на тър-

^{*} Игра на думите: „*poliçé*“ — „цивилизован“, „*poliçe*“ — „полиция“. *Ред.*

говията и индустрията настъпила акумулация и концентрация на богатствата в малко ръце, обедняване на масата свободни граждани, на които оставал само изборът или да конкурират робския труд, работейки собствен занаят, което се смятало за срамно и долно и при това не обещавало голям успех, или пък да затънат в мизерия. При такива условия те вършели по необходимост последното и понеже съставяли масата на населението, опропастили с това цялата атинска държава. Не демокрацията доведе Атина до гибел — както твърдят европейските училищни педанти, които махат опашка пред монарсите, — а робството, което направи презрян труда за свободния гражданин.

Възникването на държавата у атиняните е особено типичен пример на образуване държава изобщо, защото то, от една страна, става в съвсем чист вид, без намеса на външно или вътрешно насилие (заграбването на властта от Пизистрат не е оставило никакви следи¹³⁵ поради краткотрайността си), и, от друга страна, защото непосредствено от родовото общество възниква твърде високоразвита форма на държава, демократическата република, и, най-последно, защото ние сме достатъчно запознати с всички съществени подробности при образуването на тази държава.

VI

РОД И ДЪРЖАВА В РИМ

От преданието за основаването на Рим се вижда, че първото заселване било извършено от редица обединени в едно племе латински родове (според преданието — сто), към които скоро се присъединило едно сабелско племе, което също броело сто рода, а после и едно трето, състоящо се от различни елементи племе пак (според преданието) от сто рода. Целият разказ показва на пръв поглед, че тук няма нищо естествено появило се освен рода, а и той самият в някои случаи с само разклонение от един майчински род, продължаващ да съществува в старата родина. Племената носят отпечатъка на изкуствено образуване, но в повечето случаи от родствени елементи и по образа на древното, естествено породило се, а не изкуствено създадено племе; при това не е изключено ядрото на всяко от трите племена да е било някое действително старо племе. Междинното звено, фратрията, се състояло от десет рода и се казвало курия; значи куриите били тридесет.

Общопризнато е, че римският род е бил също такава институция, каквато и гръцкият род; ако гръцкият род е по-нагаташното развитие на оная обществена единица, чиято първобитна форма намираме у американските червенокожи, това се отнася напълно и за римския род. Затова можем да бъдем тук по-кратки.

Римският род, поне в най-древната епоха на града, е имал следното устройство:

1. Право на взаимно наследяване на членовете на рода; имуществото оставало в рода. Тъй като в римския род, както и в гръцкия, господствувало бащинското право, потомците по женска линия бивали изключвани от наследяване. Според закона на Двана-

десетте таблици — най-древния известен нам паметник на писаното римско право — първи наследявали децата като преки наследници; при липса на такива — агнатите (родниви по мъжка линия); а при липса и на такива — членовете на рода. Във всички случаи имуществото оставало в рода. Тук виждаме постепенно проникване в родовия обичай на нови, породени от нарасналото богатство и моногамията правни норми: първоначалното еднакво право на съродниците за наследяване бива ограничено на практика — и доста рано, както споменахме по-горе — първо върху агнатите и най-после върху децата и техните потомци по мъжка линия; в Дванадесетте таблици това, естествено, се явява в обратен ред.

2. Притежаване на общо място за погребение. Патрицианският род на Клавдиевци при преселването си от Регили в Рим получил един парцел земя, освен това и общо място за погребение в града. Още по времето на Август донесената в Рим глава на падналия в Тевтобургската гора Вар¹³⁷ била погребана в *gentilitius tumulus**; следователно родът на (Квинктилиевци) имал още отделна могила-гробница**.

3. Общи религиозни празненства. Тези *sacra gentilitia**** са известни.

4. Задължение да не сключват брак в рода. В Рим, изглежда, това никога не е било превърнато в писан закон, но оставало обичай. От огромната маса римски съпружески двойки, чийто имена са запазени до нас, нито една няма еднакво родово име за мъжа и жената. Правото за наследяване също доказва това правило. Жената загубва чрез женитбата своите агнатични права, излиза из своя род и нито тя, нито нейните деца могат да наследят от бащата или неговите братя, защото инак би се загубил наследствения дял на бащиния род. Това има смисъл само при предпоставката, че жената не може да се омъжва за член от своя род.

5. Общо владение на земя. В първобитната епоха то е съществувало винаги, докато не започнала подялбата на земята на племето. У латинските племена намираме земята отчасти във владение на племето, отчасти на рода, отчасти на домакинствата, които тогава едва ли**** са били отделни семейства. На Ромул

* — родова могила. *Ред.*

** Думата „родът (на Квинктилиевците) следователно имал още отделна могила-гробница“ са прибавени от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

*** — родови свещени празненства. *Ред.*

**** — В изданието от 1884 г. вместо думите „едва ли“ е напечатано: „незадължително“. *Ред.*

се приписва първото разделяне на земята между отделни лица, около един хектар (два югера) на всекиго. Но и по-късно намираме земи във владение на родовете, за да не говорим за държавната земя, около която се върти цялата вътрешна история на републиката.

6. Задължение на членовете на рода да си оказват взаимна защита и помощ. От това задължение писаната история ни показва само отломки; още в самото начало римската държава се появила на сцената с такова надмощие, че правото на защита от несправедливости преминало върху нея. Когато бил арестуван Апий Клавдий, целият му род си сложил траур, дори и ония, които били негови лични врагове. През време на втората пуническа война¹³⁸ родовете се съюзявали, за да откупват своите пленени съродници; сенатът им *забранил* това.

7. Право да се носи името на рода. Това право се запазило до времето на империята; на освободените се позволявало да приемат родовото име на своите бивши господари, но без родови права.

8. Право на осиновяване чужденци в рода. Това ставало чрез осиновяване в едно семейство (както у индианците), което водело към приемането в рода.

9. Правото да се избира и сваля старейшината не се споменава никъде. Но тъй като в първия период на Рим всички длъжности, от изборния цар надолу, бивали заемани чрез избор или назначение, а също и жреците на куриите бивали избирани от куриите, трябва да приемем същото и за старейшините (*principes*) на родовете, макар че избирането на лице от едно и също семейство в рода е могло да стане правило.

Това са били правата на римския род. С изключение на завършения вече преход към бащинско право те са вярно отражение на правата и задълженията на ирокезкия род; и тук „ясно прозира ирокезът“.¹³⁹

Каква бъркотия владее и днес още в понятията за римския родов строй, дори и сред най-известните наши историци, ще покажем* с един само пример. В труда на Момзен върху римските собствени имена от републиканския и августианския период („Римски изследвания“, Берлин, 1864 г., т. I¹⁴⁰) се казва:

„Освен на всички членове на рода от мъжки пол, с изключение, разбира се, на робите, но включително и на приетите в рода и на намиращите се под негово покровителство, родовото име се полага и на жените... Племето (*Stamm*,

* Целият този текст до думите: „Почти още триста години след основаването на Рим“ (виж настоящия том, стр. 124), е прибавен от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

както Момзен пресвеща тук gens) е . . . колектив, възникнал от общ — действителен или предполагаем, или дори измислен — произход, обеднен чрез общи празненства, гробища и наследяване, колектив, към който могат и трябва да се числят всички лично свободни индивиди, следователно и жените. Но определянето на родовото име на омъжените жени създава затруднение. Такова затруднение, разбира се, не е имало, докато жената не е могла да се омъжва другояче, освен за член на своя род, а доказано е, че за жените дълго време е било по-трудно да се омъжват във от пределите на рода, отколкото вътре в него, защото това право на встъпване в брак извън рода (gentis euptio) било давано още в VI век като лична привилегия за награда . . . Но където се случвали такива бракове извън рода, жената в най-древно време, изглежда, е преминавала в племето на мъжа. Няма никакво съмнение, че жената, по древния религиозен брак, напълно влиза в правната и сакрална общност на мъжа и излиза от своята. Кой не знае, че омъжената жена губи активно и пасивно право на наследяване в своя род, но влиза в наследствен съюз със своя мъж, деца и неговите съродници изобщо. И ако по отношение на своя мъж тя заема положение като на осиновена и влиза в неговото семейство, как може да остане тя чужда на неговия род?“ (стр. 9—11).

И тъй, Момзен твърди, че римските жени, които принадлежали на един род, можели първоначално да се омъжват само *вътре* в своя род; римският род следователно бил ендогамен, не екзогамен. Този възглед, който противоречи на целия опит на другите народи, се основава главно, ако не изключително, на едно единствено многооспорвано място у Ливий (книга XXXIX, гл. 19), според което сенатът в 568 г. от основаването на града, т. е. 186 г. преди нашата ера, постановил:

„*uti Feceniae Hispaniae datio, deminutio, gentis euptio, tutoris optio item esset quasi ei vir testamento dedisset; utique ei ingenio nubere liceret, neu quid ei qui duxisset, od id fraudi ignominiaeve esset*“ — „че Фецения Хиспала имала право да се разпорежда със своето имущество, да го намалява, да се омъжи извън рода и да си избере опекуи също както ако нейният (умрял) мъж би ѝ дал това право чрез завещание; че тя можела да се омъжи за някой свободнороден и че който я вземел за жена, това да не му се зачете като лоша постъпка или безчестие“.

И така, тук несъмнено се дава право на Фецения, освободена робиня, да се омъжи извън рода. И също тъй несъмнено следва оттук, че съпругът имал право да предаде със завещание на своята жена правото да се омъжи след неговата смърт във от рода. Но във от *кой* род?

Ако жената е била длъжна да се омъжва в рамките на своя род, както приема Момзен, тя и след женитбата оставала в тоя род. Но, първо, именно това твърдение за ендогамията на рода трябва да се докаже. И, второ, ако жената е била длъжна да се омъжва в своя род, тогава разбира се, и мъжът също, защото инак той не би намерил жена. Но излиза, че мъжът е могъл със завещание да предава на своята жена едно право, което сам той

и за самия себе си не притежавал; така стигаме до юридически абсурд. Момзен също го чувствава и затова прави следното предположение:

„за женитбата извън рода юридически било нужно, изглежда, не само съгласието на имащия властта, но и на всички членове на рода“ (стр. 10, забележката).

Това е, първо, много смело предположение и, второ, то противоречи на ясния текст на пасажа; сенатът ѝ дава това право *вместо мъжа*, той ѝ дава изрично ни повече, ни по-малко, отколкото би могъл да ѝ даде нейният мъж, но каквото той ѝ дава — го е *абсолютно* право, несвързано с никакви други ограничения, така че ако тя се възползува от него, и нейният нов мъж да не страда от това; сенатът дори възлага на сегашните и бъдещите консули и претори да се погрижат да няма никакви неизгоди за нея. И така, предположението на Момзен изглежда съвсем недопустимо.

Или пък да допуснем другото: жената се омъжвала за член от друг род, но сама оставала в своя предишен род. Тогава, според горния цитат, нейният мъж би имал право да позволи на жената да се омъжи вън от своя собствен род. Това значи, че той би имал право да се разпорежда с работи, които засягат един род, към който той съвсем не принадлежи. Това е толкова безсмислено, че не заслужава да говорим повече за него.

Значи остава само предположението, че жената в първия си брак взимала мъж от друг род и чрез тоя брак тя чисто и просто преминавала в рода на мъжа, както и Момзен фактически допуска за такива случаи. Така всички взаимоотношения стават изведнаж ясни. Жената, откъсната чрез брака от своя стар род и приета в новия родов съюз на мъжа, има в него съвсем особено положение. Тя наистина е членка на рода, но не е кръвно сродена с него; начинът на нейното приемане я изключва предварително от всяка забрана на брак в рамките на рода, в който тя е влязла именно чрез омъжването си; тя по-нататък е приета в брачния съюз на рода, наследява при смъртта на своя мъж имуществото му, т. е. имуществото на член от рода. Какво по-естествено от това, че за да остане имуществото в рода, тя била задължена да се омъжи за член от рода на първия си мъж и за никого друго? И ако трябва да се направи изключение, то кой е компетентният да я изпълномощи за това, ако не онзи, който ѝ е завещал това имущество — първият ѝ мъж? В момента, когато той ѝ завещава част от имуществото и едновременно ѝ позволява да прехвърли чрез брак или в резултат на брак тази част от имуществото в

чужд род, имуществото е още негово, значи той разполага буквално само със своята собственост. Що се отнася до самата жена и до отношението ѝ към рода на нейния мъж, то в тоя род я е въвел именно мъжът чрез акт на своята свободна воля — брака; затова изглежда също тъй естествено той да е подходящото лице, което ѝ предоставя правото да излезе от тоя род чрез втори брак. С една дума, въпросът се оказва прост и ясен, шом отхвърлим чудноватата представа за ендогамността на римския род и заедно с Морган го признаем първоначално за екзогамен.

Остава още едно последно предположение, което също има свои привърженици, и то може би най-многобройните: горният цитат показвал само,

„че освободени прислужнички (*libertae*) не могат без особено разрешение да встъпват в брак извън рода (*e gente enubere*) или да извършват какъвто и да е друг акт, който, свързан с *capitis deminutio minima**, би предизвикал излизане на *liberta* от родовия съюз“ (Ланге, „Римски старини“, Берлин, 1856, I, стр. 195, където той по повод цитираното от нас място от Ливий се позовава на Хушке¹⁴²).

Ако това предположение е правилно, то цитатът не доказва решително нищо за положението на свободнородените римлянки и не може и дума да става за някакво тяхно задължение да встъпват в брак вътре в рода.

Изразът *enuptio gentis* се среща само на това място у Ливий и никъде другаде в цялата римска литература; думата *enubere* — встъпвам в брак навън — само три пъти също у Ливий, и то не по отношение на рода. Фантазията, че римлянките можели да се омъжват само в рамките на рода, дължи съществуването си само на този пасаж. Тя не търпи абсолютно никаква критика. Защото пасажът или се отнася до особени ограничения за освободените робини и в такъв случай не доказва нищо за свободнородените жени (*ingenuae*); или пък важи и за свободнородените жени и в такъв случай той по-скоро доказва, че жената по правило се омъжвала вън от своя род, но с женитбата преминавала в рода на мъжа; следователно той говори против Момзен и в полза на Морган.

Почти още триста години след основаването на Рим родовите съюзи били толкова силни, че един патрициански род, този на Фабиевци, със съгласието на сената можал да предприеме със собствени сили военен поход против съседния град Вейи. Казват, че 306 Фабиевци потеглили в поход и всички били избити в една засада; единственото останало живо момче продължило рода.

* — загубване на семейни права. *Ред.*

Десет рода образували, както казахме, една фратрия, която тук се наричала курия и имала по-важни публични права, отколкото гръцката фратрия. Всяка курия имала свои собствени религиозни служби, светини и жреци; последните в своята съвкупност образували една от римските жречески колегии. Десет курии образували едно племе, което вероятно имало първоначално, както останалите латински племена, избран старейшина — военачалник и върховен жрец. Съвкупността на трите племена съставлявала римският народ — *populus romanus*.

И така, към римския народ могъл да принадлежи само онзи, който бил член на един род и чрез него на една курия и на едно племе. Първото обществено устройство на тоя народ е следното. Обществените работи изпърво се завеждали от сената, който, както Нибур пръв вярно забелязва, бил съставен от старейшините на всички триста рода¹⁴³; именно затова те, като родови старейшини, се наричали бащи, *patres*, а тяхната съвкупност — сенат (съвет на старейшините, от думата *senex* — стар). Станалото обичай избирание на старейшини винаги от едно и също семейство на всеки род създало и тук първите племенни благородници; тези семейства се наричали патриции и претендирали за изключителното право да влизат в сената и да заемат всички други длъжности. Че народът с течение на времето се е примирил с тези претенции и че те се превърнали в действително право, това изразява и преданието, според което Ромул дал на първите сенатори и техните наследници патрицията с неговите привилегии. Сенатът, като атинската *bulê*, имал решаващата дума по много въпроси и предварително обсъждал по-важните от тях и особено новите закони. Последните окончателно се приемали от народното събрание, наречено *comitia curiata* (събрание на куриите). Народът се събирал, групиран по курии, а във всяка курия вероятно по родове; при гласуването всяка от тридесетте курии имала един глас. Събраниято на куриите приемало или отхвърляло всички закони, избирало всички по-висши длъжностни лица, включително и гех'а (така наречения цар), обявявало война (но сенатът сключвал мир) и като най-висша съдебна инстанция взимало окончателно решение по апелация от страните във всички случаи, когато се отнасяло до смъртна присъда над римски гражданин. Най-после, наред със сената и народното събрание стоял рексът (гех), който съответствувал точно на гръцкия базилевс и съвсем не бил почти абсолютен монарх*, както го представя Момзен¹⁴⁴. Той също бил

* Латинската дума гех е като келтско-ирландската *gígh* (племенен старейшина) и готската *geiks*; че тя също е означавала родов или племенен старейшина, както първоначално и немската *Fürst* (княз — т. е. както английската

военачалник, върховен жрец и председател на някои съдилища. Права в областта на гражданските въпроси или власт над живота, свободата и собствеността на гражданите той съвсем не е имал, освен ако те не са произтичали от дисциплинарната власт на военачалника или от властта на председателя на съда да приведе в изпълнение присъдите. Длъжността на гех'а не била наследствена; напротив, вероятно по предложение на предшественика му той най-напред бил избран от събранието на куриите и след това, на второ събрание, тържествено въвеждан в длъжност. Че той е могъл и да бъде свален, това показва съдбата на Тарквиний Горди.

Както у гърците в героичната епоха, така и у римляните във времето на така наречените царе имало военна демокрация, основана на родове, фратрии и племена и развила се от тях. Куриите и племената, макар и да са били отчасти изкуствени образувания, но все пак те били създадени според истинските, естествено възникнали образци на обществото, от което са произлезли и което още ги обкръжавало от всички страни. Макар и естествено възникналото патрицианство да спечелило вече почва, макар и рексове да се стремели да разширяват постепенно своите пълномощия, това не изменя първоначалния основен характер на обществения строй, а тъкмо това е същественото.

С течение на времето населението на град Рим и на римската област, разширена чрез завоевания, се увеличавало отчасти с нови заселници, отчасти с жителите на покорените, предимно латински области. Всички тия нови поданици на държавата (оставяме настрана тук въпроса за клиентите) стоели извън старите родове, курии и племена, следователно не съставляли част от *populus romanus*, от същинския римски народ. Те били лично свободни хора, можели да притежават поземлена собственост, длъжни били да плащат данъци и да отбиват военна служба. Но те не можели да заемат никакви длъжности и да участвуват нито в събранието на куриите, нито в подялбата на завоюваните държавни земи. Те съставляли лишеният от всички публични права плебс. Със своя постоянно растящ брой, със своята военна подготовка и въоръжение те станали сила, заплашваща стария *populus*,

first, датската *förste*, първият), се вижда от това, че готите още в IV век са имали особена дума за краля от по-късното време, за военачалника на цял народ: *thiudans*. Артаксеркс и Ирод в Улфиловия превод на библията никога не се наричат *reiks*, а *thiudans* и държавата на император Тиберий — не *reiki*, а *thiudinassus*. В името на готския тиуданс или както неточно превеждаме, на краля Тиударейкс, Теодорих, т. е. Дитрих, двете тия наименования се сливат в едно.

сега здраво ограден срещу всякакъв прираст ствѣн. При това земята, изглежда, е била почти равномерно разпределена между *populus* и плебса, докато търговското и индустриалното богатство, впрочем още не твърде развито, било предимно в ръцете на плебса.

Поради дълбокия мрак, в който е обвита древната легендарна история на Рим — мрак, значително засилен от рационалистично-прагматичните опити за тълкуване и съобщения на по-късните юридически образовани автори на нашите източници, — невъзможно е да се каже нещо определено нито за времето, нито за развоя, нито за повода на революцията, която сложила край на древния родов строй. Сигурно е само това, че нейната причина се крие в борбата между плебс и *populus*.

Новата конституция, приписвана на рекса Сервий Тулий и опираща се на гръцки образци, особено на Солон, създала ново народно събрание, което включвало или изключвало без разлика *populus* и плебеи в зависимост от това, дали служели военна служба или не. Всички мъже с военни задължения били разделени според състоянието им на шест класа. Минималното имущество на всеки от петте класа било: I 100 000 аса, II — 75 000, III — 50 000, IV — 25 000, V — 11 000 аса (според Дюро де ла Мал това се равнява съответно на около 14 000, 10 500, 7 000, 3 600 и 1 570 марки). Шестият клас, пролетариите, се състоял от малоимотните, свободни от служба и от данъци. В новото събрание на центуриите (*comitia centuriata*) гражданите се строявали по военному, по роти в свои центурии от по сто души и всяка центурия имала един глас. Но първият клас давал 80 центурии, вторият — 22, третият — 20, четвъртият — 22, петият — 30, шестият клас, от приличие, давал също една. Освен тях имало и 18 центурии конница, образувана измежду най-богатите граждани. Всичко 193 центурии; болшинство на гласовете: 97. Но конницата и първият клас имали заедно 98 гласа, значи болшинство; когато те били единни, останалите не бивали и питани — считало се, че решението е взето.

Върху това ново събрание на центуриите преминали сега всички политически права на предишното събрание на куриите (освен няколко номинални права); с това куриите и съставлящите ги родове били деградирани, както в Атина, до прости частни и религиозни сдружения и още дълго време продължавали да вегетират като такива докато събранието на куриите скоро съвсем угаснало. За да бъдат отстранени от държавата и старите три родови племена, били въведени четири териториални племена, всяко от които живеело в отделен квартал на града и имало редица политически права.

Така и в Рим, още преди премахването на така наречената царска власт, бил разрушен древният обществен строй, почиваш на лични кръвни връзки, и вместо него било създадено ново, истинско държавно устройство, основано върху териториално делене и имуществени различия. Публичната власт се съсредоточила тук в ръцете на гражданите с военни задължения и била насочена не само против робите, но и против така наречените пролетарии, изключени от военната служба и лишени от въоръжение.

В рамките на този нов строй, който бил доразвит след изгонването на последния цар, Тарквиний Горди, узурпирал действителната царска власт, и заместването на царя от двама военачалници (консули) с еднаква служебна власт (както у ирокезите) — в рамките на този строй се движи цялата история на римската република с всички нейни борби между патриции и плебеи за достъп до длъжностите и за участие в ползуването на държавните земи, с претапянето в края на краищата на патрицианската аристокрация в новата класа на едри земевладелци и парични магнати, които постепенно погълнали цялата поземлена собственост на разорените от военната служба селяни, обработвали възникналите по тоя начин грамадни имения с помощта на роби, обезлюдели Италия и с това отворили вратите не само на императорската власт, но и на нейните приемници — германските варвари.

VII

РОДЪТ У КЕЛТИТЕ И ГЕРМАНЦИТЕ

Мястото не ни позволява да разгледаме подробно родовите институции, съществуващи и до днес в повече или по-малко чиста форма у най-различните диви и варварски народи, или техните следи в древната история на азиатските културни народи*. Едните или другите се срещат навсякъде. Достатъчни са само няколко примера. Още преди да е бил опознат родът, Мак-Ленан, който направи най-големи усилия да го разбере погрешно, доказва неговото съществуване и изобщо правилно го описа у калмиците, черкезите, самоедите** и у три индийски народа — варали, магари и мунипури¹⁴⁶. Неотдавна М. Ковалевски го откри и описа у пшавите, хевсурите, сванетите и други кавказки племена¹⁴⁷. Тук ще дадем само няколко кратки бележки за съществуването на рода у келтите и германците.

Най-древните запазени келтски закони ни показват рода още в пълен живот; в Ирландия той и до днес най-малкото инстинктивно живее в народното съзнание, след като англичаните насилствено са го разрушили; в Шотландия той е бил в пълен разцвет още в средата на миналия век и тук също бил унищожен само от оръжието, законодателството и съдилищата на англичаните.

Древноуелските закони, записани много векове преди английското завоевание¹⁴⁸ — най-късно в XI век, показват още общо обработване на земята от цели села, макар и само като рядък

* По-нататъшният текст в този абзац до думите „Тук ще дадем само“ е прибавен от Енгелс в изданието от 1891 г.

** Предишно название на неенците. *Ред.*

остатък от по-предишен общ обичай; всяко семейство имало пет акра за собствено обработване; наред с това един парцел се обработвал общо и добивът се поделял. По аналогия с Ирландия и Шотландия не подлежи на съмнение, че тия селски общини представлявали родове или подразделения на родове, дори и ако една нова проверка на уелските закони, за което ми липсва време (моите извадки са от 1869 г.¹⁴⁹), не би доказала това пряко. Това, което уелските източници, а с тях и ирландските пряко доказват, е, че в XI век бракът по двойки у келтите съвсем не бил още изместен от моногамията. В Уелс бракът ставал неразтрогваем след седем години или, по-вярно, чак след седем години съпрузите изгубвали правото да го разтрогнат. Ако не достигали само три нощи до седемте години, съпрузите можели да се разделят. Тогава се извършвала дялба: жената делеяла, мъжът избирал своя дял. Мебелите бивали поделени съгласно известни, твърде хумористични правила. Ако мъжът разтрогвал брака, той трябвало да върне на жената нейната зестра и някои други неща; ако жената разтрогвала брака, тя получавала по-малко. От децата мъжът получавал две, жената — едно, именно средното. Ако след развода жената вземела друг мъж, но първият и мъж отново я повиквал при себе си, тя била длъжна да го последва, макар и да е стъпила вече с *единия* крак в новото съпругеско легло. Но ако двамата са били седем години заедно, те ставали мъж и жена и без бракът да е бил предварително оформен. Девствеността на момичетата преди брака съвсем не се спазвала или изисквала строго; засягащите този въпрос правила са от крайно фриволен характер и съвсем не отговарят на буржоазния морал. Ако жената изневеряла, мъжът можел да я набие (един от трите slu-чайи, в които това му било позволено, инак той подлежал на наказание), но след това не можел вече да иска друго удовлетворение, защото

„за една и съща простъпка може да има или изкупление на вината, или отгъщение, но не и двете заедно¹⁵⁰“.

Причините, по които жената можела да иска развод, без да губи от своите претенции при раздялата, били твърде многообразни: лошият дъх на мъжа бил достатъчно основание. Откупът за правото на първата нощ, който трябвало да се плаща на главатаря на племето или краля (*gobg meich*, оттук средновековното название *macheta*, на френски *marquette*), играе голяма роля в законника. Жените имали право да гласуват в народните събрания. Да прибавим към това, че за Ирландия е доказано съществуването на подобни порядки; че и там също били съвсем обичайни брако-

ве за определено време и че на жената при развода били гарантирани точно установени, големи предимства и дори възнаграждение за домакинската ѝ работа; че там се среща „първата жена“ наред с други жени и че при делбата на наследство не се прави никаква разлика между брачни и извънбрачни деца. Така получаваме картината на брак по двойки, в сравнение с който съществуващата в Северна Америка форма на брак изглежда строга — което впрочем в XI век не е чудно за един народ, който още във времето на Цезар е живял в групов брак.

Съществуването на ирландския род (*sept*, племето се казва *clainne*, клан) е потвърдено и той е описан не само в древните законници, но и от английските юристи от XVII век, изпратени в Ирландия да превърнат земите на клановете във владение на английския крал. Земята била до това време обща собственост на клана или рода, доколкото не била вече превърната от главатарите в техни частни владения. Когато умираł някой член на рода, значи когато престанело да съществува някое домакинство, старейшината (*caput cognationis*, както го наричали английските юристи) извършвал нова подялба на цялата земя между другите домакинства. Тази подялба вероятно ставала изобщо по правила, валидни и в Германия. И днес се срещат тук-там (преди 40—50 години те бяха твърде многобройни) селски земи, организирани в така наречени „*gundale*“. Селяните — единични арендатори на земята, принадлежаща по-рано на целия род, заграбена след това от английския завоевател — плащат всеки поотделно арендата за своя парцел, но събират нивите и ливадите на всички парцели заедно, разделят ги според положението и качеството им на „*Gewappe*“, както те се казват на Мозел, и дават всекому дял във всеки *Gewappe*; блатистата земя и пасищата се използват общо. Още преди петдесет години от време на време, понякога годишно, се предприемало ново разделяне. Планът на землището на такова село, влизащо в системата *gundale*, изглежда точно като плана на някоя немска дворна община (*Gehöfersschaft*) на Мозел или в Хохвалд. Родът продължава да живее и във „*factions**“. Ирландските селяни се делят често на партии, които почиват на привидно съвсем нелепи и безсмислени различия, съвсем неразбираеми за англичаните, и които, изглежда, нямат друга цел освен обичайните празнични взаимни сбивания. Това е изкуствено съживяване, по-сетнешен ерзац на унищожените родове, в който своеобразно продължава да се проявява унаследеният родов инстинкт. Впрочем в някои местности членове на рода още продължават да

* — „партиите“. *Ред.*

живеят заедно по старите си места; така, още в 30-те години жителите на графството Монахан в голямото си мнозинство имали само четири фамилни имена, т. е. произлизили от четири рода или клана.*

В Шотландия залезът на родовия строй датира от потушаването на въстанието в 1745 г.¹⁵² Какво звено от този строй представлява специално шотландският клан — предстои още да се изследва; но че той е такова звено, това е несъмнено. В романите на Валтер Скот виждаме този клан на планинска Шотландия жив пред нас. „По своята организация и по своя дух той е — казва Морган —

прекрасен образец на рода, убедителен пример за господството на родовия живот над членовете на рода... В своите вражди и в своето кървно отмъщение, в разделянето на територията по кланове, в тяхното общо ползуване на земята, във верността на членовете на клана към главатаря и един към друг намираме навсякъде отново проявяващите се черти на родовото общество... Произходът се смятал по бащинското право, така че децата на мъжете оставали в кланове, докато тя на жените преминавали в кланове на своите бащи.“¹⁵³

Но че в Шотландия по-рано е господствувало майчинското право, доказва фактът, че в кралското семейство на пиктите, според Беда, наследяването ставало по женска линия.¹⁵⁴ Дори един остатък от пуналуално семейство се е запазил чак до средните векове както у уелсите, така и у скотите в правото на първата нощ, от което — ако то не е било откупено — можел да се възползува по отношение на всяка невяста главатарят на клана или кралят като последен представител на предишните общи мъже.**

* През няколко дни, които прекарах в Ирландия, отново изпъкна живо в съзнанието ми колко много селското население там още живее с представите на родовата епоха. Земевладелецът, чийто арендатор е селянинът, е за последния все още един вид вожд на клана, който управлява земята в интереса на всички, на когото селянинът плаща налог във форма на аренда, но от когото той трябва да получи подкрепа в случай на нужда. Всеки по-заможен човек се смята също така задължен да подкрепя своите по-бедни съседи, щом те изпаднат в нужда. Такава помощ не е милостиня, тя по право се пада на по-бедния, дадена от по-богатия член на рода или от вожда на клана. Разбираме жалбите на икономистите и юристите за невъзможността да се втъпни на ирландския селянин понятието на съвременната буржоазна собственост; такава собственост, която има само права, но не и задължения, чисто и просто главата на ирландеца не може да побере. Но човек разбира също как ирландците, попаднали с такива наивни родови представи в големите английски или американски градове, сред население със съвсем други морални и правни възгледи — как лесно такива ирландци съвсем се обърват там по въпросите на морала и правото, загубват всяка опора и често се деморализират масово. (Бележка на Енгелс към четвъртото издание.)

** В изданието от 1884 г. след тези думи следва текст, изпуснат от Енгелс в Изданието от 1891 г.: „Същото право — в Северна Америка то се

Няма никакво съмнение, че до преселението на народите германците са били организирани в родове. Вероятно само няколко века преди нашата ера те са заели областта между Дунав, Рейн, Висла и северните морета; кимврите и тевтонците са били още в процес на преселване, а свевите са намерили постоянни селища едва в Цезарово време. За тях Цезар казва изрично, че са се заселвали по родове и родствени групи (*gentibus cognationibusque*)¹⁵⁵, а в устата на един римлянин, от *gens Julia** думата *gentibus* има съвсем определено и безспорно значение. Това важело за всички германци; дори в завоюваните римски провинции заселването, изглежда, ставало по родове. В аламанското народно право се потвърждава, че народът се е заселил в завоюваната южно от Дунав земя по родове (*genealogiae*); *genealogia* е употребено тук съвсем в същия смисъл, както по-късно марка или селска община.** Неотдавна Ковалевски изказа възгледа, че тези *genealogiae* били големи домашни общини, между които била разпределена земята и от които едва по-късно се развила селската община.¹⁵⁷ Това ще важи тогава и за *faга*, с който израз у бургундите и лангобардите — следователно у едно готско и едно херминонско или горнонемско племе — се означава приблизително, ако не съвсем

среща в най-северозападната част доста често — действувало и у русите; то било отменено от великата княгиня Олга през X век“. По-нататък се привежда абзац за „комунистическите стопанства на крепостните семейства в Ниверне и Франш-Конте, подобни на славянските семейни общини в сърбохърватските земи“, пренесен от Енгелс в изданието от 1891 г. в глава II и включен от него в малко изменен вид в едно от допълненията към тази глава (виж настоящия том, стр. 64—65). *Ред.*

* рода на Юлиевци. *Ред.*

** По-нататъшният текст до думите: „Както у мексиканците и гърците, така и у германите“ (виж настоящия том, стр. 135) е включен от Енгелс в изданието от 1891 г. вместо напечатания в изданието от 1884 г. текст: „И така виждаме, че един от тевтонските народи, именно пак свевите, се заселил тук по родове, *gentes*, и на всеки род била отредена определена територия. У бургундите и лангобардите родът се наричал *faга*, а употребяваното в „Бургундска правда“ наименование на членовете на рода (*fağamanni*) означава същевременно и самите бургунци, противоположно на римското население, което, разбира се, не влизало в бургундските родове. Следователно при бургундите земите се разпределяли също по родове. Така се решава въпросът за *fağamanni*, върху който стотици години напрасно си блъскали главите германските юристи. Названието *faга* едва ли било общо обозначение на рода у всички тевтонци, макар да го намираме у един народ от готски и у друг народ от херминонски (горнонемски) произход. В немския език има множество юрени, които се употребяват за обозначаване на родството и които се използват равномерно в изрази, които, както можем да предположим, се отнасят до рода. *Ред.*

същото, както с думата genealogia в „Аламанския законник“. Какво имаме в действителност тук: род или домашна община — това трябва още да се изследва по-подробно.

Езиковите паметници не ни дават сигурни указания дали у всички германци е имало общо обозначение за род и какво именно. Етимологично на гръцкото *genos*, на латинското *gens* отговаря готското *kunī*, средногорнонемското *künne* и се употребява в същия именно смисъл. Към времената на майчинското право ни насочва това, че названието за жена е от същия корен: гръцкото *gune*, славянското *gena*, готското *qvinō*, древноскандинавското *kona*, *kupa*. — У лангобардите и бургундите намираме, както бе казано, думата *faqa*, която Грим извежда от хипотетичния корен *fisan* — създавам. Аз бих предпочел по-убедителното извеждане на тая дума от по-близката *faqan* — пътувам*, странствувам, връщам се, като означение на определена част от странствуващата маса, състояща се, разбира се, само от роднини — означение, което през времето на многовековните скитания отпърво на изток, после на запад постепенно се е пренесло и върху родовата общност. — По-нататък, готската дума *sibja*, англосаксонската *sib*, старогорнонемската *sippia*, *sippa* — рода**. В староскандинавски език се среща само множественото число *sifjar* (роднини), а в единствено число — само като име на богинята *Sif*. — И, най-после, в „Песента за Хилдебранд“¹⁵⁸ се среща още един израз, където Хилдебранд пита Хадубранд:

„Кой е твоят баща сред мъжете в народа... или от кой род си ти?“
(„*eddo huelihhes cnuosles du sis*“).

Доколкото е съществувало общо германско обозначение за род, то ще е било готското *kunī*; затова говори не само идентичността със съответния израз на родствените езици, но и обстоятелството, че от него произхожда думата *kuning* — крал***, която първоначално е означавала старейшина на род или на племе. *Sibja* (роднинска група), изглежда, не бива да се взема под внимание; поне в староскандинавски *sifjar* означава не само кръвни роднини, но и сродени, значи обхваща членовете най-малко на *два рода*, затова самата дума *sif* не е могла да бъде обозначена за род.

Както у мексиканците и гърците, така и у германците конният ескадрон и клиновидната колона на пехотата се построявали в боен ред по родови групи; ако Тацит казва: по семейства и род-

* — по немски *fahren*. *Ред.*

** — по немски *Sippe*. *Ред.*

*** — по немски *König*. *Ред.*

ствени групи¹⁵⁹, то този неопределен израз се обяснява с това, че по негово време родът в Рим отдавна престанал да бъде едно живо обединение.

Решаващо значение има един пасаж у Тацит, където се казва: майчиният брат гледа на племенника си като на свой син; някои дори смятат кръвната връзка между вуйчо и племенник за още по-света и тясна, отколкото тази между баща и син, така че когато се искат заложници, сестриният син се смята по-голяма гаранция, отколкото собственият син на оня, когото искат да обвържат. Тук имаме жив остатък от организирания по майчинското право, следователно от първоначалния род, и то като нещо, което особено отличава германците*. Ако член на такъв род даде собствения си син в залог на тържествен обет и ако поради нарушение на договора от бащата синът станел жертва, това засягало само бащата. Но ако жертвата се оказала сестриният син, в такъв случай било накърнявано най-свещеното родово право; най-близкият кръвен роднина, най-много от всички други задължен да защитава момчето или младежа, се оказвал виновен за неговата смърт; или той не е трябвало да го залага, или е трябвало да изпълнява договора. Дори и да нямахме никаква друга следа от родово устройство у германците, само този пасаж щеше да е достатъчен.**

Още по-решаващ, защото е с около 800 години по-късен, е един пасаж в староскандинавската „Völuspa“¹⁶¹ — песен за залеза на боговете и края на света. В това „Видение на ясновидката“, в което, както е доказано сега от Банг и Буге¹⁶², са преплетени и християнски елементи, при описанието на епохата на всеобщото израждане и на нравствения упадък преди страшната катастрофа се казва:

* Произхождащата от времето на майчинското право особено тясна връзка между вуйчо и племенник, която се среща у много народи, гърците познават само в митологията на героичния период. Според Диодор (IV, 34), Мелеагър убива синовете на Тестий — братята на своята майка Алтеа. Тя вижда в тази постъпка толкова неизкупимо престъпление, че проклиня убиеца, своя собствен син, и призовава неговата смърт. „Боговете чуха — както се разказва — нейните желания и отнеха живота на Мелеагър.“ Според същия Диодор (IV, 44), аргонавтите под предводителството на Херакъл слизат в Тракия и намират там, че Финей, подстрекаван от своята нова жена, позорно изтезава двамата си сина, родени от неговата отблъсната съпруга Бореада Клеопатра. Но между аргонавтите има и Бореади, братя на Клеопатра, следователно майчини братя на изтезаните. Те веднага се застъпват за своите племенници, освобождават ги и убиват стражата¹⁶⁰.

** По-нататъщият текст до думите: „Впрочем във времето на Тацит“ (виж настоящия том, стр. 136), е прибавен от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

Broedhr munu berjask
 munu *systrungar*
 ok at bönum verdask,
 sifjum spilla:

„Братя ще почнат да враждуват
 и един друг ще се убиват,
 децата на сестрите ще разкъсат роднинските връзки.“

Systrungar се казва синът на майчината сестра и обстоятелството, че тези синове на сестри се отричат от взаимното кръвно родство, за поета е още по-голямо престъпление от братоубийството. Това засилване на престъплението се крие в думата *systrungar*, която подчертава роднинството по майчина линия; ако вместо това стоеше *syskina-börn*, деца на братята и сестрите, или *syskina-synir*, синовете на братята и сестрите, то вторият ред не би означавал по отношение на първия засилване, а смекчение. И така, дори и във времето на викингите, когато е възникнала „*Völuspá*“, споменът за майчинското право в Скандинавия не е бил още заличен.

Впрочем, във времето на Тацит, поне у по-отблизо познатите на него* германци, майчинското право е било отстъпило вече на бащинското право; децата наследявали бащата; където е нямало деца, наследници бивали братята, чичовците и вуйчовците от бащина и майчина страна. Допущането на майчиния брат до наследство е във връзка с току-що упоменатия обичай и доказва също колко младо е било още бащинското право тогава у германците. Следи от майчинско право се намират до късно в средновековието. Изглежда, че тогава още не са се доверявали достатъчно на произхода по баща, особено у крепостните; така, когато феодалът поисквал от някой град да му върне избягал крепостен, то крепостното състояние на обвиняемия — напр. в Аугсбург, Базел и Кайзерслаутерн — трябвало да бъде потвърдено под клетва от шест най-близки негови кръвни роднини, и то изключително от майчина страна (Маурер, „Устройство на градовете“, т. I, стр. 381).¹⁶³

Друг остатък от отмиращото майчинско право е почти непознатото за римлянина уважение на германците към женския пол. Девойки от благородни семейства били смятани за най-сигурни заложници при договори с германците; мисълта, че техните жени или дъщери могат да попаднат в плен или робство, е страшна за тях и повече от всичко разпалва смелостта им в боя; те виждат у жената нещо свещено и пророческо, те се вслушват в ней-

* Думите: „поне у по-отблизо познатите на него“, са прибавени от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

ния съвет и при най-важните въпроси; например Веледа, бруктерската жрица от Липе, била душата на цялото въстание на батавите, в което Цивилис начело на германци и белги разкла- тил цялото римско господство в Галия.¹⁶⁴ В къщи господството на жената изглежда безспорно; тя, старите и децата извършват на- истина цялата работа, а мъжът ходи на лов, пие или лентяй- ствува. Така казва Тацит; но понеже той не казва кой обработва нивята и определено заявява, че робите плащали само оброк, а не отбивали никаква ангария, то очевидно възрастните мъже ще са вършили малкото работа, която изисквало земеделието.

Формата на брака била, както казахме вече по-горе, посте- пенно приближаващ се към моногамията брак по двойки. Това не било още строга моногамия, защото се позволявало много- женство за знатните. Изобщо се държало строго на девствеността на момичетата (в противоположност на келтите), а и Тацит гово- ри с особена топлина за ненарушимостта на брачната връзка у германците. Той посочва като основание за развод само изневя- рата в брака от страна на жената. Но неговото изложение в това отношение страда от непълноти, а и много силна е тенденцията му то да послужи на развратените римляни като огледало на добродетелта. Несъмнено е едно: дори и да са били германците в своите гори такива изключителни рицари на добродетелта, до- статъчен е бил само незначителен досег с външния свят, за да ги принизи до равнището на останалите средни европейци; и по- следната следа от строгостта на нравите изчезнала сред римския свят още по-бърже, отколкото германският език. Достатъчно е са- мо да прочете човек Григорий Турски. Че в девствените германски гори не е могло да господства изтънченото сладострастие както в Рим, това се разбира от само себе си, така че за германците и в това отношение остава достатъчно предимство пред римския свят, без да е нужно да им приписваме въздържаност в плътските не- ща, каквато никога и никъде не е господствувала у цял един на- род.

От родовия строй е произлязло задължението да се наследя- ват не само приятелските, но и враждебните отношения на баща- та или роднините; наследявал се също и откупът, изкупителната глоба вместо кръвното отмъщение за убийство или нараняване. Този откуп, на който още преди едно поколение се гледале като на специфично германска институция, сега е доказано установен у стотици народи като обща смекчена форма на произтичащото от родовия строй кръвно отмъщение. Него, както и задължението за гостоприемство, ние срещаме между другото и у американските индианци; описанието на гостоприемството у Тацит („Германия“,

гл. 21) е почти до подробности същото, каквото ни дава Морган за своите индианци.

Горещият и безкраен спор дали германците от времето на Тацит са поделили окончателно орната земя или не и как трябва да се тълкуват съответните пасажи принадлежи вече на миналото. След като е доказано, че почти у всички народи орната земя се обработвала общо от рода и по-късно от комунистическата семейна община, каквато Цезар намира още у свевите¹⁶⁵, и че след това настъпило разделяне на земята между отделните семейства с периодично преразпределение, след като е установено, че това периодично преразпределение на орната земя е запазено на места в Германия дори и до наши дни, безпредметно е да говорим повече по това. Ако германците в 150-те години, отделящи разказа на Цезар от този на Тацит, са преминали от общото обработване на земята, което Цезар изрично приписва на свевите (разделена или частна земя почти няма у тях, казва той), към единично обработване с годишно преразпределение на земята, то това е наистина достатъчно значителен прогрес; преходът от обща обработка на земята към пълна частна собственост върху земята в такъв кратък промеждутък от време и без всяка чужда намеса е просто невъзможен. И така, аз намирам у Тацит само онова, което той казва със сухи думи: те сменят (или отново разделят) обработената земя всяка година и пак остава достатъчно свободна общинна земя.¹⁶⁶ Това е онова стъпало на земеделие и на земеползване, което напълно съответствува на тогавашния родов строй на германците.*

Последния абзац оставям непроменен, както е в по-ранните издания. Междувременно въпросът взе друг обрат. След като Ковалевски (ср. по-горе стр. 44**) доказва широкото, ако не повсеместно разпространение на патриархалната семейна община като междинно стъпало между майчинско-правното комунистическо и съвременното изолирано семейство, не се пита вече, както е в спора между Маурер и Вайц, за обща или частна собственост върху земята, а за формата на общата собственост. Няма никакво съмнение, че по времето на Цезар у свевите е съществувала не само обща собственост, но и общо обработване на земята за обща сметка. Дали стопанската единица е бил родът или семейната (домашната) община, или някаква междинна комунистическа роднинска група; или пък дали в зависимост от условията на терена са се срещали и трите тия групи — по това може да се

* По-нататъшният текст до думите: „Докато у Цезар германците“ (виж настоящия том, стр. 139—140) е прибавен от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

** Виж настоящия том, стр. 62—63.

спори още дълго. Но Ковалевски твърди, че описаното от Тацит състояние имало за предпоставка не марката или селската община, а семейната община; тепърва от тази последната се развила много по-късно, вследствие нарастването на населението, селската община.

Според тоя възглед, селищата на германците в земите, заети от тях във времето на римляните, както и в тия, които те по-късно отнемат от римляните, са се състояли не от села, а от големи семейни общини, които обхващали няколко поколения, заемали съответно землище за обработване и ползували заедно със съседите запустялата наоколо земя като обща „марка“. Така че пасажът у Тацит за сменяване на обработваната земя трябва тогава действително да се разбира в агрономски смисъл: всяка година общината е разоравала нов парцел, а орната земя от миналата година е оставала под угар или пък съвсем да пустее. При рядкото население всякога оставало достатъчно запустяла земя, така че всеки спор за земепритежание бил излишен. Едва след векове, когато броят на членовете на семейната община нараства толкова много, че общото стопанисване ставало вече невъзможно при тогавашните условия на производство, те се разпаднали; общите досега ниви и ливади били поделени по вече известния начин между образуващите се отделни домакинства, изпърво за известно време, по-късно завинаги, докато горите, пасищата и водите оставали общи.

За Русия тоя ход на развитие изглежда исторически напълно доказан. Що се отнася до Германия и, на второ място, до другите германски страни, не може да се отрече, че това предположение в много отношения по-добре обяснява източниците и по-леко разрешава трудностите, отколкото досегашното, според което селската община е съществувала още по времето на Тацит. Най-старите документи, например *Codex Laureshamensis*¹⁶⁷, се обясняват изобщо много по-добре с помощта на семейната (домашната) община, отколкото на селско-марковата община. От друга страна, това обяснение пак открива нови трудности и нови въпроси, които тепърва трябва да се разрешат. Само нови изследвания могат да доведат тук до окончателно решение; впрочем аз не мога да отврека, че междинното стъпало на домашната община е твърде вероятно и за Германия, Скандинавия и Англия.

Докато у Цезар германците отчасти току-що са заседнали на постоянно местожителство, отчасти още дирели такова, във времето на Тацит те вече имали зад себе си цял век уседнал живот; съответно на това прогресът в производството на средства за живот е несъмнен. Те живеят в къщи от греди; тяхното облекло е

още твърде примитивно, облекло на обитатели на горите: грубо вълнено наметало, животински кожи, за жените и знатните — ленини долни дрехи. Храната им е мляко, месо, диви плодове и както прибавя Плиний, овесена каша¹⁶⁸ (и днес още келтска национална храна в Ирландия и Шотландия). Богатството им се състои от добитък, но той е от лоша порода, говедата — дребни, невзрачни, без рога; конете — малки пони и лоши бегачи. Пари се употребявали рядко и малко, и то само римски. Злато и сребро не обработвали и не го ценели, желязото било рядкост и, изглежда, поне у племената по Рейн и Дунав, само го внасяли, а не го добивали сами. Руническото писмо (подражание на латинските и гръцките букви) било известно само като тайно писмо и се употребявало за религиозни магии. Човешките жертви били още обичайни. Накратко, тук пред нас е народ, който току-що се е издигнал от средното стъпало на варварството до висшето. Но докато у племената, граничещи непосредствено с римляните, развитието на самостоятелна метална и текстилна индустрия било възпрепятствувано от улеснения внос на римски индустриални продукти, такава индустрия се създала несъмнено на североизток, край Балтийско море. Намерените в тресавищата на Шлезвиг предмети за въоръжаване — дълъг железен меч, ризница, сребърен шлем и т. н., заедно с римски монети от края на II век, — а също и разпространените от преселението на народите германски метални изделия представляват съвсем своеобразен тип с твърде високо равнище на развитие, дори и когато те подражават първоначално на римски образци. Преселването в цивилизованата Римска империя сложило край на тази местна промишленост навсякъде, освен в Англия. Как по един и същ начин се появило и развило това производство, показват например бронзовите чапрази; чапразите, намерени в Бургундия, в Румъния, край Азовско море, биха могли да произлизат от същата работилница, както английските и шведските, и са също тъй несъмнено от германски произход.

Съответно на висшето стъпало на варварството е и общественото устройство. Според Тацит навсякъде съществувал съвет на старейшините (principes), който решавал по-маловажни неща, а по-важните подготвял за решаване в народното събрание; последното на низшето стъпало на варварството съществува поне там, където го знаем, у американците, изпърво само за рода, но не още за племето или съюза от племена. Старейшините (principes) още рязко се различават от военачалниците (duces), точно както у ирокезите. Първите живеят още отчасти от почетните дарове в добитък, жито и т. н. от членовете на племето; избират

ги, както в Америка, най-често от едно и също семейство; переходът към бащинското право благоприятствува, както в Гърция и Рим, за постепенното превръщане на избираемостта в наследственост, а заедно с това и за създаването на едно знатно семейство във всеки род. Тази стара, така наречена племенна аристокрация загива в по-голямата си част при преселението на народите или скоро след него. Военачалниците били избирани без оглед на произход, а само според способността им. Те имали малко власт и трябвало да влияят със своя пример; самата дисциплинарна власт във войската Тацит приписва изрично на жреците. Действителната власт принадлежала на народното събрание. Председателствува кралят или племенният старейшина; народът решава: отрицателно — с роптание, положително — с аklamация и дрънкане на оръжието. Народното събрание е едновременно и съд; тук се поднасят и разрешават жалби, произнасят се смъртни присъди, и то само за страхливост, измяна и противоестествен разврат. Също и в родовете и другите подразделения съди целият колектив от членовете под председателството на старейшината, който, както във всеки германски първоначален съд, може само да ръководи разискванията и да поставя въпроси; съдия у германците е бил открай време и навсякъде целият колектив.

Съюзи от племена са се образували от времето на Цезар; у някои от тях имало вече крале; върховният пълководец, както у гърците и римляните, вече се стремял към тираническа власт и понякога я достигал. Такива щастливи узурпатори обаче съвсем не били неограничени владетели; но те почвали вече да ломят веригите на родовия строй. Докато иначе освободените роби заемали подчинено положение, защото не могли да принадлежат към никой род, при новите крале такива любимци често стигали до висок ранг, богатство и почести. Същото ставало след завоюването на Римската империя с пълководците, станали сега крале на големи страни. У франките кралските роби и пуснатите на свобода играели голяма роля най-напред при двора, а след това и в държавата; новите благородници произхождат в по-голямата си част от тях.

Една институция благоприятствувала за появата на кралската власт — дружините. Още у американските червенокожи видяхме как наред с родовия строй се образуват частни сдружения за водене война на собствен риск. Тези частни сдружения у германците станали вече постоянни съюзи. Военачалникът, спечелил вече слава, събирал около себе си отряд от жадни за плячка млади хора, задължени към него с лична вярност, както и той към тях. Водачът ги издържал и възнаграждавал, подреждал ги

йерархически; един отряд телохранители и готова за бой войска служели за по-малки походи, един готов офицерски кадър — за по-големи. Колкото и слаби да са били тия дружини и колкото и слаби да се оказват, например по-късно при Одоакър в Италия, все пак те съставяли зародиша на упадъка на старата народна свобода и такава именно роля те изиграли през време на преселението на народите и след него. Зашото, първо, те благоприятствували за появата на кралската власт; второ, те могли, както забелязва още Тацит, да бъдат държани единни само с постоянни войни и разбойнически набегни. Грабежът станал цел. Ако водачът на дружината нямал какво да прави наблизо, той потеглял със своя отряд към други народи, у които имало война и можело да се разчита на плячка; наемните германски войски, които се биели в големи маси под римско знаме дори против германци, били съставени отчасти от такива дружини. Системата на военно наемничество — позорът и проклятието на германците — била тук вече налице в своята първа форма. След завоюването на Римската империя тия кралски дружини, заедно с несвободните и с римските придворни слуги, образували втората главна съставна част на по-късната аристокрация.

И така, обединените в народи германски племена са имали изобщо същото устройство, каквото имали гърците от героичната епоха и римляните от епохата на така наречените царе: народно събрание, съвет на родовите старейшини, военачалник, който вече се стреми към истинска кралска власт. Това е била най-развитата организация, която родовият строй изобщо е можел да създаде; това е било образцовото устройство на висшето стъпало на варварството. Когато обществото прекрачило рамките, в които тази организация била достатъчна, настъпил краят на родовия строй; той се разпаднал, на негово място се появила държавата.

VIII

ОБРАЗУВАНЕТО НА ДЪРЖАВА У ГЕРМАНЦИТЕ

Според Тацит германците били доста многоброен народ. Приблизителна представа за числеността на отделни германски народи ни дава Цезар; той изчислява броя на появилите се на левия бряг на Рейн узипети и тенктери на 180 000 души, включително жените и децата. Значи около 100 000 на отделен народ*, значително повече, отколкото например всички ирокези в периода на техния разцвет, когато те, по-малко от 20 000 души, са станали ужасът на цялата страна — от Великите езера до Охайо и Потомак. Ако се опитаме да групираме според разказите по-точно познатите ни народи, заселили се близо до Рейн, то всеки такъв народ ще заеме на картата средно приблизителното пространство на един пруски административен окръг, т. е. около 10 000 квадратни километра, или 182 географски кв. мили. Но Germania Magna** на римляните, чак до Висла, обхваща кръгло 500 000 квадратни километра. При средна численост за всеки отделен народ от 100 000 души общият брой на населението на Germania Magna ще е достигал пет милиона; за една варварска група народи това е значителна цифра, за нашите условия — 10 души на квадратен километър, или 550 на една географска квадратна

* Приетата тук цифра се потвърждава от един пасаж у Диодор за галските келти: „В Галия живеят много народности с нееднаква численост. Най-многобройните достигат приблизително 200 000, най-малобройните — 50 000“ (Diodorus Siculus, V, 25). Значи средно по 125 000; за галските отделни народи поради по-високата им степен на развитие трябва безусловно да приемем, че са били по-многобройни от германските.

** — Голяма Германия. *Ред.*

мия — крайно малка. Но с това съвсем не се изчерпва броят на живелите тогава германци. Знаем, че по дължината на Карпатите чак до устието на Дунав са живеели германски народи от готско племе — бастарни, певкини и други, толкова многобройни, че Плиний ги е считал за петото главно племе на германците;¹⁶⁹ те, които още 180 години преди нашата ера били на наемна служба при македонския цар Персей, още през първите години от царуването на Август проникнали чак до околностите на Одрин. Ако ги сметнем само един милион, ще имаме като вероятен брой на германците в началото на нашето летоброене най-малко шест милиона.

След заселването си в Германия населението сигурно се е увеличавало с нарастваща бързина; само горепоменатият прогрес в областта на производството би бил достатъчен да докаже това. Находките в шлезвигските тресавища, съдейки по намерените там римски монети, са от третия век. Значи към това време около Балтийско море е имало развита метална и текстилна промишленост, оживена размяна с Римската империя и известен лукс у по-богатите, всичко това са признаци за по-голяма гъстота на населението. Около това време започва и общото военно настъпление на германците по цялата линия на Рейн, на пограничния римски вал и на Дунав, от Северно до Черно море — пряко доказателство за все по-голямо увеличение на населението, стремящо се към разширение на своите предели. Триста години продължила борбата, през време на която всички главни племена от готските народи (с изключение на скандинавските готи и бургундите) потеглили на югоизток и образували лявото крило на дългата нападателна линия, в центъра на която горногерманците (херминоните) проникнали до Горен Дунав, а в нейното дясно крило истевоните, сега наричани франки — до Рейн; на ингевоните се паднало завладяването на Британия. В края на петия век пътят към Римската империя — обезсилена, обезкръвена и безпомощна — бил вече открит за нахлуващите германци.

По-горе ние стояхме пред люлката на античната гръцка и римска цивилизация. Тук стоим пред нейния ковчег. Над всички страни на Средиземноморския басейн в течение на столетия беше минало нивелиращото ренде на римското световно господство. Където гръцкият език не оказвал съпротива, всички национални езици трябвало да отстъпят пред един развален латински език; нямало никакви национални различия, нямало вече гали, ибери, лигури, норики, те всички станали римляни. Римското управление и римското право разложили навсякъде старите родови съюзи, а заедно с това и последния остатък от местна и национална само-

стойтелност. Новоизпеченото римско гражданство не давало нищо в замяна: то не изразявало никаква националност, а само липсата на националност. Елементите на нови нации били навсякъде налице; латинските диалекти на различните провинции се отдалечавали все повече и повече един от друг; естествените граници, които направили по-рано от Италия, Галия, Испания и Африка самостоятелни области, съществували още и ставали все повече осезаеми. Но никъде не била налице силата, която да обособи тия елементи в нови нации; никъде нямало още и следа от способност към развитие, от съпротивителна сила, а за творческа способност и да не говорим. Грамадната човешка маса на огромната територия имала само една връзка, която я обединявала: римската държава, а тя станала с течение на времето нейн най-зъл враг и потисник. Провинциите унищожили Рим; сам Рим станал провинциален град като другите, привилегирован, но вече не господстващ, не вече център на световна империя, не дори и седище на императори и техни наместници, които живеели сега в Цариград, Трир, Милано. Римската държава станала гигантска сложна машина изключително за изсмукване на поданиците. Данъци, държавни повинности и всевъзможни доставки хвърляли масата на населението във все по-дълбока мизерия; потисничеството се увеличавало до непоносимост от изнудванията на наместници, събирачи на данъци, войници. Ето докъде стигнала Римската държава със своето световно господство; тя основавала своето право на съществуване върху запазването на реда вътре и защитата срещу варварите отвън; но нейният ред бил лош от най-страшното безредие, а варварите, от които тя претендирала да пади гражданите, били очаквани от последните като спасители.

Състоянието на обществото било не по-малко отчаяно. Още от последните времена на републиката римското господство се основавало върху безогледна експлоатация на завоюваните провинции; империята не премахнала тази експлоатация, а, напротив, я узаконила. Колкото повече западала империята, толкова повече се увеличавали данъците и повинностите, толкова чиновниците по-безсрамно грабели и изсмуквали. Търговията и промишлеността никога не са били занятие на римляните, господстващи над народите; само в лихварството те превъзхождали всичко преди тях и след тях. Каквото било заварено и запазено от търговията, загинало от изнудванията на чиновниците; каквото още се крепяло, спадало към източната, гръцката част на империята, която излиза извън рамките на нашето разглеждане. Всеобщо обедняване, упадък на търговията, на занаятите, на изкуството, намаля-

ване на населението, западане на градовете, връщане на земеделието към по-ниско равнище — това е бил крайният резултат на римското световно господство.

Земеделието, решаващият отрасъл на производството в целия древен свят, сега отново и повече отпреди добило такова значение. Огромните комплекси земевладения (латифундии) в Италия, обхващащи от края на републиката почти цялата територия, се използвали преди по два начина; или като пасища за добитък, където населението било заместено с овце и волове, чийто надзор изисквал малък брой роби, или като вили, където с помощта на маса роби се занимавали с градинарство в голям размер — отчасти за лукс на собственика, отчасти за пласиране на градските пазари. Сега големите пасища се запазили и дори още повече се разширили; именията-вили и тяхното градинарство западнали с обедняването на притежателите им и с упадъка на градовете. Основаното на робски труд стопанство на латифундиите престанало да носи печалби; но тогава то било единствено възможната форма на едро земеделие. Дребното земеделие станало отново единствено доходната форма. Вилите бивали една след друга раздробявани на малки парцели и раздавани на наследствени арендатори, които плащали известна сума, или на *partiarum**, които били повече управители, отколкото арендатори и получавали за своя труд една шеста или дори само една девета част от годишния продукт. Но тия малки парцели земя се раздавали предимно на така наречените колони, които плащали за това определена годишна сума, бивали закрепявани на земята и можели да бъдат продавани заедно със своя парцел; те наистина не били роби, но не били и свободни, не можели да се женят за свободни и на техните бракове помежду им се гледало не като на напълно валидни бракове, а като на браковете на робите — като на просто съжителство (*contubernium*). Те били предтечите на средновековните крепостни селяни.

Античното робство надживяло себе си. Нито в едрото земеделие, нито в градските манифактури то не давало вече доход, който би си струвал труда — пазарът за неговите продукти изчезнал. Но в дребното земеделие и в дребния занаят, до които спаднало огромното производство от времето на разцвета на империята, нямало място за голям брой роби. Само за робите, обслужващи домакинствата и лукса на богатите, имало още място в обществото. Но отмиращото робство все още било достатъчно силно, за да застави да се счита всеки производителен труд като

* — съдружници. Ред.

робска дейност, недостойна за свободните римляни — а такива били сега всички. На това се дължи, от една страна, растящият брой на освобождаваните като излишни, станали товар роби, а от друга — увеличаването броя на колоните и на лумпенизираните свободни (подобни на *roog whites** в бившите робовладелски щати в Америка). Християнството няма никаква вина за постепенното отмиране на античното робство. Векове наред то е търпяло робството в Римската империя, а по-късно никога не е пречило на християните да търгуват с роби — нито на германците на Север, нито на венецианците в Средиземно море, нито на по-късната търговия с негри**. Робството престанало да се рентира, затова и отмирало. Но отмиращото робство оставило своето отровно жило в презрението на свободните към производителния труд. Тук била безизходната задънена улица, в която попаднал римският свят: робството било икономически невъзможно, трудът на свободните бил морално презрян. Първото не можело вече да съществува, вторият не можел още да стане основна форма на общественото производство. Тук можела да помогне само една основна революция.

Положението в провинциите не било по-добро. Най-много сведения имаме за Галия. Наред с колоните тук имало и свободни дребни селски стопани. За да се осигурят от насилията на чиновници, съдии и лихвари, колоните често прибегвали до защитата, патронажа на някое могъщо лице; и това правели не само отделни селяни, а цели общини, тъй че императорите в IV век много пъти издавали забрани срещу това. Но какво помагало то на търсещите защита? Патронът им поставял условието да прехвърлят върху него собствеността върху своите парцели земя, срещу което им осигурявал пожизненото ѝ ползуване — една уловка, която светата църква добре усвоява и през IX и X век усърдно ѝ подражава за разширяване на царството божие и на своите собствени земевладения. Наистина още тогава, към 475 г., епископ Салвиан Марсилски се възмущавал от такава кражба и разказва, че гнетът на римските чиновници и едри земевладелци станал толкова непоносим, че много „римляни“ бягали във вече завзетите от варварите области и че заселилите се там римски граждани от нищо не се страхували повече, отколкото от това, да не попаднат отново под римско господство¹⁷¹.

* — бели бедняци. *Ред.*

** Според епископ Лиутпранд Кремонски през X век във Вердюн, значи в Свещената германска империя, главен индустриален отрасъл била фабриката на евнуси, които бивали експортирани с голяма печалба в Испания за харемите на маврите.¹⁷⁰

Че тогава родителски поради бедност често продавали децата си в робство. доказва един издаден против това закон.

Като награда, че освобождавали римляните от собствената им държава, германските варвари взимали от тях две трети от цялата им земя и я разделяли помежду си. Делбата ставала според родовия строй; поради сравнително незначителния брой на завоевателите големи земи оставали неподелени, отчасти владение на целия народ, отчасти на отделни племена и родове. Във всеки род нивите и ливадите се раздавали на еднакви части между отделните домакинства по жребие; дали после са ставали периодични преразделения, не знаем, но във всеки случай те скоро били преустановени в римските провинции и единичните дялове станали отчуждаема частна собственост — алод. Горите и пасищата оставали неподелени, за общо ползуване; това ползуване, както и начинът на обработването на поделените нивя се уреждали по древния обичай и по решение на цялата община. Колкото по-дълго живеел родът в своето село и колкото повече германци и римляни се смесвали постепенно, толкова повече родственият характер на връзката отстъпвал пред териториалния; родът изчезвал в селската община (марката), в която, впрочем, доста често още се забелязват следи на произхода ѝ от роднинските отношения на нейните членове. Така незабелязано, поне в страните, където марката се запазила — Северна Франция, Англия, Германия и Скандинавия, — родовата организация преминавала в териториална и затова се оказала годна да се приспособи към държавата. Но тя все пак запазила своя естествено създаден демократичен характер, отличаващ целия родов строй, и дори в наложеното ѝ покъсно израждане оцелели останки от родовото устройство, а заедно с това и едно оръжие в ръцете на угнетените, доживяло до най-ново време.

Ако по тоя начин кръвната връзка в рода скоро е загубила значение, причината за това е била, че и в племето, и в целия народ неговите органи се изродили вследствие на завоеванието. Знаем, че господство над покорени е несъвместимо с родовия строй. Тук виждаме това в голям мащаб. Германските народи, станали господари на римските провинции, трябвало да организират това свое завоевание. Но масите на римляните не са могли нито да бъдат приети в родовите организации, нито да бъдат управлявани чрез последните. Начело на местните римски органи на управление, продължаващи отначало да съществуват в по-голямата си част, трябвало вместо римската държава да се постави някаква нова власт, а такава власт можела да бъде само друга държава. Затова органите на родовия строй трябвало да се пре-

върнат в държавни органи и при това, под натиска на обстоятелствата, много бързо. Но най-близкият представител на народа-завоевател бил военачалникът. Вътрешното и външното осигуряване на завоюваната област изисквало засилване на неговата власт. Настъпил моментът за превръщане властта на военачалника в кралска власт — и това превръщане се извършило.

Да вземем например Франкското кралство. Тук победоносният народ на салическите франки напълно овладял не само обширните римски държавни домени, но и всички обширни пространства земи, които още не били разделени между по-големите и по-малки областни и маркови общини — именно всички по-големи комплекси гори. Първата работа на франкския крал, превърнал се от прост върховен военачалник в действителен княз-владетел, била да превърне тая народна собственост в кралско владение, да я открадне от народа и да я раздаде на своята дружина като подаръци или награди. Тая дружина, състояща се първоначално от неговите лични бойни сподвижници и останалите низши началници във войската, скоро се попълнила не само с римляни, т. е. романизирани гали, които му станали необходими със своето умение да пишат, със своето образование, със своето познаване на романския народен език и латинския писмен език, както и на местното право; дружината се попълнила и с роби, крепостни и пуснати на свобода, които съставяли неговия придворен щат и от които той избирал своите любимци. На всички тях отначало били най-често подарявани части от народната земя, а по-късно те им били давани на ползуване във форма на бенефиции, отначало най-вече за времето, докато е жив кралят¹⁷²; по тоя начин за сметка на народа се създавала основата на нова аристокрация.

Но това не било всичко. Поради обширните размери държавата не можела да бъде управлявана със средствата на старото родово устройство; съветът на старейшините, ако не бил отдавна изчезнал, не могъл да се събира и скоро бил заместен от постоянните близки лица на краля; старото народно събрание продължавало да съществува привидно, но и то също ставало все повече просто събрание на низшите началници на войската и на новопоявяващите се благородници. Свободните, владеещи земя селяни — масата на франкския народ — поради вечните междуособни и завоевателни войни, особено при Карл Велики, били съвсем изтощени и разорени, както по-рано римските селяни през последните времена на републиката. Тези селяни, които първоначално образували цялата войска, а след завоюването на франкската земя — нейното основно ядро, в началото на IX век били така обеднели, че едва всеки пети човек могъл да тръгне на

поход. На мястото на свиквана направо от краля войска от свободни селяни се появила войска, съставена от служителите на новосъздадените благородници, между тях и зависими селяни, потомците на ония, които по-рано не знаели друг господар освен краля, а още по-рано и никакъв господар, дори не и крал. При наследниците на Карл разорението на франкското селско съсловие било довършено от вътрешните войни, от слабостта на кралската власт и съответните своеволия на благородниците, към които се прибавили сега и назначените от Карл и стремещи се към наследственост на длъжността си областни графове¹⁷³, а, накрай, и от нападенията на норманите. Петдесет години след смъртта на Карл Велики държавата на франките също тъй безпомощно лежала в нозете на норманите, както четиристотин години по-рано Римската империя — в нозете на франките.

И не само външното безсилие, но и вътрешният обществен порядък, или по-скоро безпорядък, бил почти същият. Свободните франкски селяни били поставени в такова положение, в каквото били техните предтечи — римските колони. Разорени от войните и грабежите, те трябвало да се поставят под покровителството на нововъзникналите благородници или на църквата, защото кралската власт била много слаба, за да ги защитава; но те скъпо трябвало да изкупват това покровителство. Както по-рано галските селяни, сега и те трябвало да прехвърлят собствеността върху своя парцел земя на господаря-покровител и, обратно, да я получават от него в аренда под различни и менящи се условия, но винаги само срещу отбиване на повинности и плащане на оброк; поставени в такава зависимост, те малко по малко загубвали личната си свобода; след няколко поколения те били вече в по-голямата си част крепостни селяни. Колко бързо пропадало свободното селско съсловие, показва съставеният от Ирмион кадастър на поземлените владения на абатството Сен Жермен де Пре (тогава край Париж¹⁷⁴, а сега в него). В обширните, пръснати из цялата околност земевладения на това абатство се намирали тогава, още докато бил жив Карл Велики, 2 788 домакинства, почти изключително на франки с германски имена. Между тях 2 080 колони, 35 лити, 220 роби и само 8 свободни селяни! Обявеният от Салвиан за безбожен обичай — господарят-покровител да принуждава селянина да му прехвърля земята си в собственост и след това да му я връща само за пожизнено ползуване — сега навсякъде се практикувал от църквата по отношение на селяните. Принудителните повинности, които се прилагали сега все повече и повече, имали за свой образец както римските ангарии, принудителния труд за държавата¹⁷⁵, така и повинността на членове на

германската марка за строеж на мостове и пътища и за други обществени цели. Значи масата на населението след четиристотин години като че ли се върнала към началото.

Но това доказва само две неща: първо, че общественото разчленение и разпределението на собствеността в залязващата Римска империя съответствували напълно на тогавашното равнище на производството в земеделието и индустрията, следователно били неизбежни; и, второ, че равнището на производството през следващите четиристотин години не се понижило съществено, нито повишило, следователно със същата необходимост отново създадо същото разпределение на собствеността и същите класи на населението. В последните столетия на Римската империя градът загубил своето предишно господство над селото и в първите столетия на германското господство той повече не го придобил. Това предполага ниско стъпало на развитие както на земеделието, така и на индустрията. Цялото това положение по необходимост създава господстващи едри земевладелци и зависими дребни селяни. Колко малко възможно било да се натрапи на такова общество, от една страна, римското латифундистко стопанство с роби, а от друга страна — новото едро земеделие с принудителен труд, доказват огромните, но преминали почти безследно експерименти на Карл Велики с прочутите императорски вили. Тези опити били продължени само от манастирите и били плодотворни само за тях; но манастирите били ненормални обществени организми, основани на безбрачие; те можели да дават изключителни резултати, но тъкмо затова трябвало да си останат изключения.

И все пак през тия четиристотин години била направена крачка напред. Макар и да намираме в края им почти същите главни класи, които съществували и в началото, то хората, които съставляли тия класи, все пак станали други. Изчезнало античното робство, изчезнали лумпенизираните свободни бедняци, които презирали труда като робски. Между римския колон и новия крепостен селянин стоял свободният франкски селянин. „Безполезните спомени и напразната борба“ на разпадащия се римски свят били мъртви и погребани. Общественият клас на IX век се създали не в обстановката на упадък на една залязваща цивилизация, а в родилните мъки на една нова цивилизация. Новото поколение — както господарите, така и слугите — в сравнение със своите римски предшественици било поколение от мъже. Отношението между могъщи земевладелци и зависими от тях селяни, което в Рим довело до безизходна гибел на античния свят, сега станало изходна точка за ново развитие. Освен това, колкото и безплодни да изглеждат тия четиристотин години, те оставили

един велик резултат: съвременните националности, новото формиране и разчленяване на западноевропейското човечество за бъдещата история. Германците действително отново съживили Европа и затова разпадането на държавите в германския период не завършило с норманско-сарацинско покоряване¹⁷⁶, а с по-нататъшното развитие на бенефициите и командацията (покровителството) във феодализъм и с такова огромно нарастване на населението, че само след двеста години силното кръвопускане през време на кръстоносните походи било понесено без вреда*.

Но какво било това тайнствено вълшебно средство, с което германците вдъхнали нова жизнена сила на умираща Европа? Било ли това някаква вродена на германското племе чудотворна сила, както съчинява нашата шовинистична историография? Съвсем не. Германците, особено тогава, били високо надарено арийско племе, което при това се намирало в стадий на пълно жизнено развитие. Но не техните специфични национални качества подмладили Европа, а просто тяхното варварство, техният родов строй.

Тяхната лична способност и храброст, тяхното свободолюбие и демократичен инстинкт, който във всички обществени дела виждал свое собствено дело, накратко — всички ония качества, които римлянинът загубил и които единствено били в състояние да образуват из тинята на римския свят нови държави и да създадат нови националности — какво друго били те, ако не характерните черти на варварина от висшето стъпало, плодове на неговия родов строй?

Ако германците преобразували античната форма на моногамията, смекчили господството на мъжете в семейството, дали на жената по-високо положение от онова, което е познавал някога класическият свят — какво ги направило способни да извършат всичко това, ако не тяхното варварство, техните родови обичаи, тяхното още живо наследство от времето на майчинското право?

Ако те, поне в три от най-важните страни — Германия, Северна Франция и Англия, — успели да спасят и да внесат във феодалната държава нещо от истинския родов строй във формата на марковите общини и с това дали на потиснатата класа, на селяните, дори и при най-тежкото средновековно крепостничество, локална сплотеност и средство за съпротива, каквито в готов вид не са намерили нито античните роби, нито съвременните пролетарии — на какво се дължи това, ако не на тяхното варвар-

* Краят на фразата от думите „и толкова грамадно увеличение на населението...“ е прибавен от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

ство, на техния изключително варварски начин на заселване по родове?

И най-после, ако те могли да развият и да издигнат до изключителност съществуващата вече в родината им по-мека форма на зависимост, в която и в Римската империя все повече и повече преминавало робството — форма, която, както изтъкна за пръв път Фурие¹⁷⁷, дава на потиснатите средството за постепенно освобождаване *като класа* (*fournit aux cultivateurs des moyens d'affranchissement collectif et progressif**) — форма, която поради това стои високо над робството, при което е възможно само незабавно освобождение без преходно състояние (премахване на робството чрез победоносно въстание древността не познава), докато крепостните селяни на средновековието в действителност постепенно са провели освобождаването си като класа — то на какво дължим това, ако не на тяхното варварство, по силата на което те не довели у себе си тази зависимост до напълно развито робство, нито до античното трудово робство, нито до ориенталското домашно робство?

Всичко жизнеспособно и плодотворно, каквото германците насадили в римския свят, било варварство. И действително, само варвари са способни да подмладят един грохнал свят на умираща цивилизация. И висшето стъпало на варварство, до което и на което германците се издигат преди преселението на народите, било тъкмо най-благоприятното за този процес. Това обяснява всичко.

* — дава на земеделците средства за *колективно и постепенно освобождение*.

IX

ВАРВАРСТВО И ЦИВИЛИЗАЦИЯ

Ние проследихме разлагането на родовия строй по трите големи отделни примера — на гърците, римляните и германците. Да изследваме на края общите икономически условия, които вече подравяли родовата организация на обществото на висшето стъпало на варварството, а с появата на цивилизацията напълно я премахнали. Тук ще ни бъде така необходим Марксовият „Капитал“, както и Моргановата книга.

Възникнал на средното стъпало на дивачеството, продължил развитието си на висшето му стъпало, родът достига, доколкото нашите източници ни позволяват да съдим, своя разцвет на низшето стъпало на варварството. С това стъпало на развитие започваме и ние.

Тук, където трябва да ни служат като пример американските червенокожи, намираме родовия строй напълно развит. Едно племе се разчленявало на няколко, най-често на два* рода; с нарастването броя на населението всеки от тия първоначални родове се разпада на няколко родове-дъщери, по отношение на които родът-майка се явява като фратрия; самото племе се разделя на няколко племена, във всяко от които откриваме в повечето случаи старите родове; един съюз включва, поне в отделни случаи, родствените племена. Тази проста организация напълно съответствува на обществените условия, от които тя е произлязла. Тя не е нищо друго освен тяхна собствена, самобитна групировка, тя е в със-

* Думите „най-често на два“ са прибавени от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

*Морганово наследство
в Лондон в 1881 г. от автор.*

Der Ursprung
der
Familie, des Privateigenthums
und
des Staats.

Im Anschluß an Lewis & Morgan's Forschungen

von

Friedrich Engels.

Vierte Auflage

Sechstes und siebentes Tausend

Stuttgart

Verlag von J. F. W. Nech

1892.

Заглавната страница на четвъртото издание
на „Произход на семейството, частната собственост
и държавата“

тояние да изглажда всички конфликти, които могат да възникнат в рамките на така организираното общество. Външните конфликти се разрешават от войната; тя може да свърши с унищожение на племето, но не и с неговото покоряване. Величието на родовия строй, но и неговата ограниченост се състои в това, че в него няма място за господство и подчинение. Вътре в него няма още никаква разлика между права и задължения; за индианеца не съществува въпросът, дали участието в обществените работи, кръвното отмъщение и неговото изкупване е право или дълг; такъв въпрос би му се сторил тъй абсурден, както дали яденето, спането, ловът са право или дълг. Също така не може да става разцепление на племето и на рода в различни класи. И това ни води към изследване на икономическата основа на това състояние.

Населението е извънредно рядко; то е съгъстено само в местожителството на племето, около което в широк кръг се простира преди всичко ловната зона; зад нея е неутралната защитна гора, която го отделя от други племена. Разделението на труда е станало по чисто самобитен път; то съществува само между двата пола. Мъжът води войната, отива на лов за дивеч и риба, доставя суровия материал за храната и нужните за това сечива. Жената се грижи за къщата и приготвянето на храната и облеклото; готви, тъче, шие. Всеки от двамата е господар в своята област: мъжът в гората, жената в къщи. Всеки е собственик на приготвяните и употребяваните от него сечива: мъжът — на оръжието, на ловните и рибарските принадлежности, а жената — на покъщината. Домакинството се води на комунистически начала от някоякога, често от много семейства.* Каквото е направено и се използва общо — то е обща собственост: къщата, градината, лодката. Тук и само тук е още в сила измислената от юристите и икономистите на цивилизованото общество „придобита със собствен труд собственост“ — последното лъжливо правно основание, на което още се опира днешната капиталистическа собственост.

Но хората не навсякъде останали на това стъпало на развитие. В Азия те намерили животни, които можели да се опитомяват и опитомени, да се развъждат по-нататък. За дивата биволица трябвало да се ходи на лов, а опитомената давала годишно едно малаче, освен това и мляко. Няколко от най-напредналите племена — арийци, семити, може би вече и туранци — превърнали в главен отрасъл на труда най-напред опитомяването, а по-късно вече развъждането и отглеждането на добитък. Пастирските пле-

* Особено по сезерозападния бряг на Америка — виж Банкрофт, у племето хайда на остров Кралица Шарлота има домакинства със 700 души под една стряха. У нукните цели племена живеели под една стряха.

мена се отделили от останалата маса на варварите: това било първото голямо обществено разделение на труда. Пастирските племена произвеждали не само повече средства за живот от останалите варвари, но и тези средства за живот били други. Те имали в сравнение с тях не само мляко, млечни продукти и месо в по-големи количества, но и кожи, вълна, козина и увеличаващи се заедно с масата на суровия материал преди и тъкани. С това за пръв път станала възможна редовната размяна. На по-ранши стъпала на развитие могла да става само случайна размяна; особена сръчност в изготвянето на оръжия и сечива могла да доведе до временно разделение на труда. Така например намерени са на много места несъмнени останки от работилници за каменни сечива от по-късния каменен период; майсторите, които усъвършенствували тук своята сръчност, работели вероятно за сметка на колектива, както работят и до днес постоянните занаятчии на индуската родова общинна формация. При това стъпало на развитие в никой случай не било възможно да възникне друга размяна освен тази в рамките на племето, но и тя си оставала изключително рядко явление. Тук, напротив, след обособяването на пастирските племена намираме готови всички условия за размяна между членовете на различни племена, за нейното развитие и укрепване като редовна институция. Размяната ставала първоначално между племената чрез техните родови старейшини; но когато стадата почнали да преминават в обособена собственост*, размяната между отделни лица надделявала все повече и повече и най-после тя станала единствена форма. Но главният предмет, който пастирските племена давали на своите съседи в размяната, бил добитъкът; добитъкът станал оная стока, според която оценявали всички други стоки и която взимали навсякъде с удоволствие срещу последните — накратко, добитъкът придобил функцията на пари и вече на това стъпало на развитие играл ролята на пари. С такава необходимост и бързина се развивала още при самото възникване на стоковата размяна нуждата от особена стока — от пари.

Градинарството, вероятно неизвестно на азиатските варвари от низшето стъпало, се появило у тях най-късно на средното стъпало като предтеча на полевъдството. Климатът на Туранското високо плато не допуска пастирски живот без запаси от фураж за дългата и сурова зима; значи фуражни и зърнени култури тук били необходимо условие. Същото важи и за степите на север

* В изданието от 1884 г. вместо думите „обособена собственост“ („Sondereigentum“) е напечатано: „частна собственост“ („Privateigentum“). *Ред.*

от Черно море. Но ако най-напред зърнените храни се добивали за добитъка, те скоро станали храна и за човека. Обработената земя оставала още собственост на племето, предавана за използване най-напред на рода, по-късно от последния на домашните общини, а най-после* на отделни лица; те могли да имат върху нея известни права на владение, но нищо повече.

От постиженията в областта на промишлената дейност на това стъпало особено важни са две. Първото е тъкачният стан, второто е топенето на метални руди и преработването на метали. Медта и калаят и съставеният от тях бронз били най-важните; бронзът давал годни сечива и оръжия, но не можел да измести каменните сечива; това можело да извърши само желязото, но хората още не умеели да добиват желязо. Златото и среброто почвали да се употребяват като украшения и накити и вероятно имали вече много по-висока стойност от медта и бронза.

Увеличаването на производството във всички отрасли — скотовъдство, земеделие, домашни ръчни занаяти — давало на човешката работна сила способност да произвежда повече продукти, отколкото били необходими за нейната издръжка. То увеличавало същевременно и всекидневното количество труд, което се падало на всеки член на рода, на домашната община или на отделното семейство. Станало желателно привличането на нови работни сили. Войната ги доставяла: военнопленниците бивали превръщани в роби. Първото голямо обществено разделение на труда заедно с увеличаването на производителността на труда, значи и на богатството, и с разширяването на полето на производителната дейност, при дадените исторически условия, довело по необходимост до робството. От първото голямо обществено разделение на труда възникнало първото голямо разделение на обществото на две класи: господари и роби, експлоататори и експлоатирани.

Как и кога са преминали стадата от общо владение на племето или на рода в собственост на отделните глави на семействата — върху това досега не знаем нищо. Но по същество то трябва да е станало при това стъпало на развитие. А с появата на стадата и другите нови богатства се извършила революция в семейството. Добиването на продукти е било всякога работа на мъжа, а средствата за това се произвеждали от него и били негово собственост. Стадата били новите средства за добиване продукти, а тяхното първоначално опитомяване и по-последшно отглеждане — негово дело. Затова на него принадлежал добитъкът,

* Думите „на домашните общини, а най-после“ са прибавени от Енгелс в изданието от 1891 г. *Ред.*

на него принадлежали и обменените срещу добитък стоки и роби. Целият излишък, който давало сега добиването на продукти, се падал на мъжа; жената се ползвала заедно с мъжа от него, но нямала дял в собствеността. „Дивият“ воин и ловец се задоволявал с второ място в къщи след жената; „по-кроткият“ пастир, гордеейки се със своето богатство, се издигнал на първо място, а жената изместил на второ място. И тя не можела да се оплаква. Разделението на труда в семейството регулирало разпределението на собствеността между мъжа и жената; то си оставало същото и въпреки това превръщало дотогавашните домашни отношения с главата надолу само защото разделението на труда във от семейството станало друго. Същата причина, която осигурявала на жената по-раншното ѝ господство в къщи — ограничаването ѝ с домашната работа, — осигурявала сега господството на мъжа в къщи; домашната работа на жената сега изгубила своето значение в сравнение с труда на мъжа за добиване на продукти; неговият труд бил всичко, а на жената — незначителна прибавка. Още тук проличава, че освобождаването на жената, нейното приравняване с мъжа е и остава невъзможно, докато жената е изключена от обществения производителен труд и се ограничава с частния домашен труд. Освобождаването на жената ще стане възможно тогава, когато тя ще може да участва в голям, обществен мащаб в производството и домашната работа ще я ангажира само до незначителна степен. А това е станало възможно едва сега, при съвременната едра индустрия, която не само допуска женския труд в големи размери, но и изрично го изисква и все повече и повече се стреми да превърне и частната домашна работа в обществено производство.

С фактическото господство на мъжа в къщи паднала последната преграда за неговото самовластие. Това самовластие било потвърдено и увековечено с отпадането на майчинското право, въвеждането на бащинското право и с постепенния преход от брака по двойки към моногамия. Но това създадо пукнатина в стария родов строй: отделното семейство станало сила, и то грозна сила, застрашаваща рода.

Следващата крачка ни води към висшето стъпало на варварството, към периода, в който всички културни народи преживяват своята героична епоха: времето на железния меч, но също така и на железния палешник и железната брадва. Човек започнал да си служи с желязото — последния и най-важен от всички видове суров материал, който е играл революционна роля в историята, последен — до появата на картофите. Желязото направило възможно полевдството върху големи площи, превръщането на обширни

пространства гори в обработваема земя; то дало на занаятчията сечиво тъй твърдо и остро, че никакъв камък, никакъв друг познат метал не можел да му противостои. Всичко това станало постепенно; първото желязо бивало често по-меко от бронза. Затова каменното оръжие изчезвало бавно; не само в песента за Хилдебранд, но и в сражението при Хастингс в 1066 г. каменните брадви още участвували в боя.¹⁷⁸ Но прогресът вървял сега неудържимо, с по-малки прекъсвания и по-бързо. Градът, който със своите каменни стени, кули и зъбци обкръжавал каменни или кирпични къщи, станал централно седалище на племето или на съюза от племена — огромен прогрес в строителното изкуство, но и признак на увеличена опасност и нужда от защита. Богатството растяло бързо, но като богатство на отделни лица; тъкачеството, металообработването и другите, все повече обособяващи се занаяти показвали повишаващо се разнообразие и похватност в производството; сега земеделието доставяло наред със зърнени храни, бобови растения и овощия също така растително масло и вино, приготвянето на които хората вече изучили. Такава разнообразна дейност не можела вече да се извършва от едно и също лице; настъпило *второто голямо разделение на труда*: занаятът се отделил от земеделието. Растящото увеличаване на производството, а заедно с него и на производителността на труда повишавало стойността на човешката работна сила; робството, едва възникващо и спорадично на предишното стъпало, сега става съществена съставна част на обществената система; робите престават да бъдат прости помощници, сега масово ги заставят да работят по полето и в работилниците. С разделениято на производството на два големи главни отрасли, земеделие и занаят, възниква производството непосредствено за размяната — стоковото производство, а с него и търговията не само във вътрешността на племето и неговите граници, но вече и с отвъдморски страни. Но всичко това е още твърде неразвито; благородните метали почват да стават преобладаваща и всеобща стока — пари, но се разменят просто по теглото им, без още да бъдат сечени на монети.

Различието между богати и бедни се явява редом с различието между свободни и роби — с новото разделение на труда става ново разделение на обществото на класи. Имуществените различия на отделните глави на семейство разрушават старата комунистическа домашна община навсякъде, където тя още се е запазила; заедно с нея изчезва и общото обработване на земята за сметка на тая община. Орната земя се предоставя за използване от отделните семейства най-напред за известно време, по-късно завинаги; преходът към пълна частна собственост се извършва постепено.

пенно и паралелно с прехода на брака по двойки в моногамия. Отделното семейство почва да става стопанската единица на обществото.

Нарастващата гъстота на населението принуждава към по-тясно сплотяване както вътре, така и спрямо външния свят. Съюзът от роднински племена става навсякъде необходимост, скоро става необходимо и тяхното сливане, а с това и сливането на разделените племенни територии в една обща територия на целия народ. Военачалникът на народа — *rex, basileus, thiudans* — става необходимо, постоянно длъжностно лице. Появява се народното събрание там, дето не е съществувало по-рано. Военачалник, съвет, народно събрание образуват органите на развито семейство, в военна демокрация родово общество. Военна — защото войната и организацията за война станали сега редовни функции на народния живот. Богатствата на съседите възбуждат алчността на народи, у които придобиването на богатства се оказва вече една от най-важните жизнени цели. Те са варвари: грабежът им се струва по-лесен и дори по-почетен от производителния труд. Войната, която се водела по-рано само за да се отмъсти за нападение или да се разшири станалата недостатъчна територия, сега се води заради самия грабеж — става постоянно занятие. Ненапразно стърчат страхотните каменни стени около новите укрепени градове: в техните ровове зее гробът на родовия строй, а техните кули се издигат вече до самата цивилизация. Същото става и във вътрешността. Грабителските войни усилват властта на върховния военачалник, както и тая на по-малките началници; обичайният избор на техните приемници измежду едни и същи семейства, особено след въвеждането на бащинското право, постепенно преминава в наследствена власт, която била най-напред търпљива, после търсена и накрай узурпирана; полагат се основите на наследствената кралска власт и наследствената аристокрация. Така органите на родовия строй постепенно се откъсват от своя корен в народа, в рода, във фратрията, в племето, и целият родов строй се превръща в своя противоположност: от организация на племена за свободно уреждане на собствените си работи той става организация за плячкосване и потискане на съседите и съответно на това неговите органи от оръдия на народната воля се превръщат в самостоятелни органи за господство и потисничество на собствения народ. Но това никога не би било възможно, ако алчността за богатство не бе разделила членовете на рода на богати и бедни, ако „имуществените различия в един и същ род не бяха превърнали общността на интересите в антагонизъм между членовете на рода“ (Маркс)¹⁷⁹ и ако разпространението на робството не бе до-

вело вече дотам, че добиването на средства за съществуване със собствен труд да се смята като дейност, достойна само за робите, по-позорна от грабежа.

*

* * *

Ние стигнахме вече до прага на цивилизацията. Тя се открива с нов прогрес в разделението на труда. На низшето стъпало на развитието хората произвеждали само непосредствено за собствени нужди; рядко извършващите се актове на размяна бивали единични, засягали само случайно добития излишък. На средното стъпало на варварството намираме вече у пастирските народи в добитъка такова имущество, което при известен размер на стадото редовно дава известен излишък над собствените нужди; същевременно срещаме и разделение на труда между пастирските народи и изостаналите племена без стада, а с това и две редом съществуващи различни стъпала на производство, значи условията за редовна размяна. Висшето стъпало на варварството ни носи понататъшното разделение на труда между земеделие и занаят, а заедно с това — производство на постоянно растяща част от продукти на труда направо за размяна, както и превръщане на размяната между отделните производители в жизнена необходимост за обществото. Цивилизацията укрепва и засилва всички тия възникнали преди нея видове на разделение на труда, особено чрез изострянето на противоположността между града и селото (при което градът може икономически да господствува над селото, както в древността, или пък селото над града, както в средните векове), и прибавя към това едно трето, присъщо на нея разделение на труда от решаваща важност: тя създава една класа, която не се занимава вече с производство, а само с размяна на продуктите — *търговците*. Всички дотогавашни предпоставки за образуване на класи били свързани още изключително с производството; те разделяли участващите в производството хора на ръководещи и изпълняващи или пък на производители от по-голям или по-малък мащаб. Тук за пръв път се появява една класа, която, без да взема никакво участие в производството, завладява изобщо ръководството на производството и икономически подчинява производителите, става неизбежен посредник между всеки двама производители и експлоатира и двамата. Под предлога да избави производителите от грижата и риска на размяната, да разшири пласмента на техните продукти до най-далечни пазари и така да

стане най-полезната класа на населението образува се една класа от паразити, истински обществени паразити, която за своите в действителност твърде незначителни услуги обира каймака както на вътрешното, така и на външното производство, бързо придобива грамадни богатства и съответно обществено влияние и именно затова в периода на цивилизацията завоюва все по-почетно положение и все по-голям господство над производството, докато, най-после, създава и свой собствен продукт — периодическите търговски кризи.

Впрочем на разглежданото от нас стъпало на развитие младото търговско съсловие няма още никакво понятие за големите дела, които му предстоят. Но то се оформява и става необходимо, и това е достатъчно. Заедно с него обаче се развиват и *металлическите пари*, насечената монета, а с металлическите пари — ново средство за господство на непроизводителя над производителя и неговото производство. Била открита стоката на стоките, която съдържа в себе си всички други стоки в скрит вид — открито било вълшебното средство, което по своя угода може да се превърне във всяко примамно и желано нещо. Който го имал, той господствувал над света на производството. А кой го имал преди всичко? Търговецът. Култът към парите бил у него в сигурни ръце. Той се грижел да стане всекиму ясно, че всички стоки, а с тях и всички стокопроизводители трябва да паднат благоговейно на колена пред парите. Той доказал на практика, че всички други форми на богатство са само проста привидност пред това въплъщение на богатството като такова. Никога по-късно властта на парите не се е изразявала с такава първична суровост и така насилствено, както в този период на тяхната младост. След покупката на стоките за пари се появил паричният аванс, а с него — лихвата и лихварството. И никое законодателство от по-късно време не хвърля длъжника така безмилостно и безнадеждно в нозете на кредитора-лихвар, както староатинското и староримското — двете тия законодателства възникнали спонтанно като обичайно право изключително под натиска на икономическото принуждение.

Наред с богатството в стоки и роби, наред с паричното богатство сега се явило и поземленото богатство. Правото на отделните лица на собственост върху предоставените им първоначално от рода или племето парцели земя сега се затвърдило толкова, че тези парцели станали тяхна наследствена собственост. В последно време те се стремели преди всичко към освобождаване на парцела от правата на родовата община върху него, права, които станали за тях окови. Те се освободили от тия окови, но

скоро се освободили и от тая нова поземлена собственост. Пълна, свободна собственост върху земята, това значело не само възможност безпрепятствено и неограничено да притежаваш земята, това значело и възможност да я отчуждаваш. Докато земята била собственост на рода, тази възможност не съществувала. Но когато новият земевладелец окончателно свалил от себе си оковите на върховната собственост на рода и племето, той разкъсал и връзката, която досега го свързвала неразделно със земята. Какво означавало това, му показали парите, измерени заедно с частната собственост върху земята. Земята можела сега да става стока, която човек продавал и залагал. Едва се въвела собствеността върху земята — и ипотеката била вече измерена (виж Атина). Както хетеризмът и проституцията вървят по петите на моногамията, така и ипотеката отсега нататък върви неотстъпно по петите на поземлената собственост. Искахте пълна, свободна, отчуждаема поземлена собственост — добре, ето ви я: *tu l'as voulu, George Dandin!**

Така заедно с разширяването на търговията, заедно с парите и лихварството, с поземлената собственост и ипотеката бързо се развивала концентрацията и централизацията на богатството в ръцете на една малобройна класа, а наред с това растяло обедняването на масите и масата на бедните. Новата аристокрация на богатството, доколкото не съвпадала със старата родова аристокрация, изтласквала окончателно последната на заден план (в Атина, в Рим, у германците). И успоредно с това разделяне на свободните в класи според богатството върви, особено в Гърция, огромното увеличаване на робите**, чийто принудителен труд образувал основата, върху която се издигала надстройката на цялото общество.

Да видим сега какво станало с родовия строй при този обществен преврат. Той стоял безсилен срещу новите елементи, израснали без неговото съдействие. Негова предпоставка било членовете на един род или на едно племе да живеят обединени в една и съща област, която само те обитавали. Това отдавна вече не било така. Навсякъде били размесени родове и племена, навсякъде заедно с гражданите живеели роби, покровителствувани заселници (клиенти), чужденци. Достигнатата едва към края на

* — ти искаше това, Жорж Данден! (Молиер, „Жорж Данден“, I действие, девета сцена). *Ред.*

** Броят на робите в Атина виж по-горе, стр. 115—116 [в настоящия том виж стр. 117—118. *Ред.*]. В Коринт през разцвета на града той достига 460 000, в Егина — 470 000, и в двата случая десетократно повече от броя на свободните граждани.

средното стъпало на варварството уседналост бивала постоянно нарушавана от подвижността и променливостта на местожителството, обусловени от търговията, от промяната в занаятите и преминаването на поземлената собственост от едни ръце в други. Членовете на родовите организации не можели вече да се събират за обсъждане на своите собствени общи работи; бивали уреждани донякъде само маловажни неща, като религиозните празненства. Наред с нуждите и интересите, за осигуряването на които били призвани и пригодени родовите организации, възникнали в резултат от преврата в условията на производствената дейност и предизвиканата от това промяна в обществената структура нови нужди и интереси, не само чужди на древния родов строй, но и противоположни на него във всички отношения. Интересите на възникналите вследствие разделението на труда занаятчийски групи, особените нужди на града в противоположност на селото изисквали нови органи; но всяка от тези групи била съставена от хора от различни родове, фратрии и племена, тя включвала дори и чужденци; затова тези органи трябвало да възникнат във от родовата структура, наред с нея, значи и против нея. — И във всяка родова организация се проявявал този конфликт на интересите, който достигнал своя връх в обединяването на богати и бедни, лихвари и длъжници в един и същ род и в едно и също племе. — Към това се присъединила и масата на новото, чуждо на родовите групи население, което, както в Рим, можело да стане сила в страната и при това било твърде многобройно, за да бъде постепенно включено в кръвнородствените родове и племена. Прямо тази маса родовите групи стояли като затворени, привилегирани групи; първобитната естествено възникнала демокрация се превърнала в омразна аристокрация. — Накрай, родовият строй е израснал от общество, непознаващо никакви вътрешни противоположности, и бил пригоден само към такова общество. Той няма друг средства за принуда освен общественото мнение. Но тук възникнало едно общество, което по силата на всичките си икономически условия на живот трябвало да се раздели на свободни и роби, на експлоатиращи богати и експлоатирани бедни — общество, което не само не можело вече да примири тия противоположности, но трябвало все повече да ги изостря. Такова общество можело да съществува само в непрекъснатата открита борба на тези класи една против друга или пък под господството на една трета сила, която, стоейки привидно над взаимно борещите се класи, потискала техните открити стълкновения и, най-много, допускала класовата борба само в икономическата област, в така наречената законна форма. Родовият строй отживял своето вре-

ме. Той бил разрушен от разделението на труда и неговия резултат — от разделянето на обществото на класи. Той бил заменен от *държавата*.

*
* *
*

По-горе разгледахме поотделно трите главни форми, в които държавата се издига върху развалините на родовия строй. Атина ни дава най-чистата, най-класическата форма: тук държавата възниква непосредствено и предимно от класовите противоположности, развиващи се в рамките на самото родово общество. В Рим родовото общество се превръща в затворена аристокрация сред многоброен, вън от него стоящ, безправен, но носещ задължения плебс; победата на плебса разрушава стария родов строй и издига върху неговите развалини държавата, в която скоро съвсем се претапят и родовата аристокрация, и плебсът. Най-после, у германските победители на Римската империя държавата възниква непосредствено от завоеванието на големи чужди територии, за господството над които родовият строй не дава никакви средства. Но тъй като с това завоевание не е свързана нито сериозна борба с предишното население, нито по-прогресивно разделение на труда; тъй като равнището на икономическото развитие на завоюваните и на завоевателите е почти едно и също и затова икономическата база на обществото си остава предишната, то родовият строй може да се запази цели векове в изменена, териториална форма като общинно устройство (марка) и дори за известно време да се подмлади в отслабена форма в по-късните аристократични и патрициански родове, дори в селски родове, както е било например в Дитмаршен*.

Следователно държавата в никой случай не е сила, награвена на обществото отвън; също така тя не е и „действителност на нравствената идея“, „образ и действителност на разума“, както твърди Хегел¹⁸¹. Тя е, напротив, продукт на обществото на определено стъпало от развитието му; тя е признание, че това общество се е заплело в неразрешимо противоречие със самото себе си, разпаднало се е в непримирими противоположности, които е безсилно да обуздае. Но за да не би тия противоположности — класи с противоречиви икономически интереси — да унищожат себе си и обществото в безплодна борба, станала необходима една при-

* Първият историограф, който имал поне приблизителна представа за същината на рода, бил Нибур и това — както и неговите пренебдени пак оттам заблуди — той дължи на своето познанство с дитмаршенските родови общини¹⁸⁰.

видно стояща над обществото сила, която да притъпява конфликта! да го държи в рамките на „реда“; и тази сила, произлязла от обществото, но поставяща се над него и все повече отчуждаваща се от него, е държавата.

В сравнение със старата родова организация държавата се отличава, първо, с деленето на поданиците си по територия. Старите родови съюзи, образувани и държащи се по силата на кръвната връзка, станали, както видяхме, недостатъчни, защото в повечето случаи тяхната предпоставка — свързването на членовете на рода с определена територия — отдавна изчезнала. Територията си оставала, но хората станали подвижни. Затова приели за изходна точка териториалното делене и предоставили на гражданите да изпълняват своите обществени права и задължения там, където се заселвали, без оглед на род и племе. Тази организация на гражданите по местожителство е обща за всички държави. Затова тя ни се струва естествена; но видяхме каква упорита и дълга борба е била необходима, докато тя измести в Атина и Рим старата организация по родове.

Вторият отличителен белег е създаването на *публична власт*, която вече не съвпада непосредствено с населението, което само се организира като въоръжена сила. Тази особена публична власт е необходима, защото самодействащата въоръжена организация на населението е станала невъзможна след разделянето на обществото на класи. Робите също влизат в състава на населението; 90-те хиляди атински граждани образуват по отношение на 365-те хиляди роби само една привилегирована класа. Народната войска на атинската демокрация била една аристократична публична власт по отношение на робите и ги държала в подчинение; но за да се държат и гражданите в подчинение, станала необходима и една жандармерия, както бе казано по-горе. Тази публична власт съществува във всяка държава; тя се състои не само от въоръжени хора, но и от веществени придатъци, затвори и учредения за принуда от всякакъв вид, които родовото общество не познавало. Тя може да бъде съвсем незначителна, почти незабележима в общества с още неразвити класови противоположности и в отдалечени области, както е понякога на някои места в Съединените американски щати. Но тя се усилва в такава степен, в каквата се изострят класовите противоречия вътре в държавата и в каквата граничещите една с друга държави стават по-големи и с повече население. Достатъчно е да погледне човек нашата съвременна Европа, където класовата борба и конкуренцията в завоеванията са надигнали публичната власт на такава висота, че заплашва да погълне цялото общество и дори държавата.

За да се поддържа тая публична власт, необходими са вноски от гражданите — *данъците*. Последните били съвсем непознати на родовото общество. Но ние днес ги знаем много добре. С развитието на цивилизацията и те вече не стигат; държавата издава полици с падеж в бъдещето, прави заеми, *държавни дългове*. Стара Европа може да разкаже нещичко и за това.

Имайки публичната власт и правото да събират данъци, чиновниците като органи на обществото стоят сега *над* обществото. Свободното, доброволно уважение, което било отдавано на органите на родовия строй, не им е достатъчно, дори и ако биха могли да го имат; носители на отчуждаващата се от обществото власт, те трябва да печелят уважение към себе си с изключителни закони, по силата на които те се ползват с особена свещеност и неприкосновеност. Най-жалкият полицейски служител на цивилизованата държава има повече „авторитет“ от всички органи на родовото общество, взети заедно; но най-могъщият княз и най-великият държавник или пълководец на цивилизацията може да завиди на най-незначителния родов старейшина за непринуденото и неоспорвано уважение, което му било отдавано. Единият стои именно сред обществото, докато другият е принуден да се старее да представлява нещо извън и над обществото.

Тъй като държавата е възникнала от нуждата да се обуздават класовите противоречия; тъй като същевременно тя е възникнала в самия конфликт на тия класи, то тя по правило е държава на най-мощната, икономически господстваща класа, която чрез нея става и политически господстващата класа и по този начин придобива нови средства за потискане и експлоатиране на потиснатата класа. Така античната държава била преди всичко държава на робовладелците за държане в подчинение на робите, както феодалната държава е орган на аристокрацията за потискане на крепостните и зависими селяни, а съвременната представителна държава е оръдие за експлоатация на наемния труд от капитала. Като изключение се срещат обаче и периоди, когато борещите се помежду си класи достигат такова равновесие на силите, че държавната власт, като привиден посредник, получава временно известна самостоятелност по отношение на двете класи. Такава е абсолютната монархия в XVII и XVIII в., която уравновесява една срещу друга аристокрацията и буржоазията; такъв е бонапартизмът от първата и особено от втората френска империя, който използваше пролетариата срещу буржоазията и буржоазията срещу пролетариата. Най-новото постижение от тоя вид, при което владетели и подчинени изглеждат еднакво комични, е новата германска империя на бисмарковската нация: тук капиталисти и

работници са уравновесени едни срещу други и са еднакво мамени в интерес на западналите пруски провинциални юнкери.

Освен това в повечето исторически държави признатите на гражданите права се степенуват според имуществото им и с това направо се заявява, че държавата е организация на имотната класа за защита от неимотната. Така е било с имотните класи в Атина и Рим. Така е било и в средновековната феодална държава, където степента на политическото влияние се определяла от размера на земевладението. Това се изразява и в избирателния ценз па съвременните представителни държави. Обаче това политическо признаване на имущественото различие никак не е съществено. Напротив, то характеризира едно ниско стъпало на държавно развитие. Висшата държавна форма, демократическата република, която при нашите съвременни обществени отношения става все повече неизбежна необходимост и представлява оная държавна форма, в която само може да се доведе докрай последната, решителната борба между пролетариат и буржоазия — демократическата република не знае официално вече нищо за имуществени различия. При нея богатството упражнява своята власт косвено, но затова пък по-сигурно; от една страна, във формата на пряко подкупване на чиновниците (за което Америка е класически образец), от друга страна — във формата на съюз между правителство и борса, който се осъществява толкова по-лесно, колкото повече растат държавните дългове и колкото повече акционерните дружества концентрират в свои ръце не само транспорта, но и самото производство и намират своето средоточие пак в борсата. Освен Америка ярък пример за това е и най-новата Френска република, пък и почтена Швейцария даде своя принос в тази област. Но че за тоя братски съюз между правителство и борса не е необходима демократическа република, доказва освен Англия и новата Германска империя, където не може да се каже когото общото избирателно право е издигнало по-високо — Бисмарк или Блайхрьодер. И на края, имотната класа господствува непосредствено чрез общото избирателно право. Докато потиснатата класа, в нашия случай пролетариатът, не узрее за своето освобождение, дотогава тя в своето мнозинство ще признава съществуващия обществен строй като единствено възможен и в политическо отношение ще бъде опашка на капиталистическата класа, нейно крайно ляво крило. Но колкото повече тя назрява за своето самоосвобождение, толкова повече тя се конституира в собствена партия, избира свои собствени представители, а не тия на капиталистите. Всеобщото избирателно право е показател за зрелостта на работническата класа. Повече то не може да бъде и не ще

бъде в днешната държава; но и това е достатъчно. В деня, когато термометърът на общото избиращо право ще покаже точката на кипенето у работниците, тогава те, както и капиталистите, ще знаят какво да правят.

И така, държавата не съществува открай време. Имало е общества, които са минавали и без нея и които не са имали никаква представа за държава и държавна власт. На определено стъпало на икономическото развитие, което по необходимост е било свързано с разделянето на обществото на класи, държавата станала по силата на това разделение необходимост. Сега ние се приближаваме с бързи крачки към такова стъпало на развитие на производството, при което съществуването на тези класи не само престава да бъде необходимост, но става истинска спънка за производството. Класите ще изчезнат също така неизбежно, както и неизбежно са възникнали в миналото. С изчезването на класите неизбежно ще изчезне и държавата. Обществото, което ще организира производството по нов начин въз основа на свободна и равноправни асоциация на производителите, ще запрати цялата държавна машина там, където ще ѝ бъде истинското място: в музея на старините, наред с хурката и бронзовата брадва.

*
* *
*

И така, според казаното по-горе, цивилизацията е онова стъпало на развитие на обществото, на което разделението на труда, произтичащата от него размяна между отделните лица и обединяващото двата тия процеса стоково производство идват до пълно развитие и извършват преврат в цялото предишно общество.

На всички по-раншни стъпала на обществено развитие производството било по същество общо, а също и потреблението се свеждало към пряко разпределение на продуктите в рамките на по-големи или по-малки комунистически общинни формации. Тази общност на производството се осъществявала в най-тесни рамки; но тя водела към господството на производителите над техния производствен процес и техния продукт. Те знаят какво ще стане с продукта: те го консумират, той не излиза от ръцете им; и докато производството се извършва на тая основа, то не може да надрасне производителите, не може да породи призрачни, чужди на тях сили, както обикновено и неизбежно става в епохата на цивилизацията.

Но в този производствен процес бавно се вмества разделението на труда. То подкопава общността на производството и на присвояването, то издига до преобладаващо правило присвояването от отделни лица и така поражда размяната между тях — как става това, изследвахме по-горе. Стоковото производство постепенно става господстваща форма.

При стокното производство, производство не вече за собствена употреба, а за размяна, продуктите по необходимост минават от ръка в ръка. Производителят пуска своя продукт в размяната, той вече не знае какво ще стане с него. Щом като парите — а с парите и търговецът — застанат като посредник между производителите, процесът на размяната става още по-забъркан, крайната съдба на продуктите — още по-неизвестна. Търговците са много и никой от тях не знае какво прави другият. Стоките не минават вече само от ръка в ръка, а отиват от пазар на пазар; производителите са загубили властта над цялото производство на условия за своя собствен живот, но тази власт не преминала и към търговците. Продукти и производство попадат във властта на случайността.

Но случайност — това е само единият полюс на взаимната връзка, другият полюс на която се казва необходимост. В природата, където изглежда също господства случайността, отдавна сме установили във всяка отделна област вътрешната необходимост и закономерност, които се проявяват в тая случайност. Но каквото важи за природата, важи и за обществото. Колкото повече дадена обществена дейност, дадена редица обществени процеси се изплъзват от съзнателния контрол на хората, надрастват тяхната власт, колкото повече тази дейност изглежда предоставена на самата случайност, толкова повече с естествена необходимост си пробиват път в рамките на тая случайност присъщите на тази дейност вътрешни закони. Такива закони господствуват и над случайностите на стокното производство и стокната размяна; на отделния производител и участник в размяната те противостоят като чужди, в началото дори непознати сили, чиято природа тепърва трябва да бъде грижливо изучавана и изследвана. Тези икономически закони на стокното производство се видоизменят на различните стъпала на развитие на тая производствена форма; но, общо взето, целият период на цивилизацията протича под знака на тяхното господство. И днес още продуктът господствува над производителите; и днес още цялото обществено производство се регулира не от общо обмислен план, а от слепи закони, които се проявяват със стихийна сила, в последна инстанция — в бурите на периодичните търговски кризи.

Видяхме по-горе, че на сравнително ранно стъпало на развитие на производството човешката работна сила става способна да даде значително по-голям продукт, отколкото е необходимо за издръжката на производителя, и че това стъпало на развитие в основата си е същото, при което се появяват разделението на труда и размяната между отделни лица. И не минало много време, докато била открита великата „истина“, че и човекът може да бъде стока, че и човешката сила* може да бъде разменяна и използвана, като човекът бъде превърнат в роб. Едва хората почнали да разменят — и те сами вече станали предмет на размяна. Действителният залог се превърнал в страдателен — безразлично дали хората искали това или не.

С робството, което достигнало най-пълното си развитие при цивилизацията, настъпило първото голямо разделение на обществото на експлоатираща и експлоатирана класа. Това разделение продължавало да съществува през целия цивилизован период. Робството е първата, присъща на античния свят форма на експлоатация; след него идват: крепостничеството в средните векове, наемният труд в ново време. Това са трите велики форми на потисничество, характерни за трите велики епохи на цивилизацията; открито, а от неотдавна и замаскирано робство я съпровожда всякога.

Степента на стоковото производство, с която започва цивилизацията, икономически се характеризира: 1) с въвеждането на металическите пари, а с това и на паричния капитал, на лихвата и лихварството; 2) с появата на търговците като посредническа класа между производителите; 3) с възникването на частната собственост върху земята и на ипотека и 4) с появата на робския труд като господстваща производствена форма. Формата на семейство, която отговаря на цивилизацията и с нея окончателно утвърждава своето господство, е моногамията, господството на мъжа над жената, и отделното семейство като стопанска единица на обществото. Обединяващата връзка на цивилизованото общество е държавата, която във всички типични периоди е държава изключително на господстващата класа и във всички случаи си остава по същество машина за държане в подчинение на потиснатата, експлоатирана класа. Характерно за цивилизацията е още следното: от една страна — затвърдяване на противоположността между града и селото като основа на цялото обществено разделение на труда; от друга страна — въвеждане на завеща-

* В изданието от 1884 г. вместо думите „човешката сила“ е напечатано: работната сила на човека. — *Ред.*

нието, чрез което собственикът може да се разпорежда със своята собственост и след смъртта си. Този институт, пряко противоречащ на древния родов строй, е бил непознат в Атина чак до Солон; в Рим той бил въведен още рано, но кога — не знаем*; у германците го въвели поповете, за да може порядъчният германец безпрепятствено да завещава своето наследство на църквата.

При този обществен строй цивилизацията извършила неща, за които древното родово общество далеч не било дорасло. Но тя ги извършила, като привеждала в действие най-долните побуди и страсти на човека и ги развивала за сметка на всички други негови качества. Вулгарната алчност била движещата сила на цивилизацията от нейния първи ден до днес: богатство, богатство и пак богатство, богатство не на обществото, а на този отделен жалък индивид била нейната единствено решаваща цел. И ако в нейните недра все повече и повече се развивала науката и се повтаряли периоди на най-висок разцвет на изкуството — то се дължи само на обстоятелството, че без тях не биха били възможни постиженията на нашето време в натрупването на богатство.

Тъй като основата на цивилизацията е експлоатацията на една класа от друга класа, то цялото ѝ развитие се движи в непрекъснато противоречие. Всеки прогрес в производството е едновременно регрес в положението на потиснатата класа, т. е. на голямото мнозинство. Всяко добро за един е по необходимост зло за други, всяко ново освобождение на една класа е ново потисничество за друга класа. Най-ярък пример за това е въвеждането на машините, последиците от което днес са общоизвестни. И ако у варварите, както видяхме, едва можело да се направи разлика между права и задължения, цивилизацията даже и на кръглия дурак разяснява разликата и противоположността между тях, като на едната класа предоставя почти всички права, а на другата стоварва почти всички задължения.

* Ласаловата¹⁸² „система на придобитите права“ се върти във втората част главно около положението, че римското завещание било толкова старо, колкото и самият Рим, че за римската история никога „не е съществувало време без завещание“, че завещанието било възникнало по-скоро в предримско време от култа към умрелите. Ласал, като вярващ старохегелианец, извежда римските правови норми не от обществените отношения на римляните, а от „спекулативното понятие“ на волята и по този начин стига до това изцяло неисторическо твърдение. Това не е чудно в една такава книга, която въз основа на същото спекулативно понятие идва до извода, че при римското наследяване прехвърлянето на имуществото било нещо второстепенно. Ласал не само споделя илюзията на римските юристи, особено на тия от по-ранно време, но и ги надминава.

Но това не бива да е тъй. Което е добро за господстващата класа, трябва да бъде добро и за цялото общество, с което се отъждествява господстващата класа. Затова колкото повече напредва цивилизацията, толкова повече тя е принудена да прикрива с плаща на любовта създадените по необходимост от нея злини, да ги украсява или да ги отрича — накратко, да въвежда някакво конвенционално лицемерие, което не е било известно нито на по-ранните обществени форми, нито дори на първите стъпени на цивилизацията и което накрай достига своя връх в твърдението, че експлоатацията на потиснатата класа се върши от експлоатиращата класа единствено и изключително в интерес на самата експлоатирана класа — и че ако последната не разбира това и дори започва да се бунтува, това било най-черна неблагоприятност към благодетелите, експлоататорите.*

А сега в заключение — ето присъдата на Морган за цивилизацията:

„С настъпването на цивилизацията нарастването на богатството е станало тъй огромно, неговите форми тъй разнообразни, неговото приложение тъй широко и управлението му в интерес на собствениците тъй умело, че по отношение на народа това богатство е станало *непреодолима сила*. Човешкият ум *стои безпомощен и смаян пред своето собствено творение*. Но все пак ще дойде време, когато човешкият разум ще укрепне за господство над богатството, когато ще установи както отношението на държавата към собствеността, която тя охранява, така и границите на правата на собствениците. Интересите на обществото стоят безусловно по-високо от интересите на отделните хора; и двата вида интереси трябва да се приведат в справедливо и хармонично отношение. Голяят ламтеж за богатство не е крайното предназначение на човечеството, шом като прогресът трябва да остане закон за бъдещето, какъвто е бил и за миналото. Времето, изтекло от появата на цивилизацията, е само нищожна частица от изтеклия живот на човечеството, нищожна частица и от времето, което още му предстои. Гибелта на обществото стои застрашително пред нас като завършък на едно историческо поприще, чиято единствена крайна цел е богатството, защото такава поприще съдържа елементите на своето собствено унищожение. Демокрация в управлението, братство в обществото, равенство на правата, всеобщо образование ще осветят следващото, по-високо стъпало на обществото, за което непрекъснато ратува опит, разум и наука. *То ще бъде възвръщане — но в по-висша форма — на свободата, равенството и братството на древните родове.*“ (Морган, „Първобитното общество“, стр. 552)¹⁸³

* Отначало имах намерение да изложа наред с Моргановата и с моята собствена критика на цивилизацията също и блестящата критика на цивилизацията, която се среща на разни места в съчиненията на Шарл Фурие. За съжаление липсва ми време за това. Ще отбележа само, че моногамията и поземлената собственост още у Фурие имат значение на главни отличителни белези на цивилизацията и че той ги нарича война на богатите против бедните. Ние намираме у него също и дълбокото прозрение, че във всички несвършени, разединени от противуположности общества отделните семейства (les familles incohérentes) са стопански единици.

ПОКАЗАЛЕЦ НА ЕТНОГРАФСКИТЕ ИМЕНА КЪМ ТРУДА „ПРОИЗХОД НА СЕМЕЙСТВОТО, ЧАСТНАТА СОБСТВЕНОСТ, И ДЪРЖАВАТА“

А

Авгили (ауджили) — берберско население на оазиса Ауджила (Северозточна Либия). — 57.

Австралийски негри, австралийци — коренно население на Австралия — 31, 48, 49, 51, 52.

Алемани — група германски племена, преселили се през III—IV в. от областта между Одер и Елба в района на горното течение на Рейн и постепенно се разселили върху територията на съвременните Елзас, Източна Швейцария и Югозападна Германия. — 93—94.

Американски индианци, американци — виж *индианци*.

Арийци — термин, широко разпространен през XIX в. за обозначение народите от индоевропейската езикова група. — 33, 34, 58, 63, 152, 158.

Атиняни древни — 67, 108—114, 117, 118.

Б

Бареа — племе, което живеело върху територията на съвременна Западна Етиопия и Еритрея, на

границата на Източен Судан. — 57.

Бастарни — германско племе от готската група, което към началото на нашата ера населявало територията между Карпатите и Дунав. — 144.

Батави — германско племе, в началото на нашата ера населявало територията между реките Маас, Рейн и Ваал (днешна Холандия). — 137.

Белги — група племена от галските келти, които населявали Северна Галия между Сена и Рейн, както и част от западното крайбрежие на Британия. — 137.

Брити — група келтски племена, които съставлявали най-древното население на Британия; в резултат на англосаксонското завоевание били отчасти асимилирани, отчасти изтласкани в Уелс, Шотландия и на полуостров Бретан. — 47.

Бруктери — германско племе, в началото на нашата ера населявало територията между реките Липе и Емс. — 137.

Бургунди — германско племе от готската група, към началото на нашата ера преселило се от

Скандинавия върху територията между Висла и Одер; постепенно се преселило в югозападна посока и към средата на V в. отседнало в басейна на Рона. — 133, 134, 144.

В

Варли — индуска народност, живееща върху територията на съвременния щат Бомбай и отчасти в северните райони на днешния щат Мадхия-Прадеш. — 129.

Г

Галски келти, гали — група келтски племена, които населявали древна Галия (днешната територия на Франция, Северна Италия, Белгия, Люксембург, на част от Нидерландия и Швейцария); към началото на нашата ера били завоювани от римляните. — 143, 144, 149, 150.

Гаура (гауда) — индуски племена в Западна Бенгалия. — 37.

Германци, древни — 28, 34, 35, 63, 72, 73, 80, 92, 93, 104, 128, 129, 133—142, 147, 148, 151—154, 165, 167, 174.

Готски племена — една от основните групи на германските племена; към началото на нашата ера се преселили от Скандинавия в басейните на Висла и Одер. — 133, 134, 144.

Готи — главно германско племе от готската група, към началото на нашата ера се преселило от Скандинавия в района на Долна Висла, а към III в. — в северното Причерноморие, откъдето в IV в. било изтласкано от хуните; делили се на остготи, които в края на V в. образували свое кралство на Апенинския полуостров, и вестготи, които в началото на V в. обра-

зували свое кралство отначало в Южна Галия, а след това на Пиренейския полуостров. — 126.

Гърци, древни — 34, 35, 39, 43, 62, 63, 72, 86, 92, 96, 99, 101—105, 112, 126, 135, 141, 142, 154.

Д

Дакота — група индиански племена от Северна Америка, които живели в басейна Мисури и в прериите от Мисисипи до Скалистите планини и от Канада до река Арканзас. — 90.

Дакота — едно от употребяваните преди обозначения на групите на индианските племена от Северна Америка, които принадлежали към езиковото семейство сиу-хока (ирокези, дакота и др.). — 94.

Датчани, древни — 92.

Делавари — индианско племе от Северна Америка, към началото на XVII в. населявали територията по река Делавер и по долното течение на река Худзън (територията на днешните щати Ню Джерси, Делавер, Ню Йорк и Пенсилвания); в средата на XVIII в. изтласквани от европейците и ирокезките племена, се преселили в долината на река Охайо, а в началото на XIX в. били изтласкани от американските колонизатори на запад, отвъд Мисисипи. — 61.

Дорийци — една от основните групи на древногръцките племена, които през XII—XI в. преди н. е. се преселвали от север на Пелопонеския полуостров и по островите в южната част на Егейско море. — 67, 99.

Дравиди — група индийски народи, които сега населяват Южна Индия; в древността съставлявали основното население на полуостров Инчустан. — 37.

Е

Ери — индианско племе от Северна Америка, което принадлежало към групата на ирокезите; живеело в района на езерото Ери. — 97.

И

Ибери — група племена, населявали в древността част от Пиренейския полуостров, близкорежашите острови в Средиземно море и югоизточната част на днешната територия на Франция; към началото на нашата ера били покорени от римляните и постепенно подложени на романизация. — 144.

Ингевони — една от основните групи германски племена, към началото на нашата ера населявала крайбрежието на Северно море от залива Зьойдер-зе до Дания; влизали в състава на племената на англи, сакси и други, през V—VI в. завоювали Британия. — 144.

Индианци — коренно население на Америка. — 28, 32, 34, 37, 49, 53—57, 59, 61, 72, 86, 90, 94, 96, 97, 99, 102, 105, 119, 121, 138, 141, 142, 154, 157.

Индуси, индуски племена — коренно население на Индия. — 37, 129

Йонийци — една от основните групи на древногръцките племена, от най-стари времена населявала Атика и северозточната част на Пелопонеския полуостров, по-късно заселила също и част от островите в Егейско море и крайбрежието на Мала Азия. — 67, 68.

Ирокези — група индиански племена от Северна Америка; живели в района на езерата Ери и Онтарио и още по на юг, в басейна на река Св. Лавренти, а също и в южната част на Апалачските планини. — 36, 37,

53, 54, 87, 92, 93—95, 97—100, 104, 105, 111, 121, 128, 141, 143.

Искевони (нстевонни) — една от основните групи на германските племена, към началото на нашата ера населявала територията по средното и долното течение на Рейн; от III в. получили името франки. — 144.

ИталиЙски племена, италики — племена, населявали в древността Апенинския полуостров; латините и сабелите съставлявали двете главни групи на тези племена. — 34, 62.

К

Кабилн — група берберски племена в Алжир, населяващи планината Джурджур, планинските райони на провинция Константин и платото Орес. — 64.

Кавиати (кавиаци) — индианско племе от Северна Америка, живяло по крайбрежието на Беринговия проток. — 43.

Кайюга — индианско племе от Северна Америка, което принадлежало към групата на ирокезите; живяло на територията на днешния щат Ню Йорк. — 94.

Калмики — народност от монголско произход; до края на XVI в. живели в степите на Джунгария в Централна Азия, през втората половина на XVII в. преминали в югоизточните райони на Русия и се разселили по долното течение на Волга. — 129.

Камиларои — австралийско племе, живяло в басейна на река Дарлинг (западната част на Австралия). — 50.

Кариби (кариби) — група индиански племена от Южна Америка; живели върху територията на Северна и Централна Бразилия и в районите, граничещи с Венецуела, Гвиана и Колумбия. — 43.

Карени — група племена, сега народност; живее в югоизточната част на Бирма. — 43.

Кафри-зулуси (правилното наименование е зулуси) — народност в Югоизточна Африка. — 97.

Келти — група родствени племена, в древността населявали централната и западната част на Европа. — 28, 56, 57, 64, 92, 93, 129, 130, 137.

Кимври — група германски племена, населявали Ютландския полуостров, в края на II в. преди н. е. започнали едновременно с племената на тевтоните да се преселват на юг в Европа; претърпели поражение от римляните; останките им се разселили в района на реките Маас, Майн и Некар. — 133.

Котари — индуско племе, населяващо района на планината Нилгири (западната част на днешните щати Мадрас и Майсур). — 56.

Кукуси — индианско племе от Южна Америка, живяло върху днешната територия на Чили. — 43.

Л

Лангобарди — германско племе; до началото на V в. живяло по левия бряг на долното течение на Елба, след това се преселило в басейна на средното течение на Дунав, а по-късно — в Северна и Централна Италия. — 133, 134.

Латински племена — една от двете главни групи на древните италиански племена; към нея принадлежали древните римляни. — 61, 120, 125.

Лигури — група племена, които в дълбока древност населявали по-голямата част от Апенинския полуостров; през VI в. преди н. е. били изтласкани от италианските племена в северозападната част

на Апенинския полуостров и крайбрежната югоизточна част на Галия; в началото на нашата ера били покорени от римляните и постепенно се романизирали. — 144.

М

Магари — племе, понастоящем народност, населява западните райони на Непал. — 129.

Майями (миями) — индианско племе от Северна Америка, живяло в XVII в. на западния бряг на езерото Мичиган; в началото на XVIII в. се преселило в територията на днешните щати Илинойс, Индиана и Охайо, а след това било изтласкано от американските колонизатори на запад, отвъд Мисисипи. — 61.

Манипури — индуска народност, населява територията на днешния щат Манипур. — 129.

Мексиканци — коренното население на Мексико. — 33, 94, 106, 135.

Могауки (могавки) — индианско племе от Северна Америка, принадлежало към групата на ирокезите; живяло върху територията на днешния щат Ню Йорк. — 94.

Н

Наури (наяри) — висша военна каста на индуския народ малайя, живяла върху територията на Малабарското крайбрежие. — 65.

Ненци — народност, живееща в северните райони на СССР от източния бряг на Бяло море до долното течение на Енисей и по островите Колгуев, Вагач и отчасти в Нова Земя. — 129.

Новомексиканци — виж *пуебло*.

Норики — група илриийско-келтски племена, живели върху територията на древноримската провинция Норик (днешната тери-

- тория на Щирия и на част от Каринтия). — 144.
- Нормани** — германски племена, населявали Ютландия и Скандинавия; през периода на ранното средновековие — общо наименование на древните норвежци, шведи и датчани. — 34, 150.
- Нубийци** — народност в Африка, населяваща северната част на Източен Судан и Южен Египет. — 97.
- Нутка** — група от малки племена на индианци от Северна Америка, населявали югозападната част на остров Ванкувер и крайбрежието на материка край нос Флатери. — 157.
- О
- Оджибве** (чипева) — индианско племе от Северна Америка, живяло в северната и северозападната част от района на Големите езера. — 90.
- Омаха** — индианско племе от Северна Америка, живяло в басейна на средното течение на река Мисури (днешния щат Небраска). — 90.
- Онейда** — индианско племе от Северна Америка, което принадлежало към групата на ирокезите; живяло върху територията на днешния щат Ню Йорк. — 94.
- Онондага** — индианско племе от Северна Америка, което принадлежало към групата на ирокезите; живяло върху територията на днешния щат Ню Йорк. — 94.
- П
- Панджа** — индуско племе. — 56.
- Партяне** — група древни ирански племена, населявали от средата на I хилядолетие преди н. е. северозточната част на иранското плато; през VI—VII в. от нашата ера били асимилирани от съседните народи. — 43.
- Певкини** — име на едно от подразделенията на германското племе бастарни; редица антични автори отъждествявали едните с другите. — 144.
- Пелагси** — група племена, в дълбока древност населявали южната част на Балканския полуостров и западното крайбрежие на Мала Азия. — 99.
- Перийци, древни** — 43.
- Перуанци** — коренното население на Перу. — 33, 94.
- Пикти** — група племена, в древността населявали територията на днешна Шотландия; в средата на IX в. били завоювани от скотите. — 132.
- Полинезийци** — коренното население на Полинезия и на някои малки острови в източната част на Меланезия. — 31.
- Пуэбло** — име на група индиански племена от Северна Америка, които населявали територията на днешните щати Ню Мексико, Аризона, южната част на щата Калифорния и северозападната част на Мексико. — 33, 34, 94, 106.
- Пшави** — етнографска група от грузинския народ, живее главно в планинската местност по средното течение на р. Арагви и в горното течение на река Йори. — 129.
- Р
- Римляни, древни** — 43, 63, 72, 86, 96, 124, 126, 133, 136, 137, 139—142, 143—145, 147—149, 152, 154, 174.
- С
- Сабели** (сабелски племена) — една от двете главни групи на древните италијански племена. — 119.
- Салически франки** — един от двата главни клона на германските племена от франкската група; към

- средата на IV в. населявали крайбрежието на Северно море от устнето на Рейн до Шелда; след това се заселили на територията на Северна Галия. — 149.
- Самоеди* — виж *ненци*.
- Сантали* — индуско племе, понастоящем народност, населява територията на окръга Сантал-Парганас в щата Бихар. — 56.
- Свани* — етнографска група от грузинския народ, живее в Сванетия, по югозападните склонове на Главния кавказки хребет. — 129.
- Свеви* — група германски племена, населявали в началото на нашата ера басейна на Елба. — 92, 133, 138, 139.
- Семити* — термин, широко разпространен в XIX в. за обозначаване на народите от семитския клон на семито-хамитската езикова група. — 33, 34, 59, 63, 158.
- Сенека* — индианско племе от Северна Америка, което принадлежало към групата на ирокезите; живяло върху територията на днешния щат Ню Йорк. — 36, 37, 54, 87—92, 94.
- Северноамерикански индианци* — виж *индианци*.
- Скити* — група племена, от VII в. преди н. е. до първите векове от н. е. населявали територията на Северно Причерноморие. — 43.
- Скоти* — група келтски племена, които населявали древна Ирландия; около 500 г. част от скотите се преселили върху територията на днешна Шотландия; в средата на IX в. покорили пиктите. — 133.
- Славяни, древни* — 92.
- Спартанци, древни* — 68, 69, 72, 95.
- T
- Тайфали* — германско племе, родствено на готите, към III в. се заселило в Северното Причерноморие, откъдето през втората половина на IV в. било изгласано от хуните. — 73.
- Тамили* — група племена, сега народност, населява крайната югоизточна част на полуостров Индустан. — 37.
- Таху* — индианско племе от Северна Америка, живяло в северната част на днешно Мексико. — 57, 58.
- Тевтони* — група германски племена, които населявали полуостров Ютландия и района на долното течение на Елба; в края на II в. преди н. е. започнали едновременно с племената на кимврите да се преселват в Южна Европа; претърпели поражение от римляните; останалите се разселили в района на реките Маас, Майн и Некар. — 133.
- Тенктери* — германско племе, което населявало десния бряг на Рейн по долното му течение; в средата на I в. преди н. е. се прехвърлило по левия бряг, но след като претърпяло поражение от римляните, се завърнало обратно. — 143.
- Тикури* — индуско племе, живяло в Ауда (част от днешния щат Утар-Прадеш). — 47.
- Тине* — група индиански племена от Северна Америка, които населявали горите в западната част на Канада и вътрешна Аляска и крайбрежието на Тихия океан при полуостров Кенай (Южна Аляска). — 43.
- Тракийци* — група племена, в древността населявали източната част на Балканския полуостров. — 57.
- Туранци* — прието в миналото наименование на жителите в Туранската низина. — 158.
- Тускарора* — индианско племе от Северна Америка, което принадлежало към групата на ирокезите; живяло върху територията на днешните щати Виржиния и Северна Каролина по крайбрежието на Атлантическия океан. — 90.

У

Уелси — народност от келтски произход; населяват полуостров Уелс и остров Енгълси. — 133.

Узипети — германско племе, населявало десния бряг на долното течение на Рейн; в средата на I в. преди н. е. се прехвърлило на левия бряг, но след като претърпяло поражение от римляните, се завърнало обратно. — 143.

Ф

Франки — група германски племена, до III в. известни под името исекевони или истевони; населявали територията по средното и долното течение на Рейн; от III в. започнали завоюването на територията на Галия, завършило в началото на VI век. — 141, 144, 149, 150, 152.

Финикийци — население на древна Финикия. — 56, 108.

Х

Хайда — индианско племе от Северна Америка, което населявало островите Кралица Шарлота и южната част на остров Принц Уелси. — 157.

Хевсури — етнографска група от грузинския народ, живее в планинските райони на Източна Грузия. — 129.

Хермиони — една от основните групи германски племена. Към началото на н. е. населявала територията между Елба и Майн; към хермионите се отнасяли племената на свевите, лангобардите, маркоманите, хатите и др. — 133, 134, 144.

Хо — индуско племе, живее в южната част на днешния щат Би-хар. — 55—56.

Херули — германско племе, към началото на нашата ера живяло на Скандинавския полуостров, в III в. част от херулите се преселили в Северното Причерноморие, откъдето били изтласкани от хуните. — 73.

Хуни — иомадски народ от Централна Азия, в началото на нашата ера живеел на север и запад от река Хуанхо; от I в. част от хуните започнали да се придвижват на запад и към средата на V в. достигнали до Галия, където претърпели поражение от римляните и от други народи на Европа. — 43.

Ч

Черкези — широко разпространено до Великата октомврийска социалистическа революция наименование на групите от адъгските планински народности в северозападен Кавказ (адъгейци, черкези и кабардинци). — 129.

Чипевеи (чайпейваи) — индианско племе от Северна Америка, живяло върху територията между Скалистите планини и Худзъновия залив. — 43.

Чироки — индианско племе от Северна Америка, принадлежало към групата на ирокезите; живяло в южните райони на Апалачските планини. — 92.

Ш

Шауни — индианско племе от Северна Америка, живяло по река Савана (върху територията на днешните щати Джорджия и Южна Каролина). — 62.

²⁹ **«Произход на семейството, частната собственост и държавата»** — едно от основните произведения на марксизма. В този труд е даден научен анализ на историята на човечеството в ранните етапи на неговото развитие, разкрит е

процесът на разлагането на първобитнообщинния строй и на образуването на класовото общество, основано върху частната собственост, показани са общите характерни черти на това общество, изяснени са особеностите на развитието на семейните отношения в различните обществено-икономически формации, разкрити са произходът и същността на държавата и е доказана историческата неизбежност на нейното отмиране с окончателната победа на безкласовото комунистическо общество.

Книгата «Произход на семейството, частната собственост и държавата» е била написана от Енгелс за два месеца — от края на март до края на май 1884 г. Подреждайки ръкописите на Маркс, Енгелс открил подробен конспект на книгата на прогресивния американски учен Л. Х. Морган «Първобитното общество», който бил съставен от Маркс през 1880—1881 г. и съдържал множество негови критични бележки и собствени становища, а също и допълнения от други източници. След като се запознал с този конспект и се убедил, че книгата на Морган потвърждава изработеното от Маркс и от него материалистическо схващане на историята и утвърдилите се у тях възгледи за първобитното общество, Енгелс сметнал за необходимо да напише специален труд, като използвал широко бележките на Маркс, както и някои изводи и фактическият материал, съдържащи се в книгата на Морган. Енгелс гледал на това като на «изпълнение до известна степен на завета» на Маркс. При работата над книгата Енгелс използвал многобройни и разнообразни допълнителни материали от свои собствени изследвания върху историята на Гърция и Рим, на древна Ирландия, на древните германци и т. н. (вж. трудовете на Енгелс «Марката», «Към историята на древните германци» и «Френският период», напечатани в 19 том на настоящото издание, и др.).

Първоначално Енгелс възнамерявал да напечата труда си в легалното теоретично списание на германската социалдемократия «Neue Zeit» («Ново време»), но по-късно се отказал от този план, тъй като смятал, че поради своята политическа насоченост това произведение не може да бъде напечатано в Германия при действието на изключителния закон против социалистите. Книгата излязла в Цюрих в началото на октомври 1884 г. На първо време германските власти пречели за нейното разпространение, но по-късно тези трудности били преодолени и двете следващи издания на книгата (второто — в 1886 и третото — в 1889 г.) излезли вече в Штутгарт. В сравнение с първото издание в тях не били внесени никакви изменения. Първите преводи на книгата на чужди езици — полски, румънски и италиански — се появили през 1885 г., при което италианският превод бил редактиран от самия Енгелс. Енгелс редактирал също и датския превод, излязъл в 1888 г. Първото издание било преведено и на сръбски език.

В 1890 г. във връзка с натрупването на нов материал по историята на първобитното общество, Енгелс пристъпил към подготовка на ново издание на своята книга. В процеса на работата той проучил цялата най-нова литература по въпроса, по-специално трудовете на руския учен М. М. Ковалевски, внесъл в първоначалния текст много изменения и поправки, а също и значителни допълнения, особено в главата за семейството, взимайки предвид най-новите постижения на археологията и етиографията (в настоящия том най-съществените изменения, внесени в 4-то издание, са отбелязани под линия). Тези изменения и уточнения обаче не засегнали изводите на Енгелс, които яллучиха ново потвърждение в новите данни на науката. Тези изводи напълно запазили своето значение и по-късно; развитието на науката показва цялата правилност на основните положения на произведенното на Енгелс, макар някои подробности, взети от книгата на Морган, да се нуждаят в светлината на новите научни данни от известно уточнение (например Моргановата периодизация на първобитната история, терминологията, с която той си служи във връзка с това, и т. н.)

Четвъртото, поправено и допълнено издание на книгата на Енгелс излязло в Щутгарт в края на 1891 г. и по-късно вече не било подлагано на каквито и да било изменения; Енгелс написал за него също нов предговор, публикуван и като отделна статия под заглавие «Към историята на първобитното семейство» (виж настоящото издание, т. 22).

Приживе на Енгелс излезли още две издания — петото (1892) и шестото (1894), които представлявали просто препечатване на четвъртото издание. От това издание били направени първите преводи на френски (1893 г., преводът бил редактиран от Лаура Лафарг и прегледан от Енгелс), български (1893), испански (1894) език; на английски език книгата излязла едва в 1902 г. На руски книгата на Енгелс била издадена за пръв път в Петербург в 1894 г. в превод, направен по четвъртото немско издание; това било първото произведение на Енгелс, издадено легално в Русия. До Октомврийската революция, през 1894—1910 г., книгата претърпяла в Русия десет издания. По-късно тя била нееднократно издавана на руски и други езици, редица нейни издания бяха подготвени от Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС. — 25.

- ³⁰ Има се предвид съставеният от К. Маркс «Конспект на книгата на Лунс Х. Морган «Първобитното общество»»; публикуван е в книгата «Архив Маркса и Енгелса», т. IX, 1941, стр. 1—192. — 27.
- ³¹ Има се предвид книгата на Е. А. Фреман «Comparative Politics». London, 1873 (Е. О. Фрнман. «Сравнителна политика». Лондон, 1873). — 29.
- ³² Виж Л. Н. Морган. «Ancient Society». London, 1877, р. 19, а също и «Архив Маркса и Енгелса», т. IX, стр. 4. — 30.
- ³³ *Рuebло* — наименование на група индийски племена в Северна Америка, живеещи на територията на Ново Мексико (понастоящем — югозападната част на САЩ и Северно Мексико) и обединени от обща история и култура. Това наименование, произхождащо от испанската дума *руебло* (народ, селище, община), им било дадено от испанските завоеватели във връзка с особения характер на техните селища, които представлявали големи общинни домове-крепости до пет-шест етажа, побиращи до хиляда души; то се употребявало и за селищата на тези племена. — 33.
- ³⁴ Енгелс има предвид съчиненията на Гай Юлий Цезар «Записки за галската война» и на Публий Корнелий Тацит «Германия». — 35.
- ³⁵ При работата върху първото издание на своя труд Енгелс се ползвал от следните книги на Мак-Ленън: «Primitive Marriage. An Inquiry into the Origin of the Form of Capture in Marriage Ceremonies». Edinburgh, 1865 («Първобитен брак. Изследване върху произхода на обряда на отвличане в сватбените церемонии». Единбург, 1865); «Studies in Ancient History comprising a Reprint of «Primitive Marriage. An Inquiry into the Origin of the Form of Capture in Marriage Ceremonies». London, 1876 («Очерци по древна история, включващи препечатка на книгата «Първобитен брак. Изследване върху произхода на обряда на отвличане в сватбените церемонии». Лондон, 1876); по-късно, при подготовката на четвъртото издание (1891), Енгелс взел под внимание също и излязлото в Лондон и Ню Йорк през 1886 г. ново издание на последната книга на Мак-Ленън. — 37.
- ³⁶ Л. Н. Морган. «Ancient Society». London, 1877, р. 435. — 38.
- ³⁷ К. Маркс. «Конспект на книгата на Лунс Х. Морган «Първобитното общество»» (виж «Архив Маркса и Енгелса», т. IX, стр. 21). — 38.

- ³⁸ Има се предвид книгата: J. J. Bachofen. «Das Mutterrecht. Eine Untersuchung über die Gynaikokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur». Stuttgart, 1861. (Й. Я. Бахофен. «Майчино право. Изследване на гинеокрацията на древния свят въз основа на неговата религиозна и правна природа». Щутгарт, 1861). — 39.
- ³⁹ Ch. Letourneau. «L'évolution du mariage et de la famille». Paris, 1888. — 39.
- ⁴⁰ Това изказване на Сосюр се цитира в книгата: A. Giraud-Teulon, «Les origines du mariage et de la famille». Genève, Paris, 1884, p. XV (А. Жиро-Тьолон. «Произходът на брака и семейството». Женева, Париж, 1884, стр. XV). — 40.
- ⁴¹ E. Westermarck. «The History of Human Marriage», London and New York, 1891. — 40.
- ⁴² Ch. Letourneau. «L'évolution du mariage et de la famille». Paris, 1888, p. 41. — 40.
- ⁴³ A. Espinas. «Des sociétés animales». Paris, 1877; Енгелс цитира Еспинас по стр. 518 от книгата на Жиро-Тьолон (виж бележка 40), в която като приложение е поместен откъс от тази книга. — 40.
- ⁴⁴ H. H. Bancroft. «The Native Races of the Pacific States of North America». Vol. I—V, New York, 1875. — 42.
- ⁴⁵ Виж E. Westermarck. «The History of Human Marriage». London and New York, 1891, p. 70—71. — 43.
- ⁴⁶ Това писмо на Маркс не е стигнало до нас. Енгелс споменава за него в писмо до Кауцки от 11 април 1884 г. — 44.
- ⁴⁷ Става дума за текста на оперната тетралогия на Р. Вагнер «Пръстенът на Нибелунгите», написан от самия композитор въз основа на скандинавския епос «Еда» и немския епос «Песента за Нибелунгите». Виж R. Wagner «Der Ring des Nibelungen, erster Tag, die Walküre», zweiter Aufzug (Р. Вагнер, «Пръстенът на Нибелунгите, първи ден, Валкирия», второ действие). — 44.
«Песен за Нибелунгите» — най-големият паметник на немския народен героичен епос, създаден върху основата на древни германски митове и сказания от периода на така нареченото велико преселение на народите (III—V в.). В стигналите до нас вид тази епическа поема се е оформила към 1200 г. — 44.
- ⁴⁸ «Еда» — сборник от митологични и героични сказания и песни на скандинавските народи; запазил се е във вид на ръкопис от XIII в., открит в 1643 г. от исландския епископ Свейнсон (така наречената «Стара Еда»), и във вид на трактат за поезията на скалдите, съставен в началото на XIII в. от поета и летописеца Снори Стурлусон («Младата Еда»). Песните на «Еда» отразили състоянието на скандинавското общество в периода на разлагането на родовия строй и преселението на народите. В тях се срещат образи и сюжети из народното творчество на древните германи.
«Егисдрека» — една от песните от «Старата Еда», отнасяща се към по-късните текстове на сборника. Енгелс цитира тук места от 32 и 36 строфи на тази песен. — 44.
- ⁴⁹ Аси и вани — две групи богове в скандинавската митология.
«Сага за Инглингите» — първата сага от книгата за норвежките крале (от най-древни времена до XII в.) на средновековния исландски поет и летописец Снори Стурлусон «Heimskringla» («Земен кръг»), съставена през пър-

- вата половина на XIII в. въз основа на историческите хроники за норвежките крале и исландските и норвежките родови саги. Енгелс цитира място от 4-а глава на тази сага. — 44.
- ⁵⁰ L. H. Morgan. «Ancient Society». London 1877, p. 425. — 45.
- ⁵¹ ▲ Виж J. J. Bachofen. «Das Mutterrecht», Stuttgart, 1861, S. XXIII, 385 и др. — 47.
- ⁵² К. Маркс. «Конспект на книгата на Луис Х. Морган «Първобитното общество»» (виж «Архив Маркса и Енгелса», т. IX, стр. 187). — 47.
- ⁵³ Цезар. «Записки за галската война», кн. V, гл. 14. — 47.
- ⁵⁴ «The People of India». Edited by J. F. Watson and J. W. Kaye. Vol. I—VI, London, 1868—1872. («Народът на Индия». Издадено от Дж. Ф. Уотсън и Дж. У. Кей. Т. I—VI, Лондон, 1868—1872); Енгелс привежда цитат от II том на това издание, стр. 85. — 47.
- ⁵⁵ Става дума за брачните класове, или секции — особени групи, на които се делят повечето австралийски племена. Мъжете от всяка група можели да встъпват в брак само с жени от определена друга група; във всяко племе имало по четири-осем такива групи. — 47.
- ⁵⁶ L. H. Morgan. «Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family». Washington, 1871 (Л. Х. Морган. «Системи на родство и сватовство на човешкото семейство». Вашингтон, 1871). — 49.
- ⁵⁷ Резултатите от изследванията на Файсън, проведени от него съвместно с Хауит, са изложени в книгата: L. Fison and A. W. Howitt. «Kamilaroi and Kurnpai». Melbourne, Sydney, Adelaide and Brisbane, 1880 (Л. Файсън и А. У. Хауит. «Камиларои и курнаи». Мелбърн, Сидней, Аделаида и Бризбейн, 1880). — 49.
- ⁵⁸ Виж L. H. Morgan. «Ancient Society». London, 1877, p. 459; Енгелс привежда този цитат в изложението на Маркс (виж «Архив Маркса и Енгелса», т. IX, стр. 28). — 53.
- ⁵⁹ Енгелс цитира писмото на А. Райт по извадка, приведена в книгата на Морган (виж L. H. Morgan, «Ancient Society». London, 1877, p. 455, а също и «Архив Маркса и Енгелса», т. IX, стр. 26—27). Пълният текст на това писмо (точната му дата е 19 май 1874 г., у Морган е посочена 1873 г.) бил публикуван в списание «American Anthropologist». New Series. Menasha. Wisconsin. U. S. A., 1933. N 1, p. 138—140 («Американски антрополог». Нова серия. Менаша, Уисконсин, САЩ, 1933, бр. 1, стр. 138—140). — 54.
- ⁶⁰ H. H. Bancroft. «The Native Races of the Pacific States of North America». Vol. I, New York, 1875, p. 352—353. — 55.
- ⁶¹ Сатурналии — ежегодни празненства в древния Рим в чест на бог Сатурн, устройвани в периода на зимното слънцестоене във връзка с привършване на земеделските работи. През време на тези празненства се устройвали масови пирове и оргии; в сатурналиите вземали участие и робите, на които разрешавали да седят на една трапеза със свободните. В дните на сатурналиите царувала свобода на половите отношения. Думата «сатурналии» е станала нарицателна за означаването на разгулни пиршества и оргии. — 56.
- ⁶² Става дума за книгата на Л. Агасис, която той написал съвместно с жена си: Professor and Mrs. Louis Agassiz. «A Journey in Brazil». Boston and New York, 1886; първото издание на този труд излязло в 1868 г. — 56.

- ⁶³ Има се предвид тъй наречената «Гвадалупска сентенция» от 21 април 1486 г. — арбитражно решение на испанския крал Фердинанд V Католик, което той взел под натиска на селското въстание в Каталония; кралят се намесил тук като арбитър между въстаналите селяни и феодалите. Решението предвиждало отменяването на закрепостяването на селяните към земята и премахването на редица най-омразни на селяните феодални повинности, включително правото на първата брачна нощ; срещу това селяните трябвало да внесат голям откуп. — 57.
- ⁶⁴ S. Sugenheim. «Geschichte der Aufhebung der Leibeigenschaft und Hörigkeit in Europa bis um die Mitte des neunzehnten Jahrhunderts». St. Petersburg, 1861 (С. Зугенхайм. «История на отменяването на крепостното право и личната зависимост в Европа до средата на XIX век». С. - Петербург, 1861). — 57.
- ⁶⁵ К. Маркс, «Конспект на книгата на Луис Х. Морган «Първобитното общество»» (виж «Архив Маркса и Енгелса», т. IX, стр. 111). — 61.
- ⁶⁶ К. Маркс. «Конспект на книгата на Луис Х. Морган «Първобитното общество»» (виж «Архив Маркса и Енгелса», т. IX, стр. 112). — 61.
- ⁶⁷ M. Kovalevsky. «Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété». Stockholm, 1890. — 62.
- ⁶⁸ Виж Л. Н. Morgan. «Ancient Society». London, 1877, p. 465—466, а също и «Архив Маркса и Енгелса, т. IX, стр. 29. — 62.
- ⁶⁹ Виж Л. Н. Morgan. «Ancient Society». London, 1877, p. 470, а също и «Архив Маркса и Енгелса», т. IX, стр. 31. — 62.
- ⁷⁰ К. Маркс «Конспект на книгата на Луис Х. Морган «Първобитното общество»» (виж «Архив Маркса и Енгелса», т. IX, стр. 31). — 63.
- ⁷¹ Има се предвид трудът на М. М. Ковалевски «Первобитное право, вып. II. Род» М., 1886. В този си труд Ковалевски се позовава на данни за семейната община в Русия, съобщени от Оршански в 1875 г. и от А. Я. Ефименко в 1878 г. — 74.
- ⁷² «Правда» Ярославова се нарича първата част от най-старата редакция на «Руска правда» — сборник от закони на древна Русия, който бил създаден през XI—XII в. въз основа на обичайното право от онова време и отразявал икономическите и социалните отношения на тогавашното общество. — 64.
- ⁷³ Далматински закони — сборник от закони, които действували през XV—XVII в. в Полица (част от Далмация); известен под името Полицки статут. — 64.
- ⁷⁴ Виж А. Heusler. «Institutionen des Deutschen Privatrechts», Bd. II, Leipzig, 1886, S. 271 (А. Хойзлер. «Институции на германското частно право». Т. II, Лайпциг, 1886, стр. 271). — 64.
- ⁷⁵ Споменаваното съобщение на Непарх виж в книгата: Страбон. «География», кн. XV, гл. I. — 64.
- ⁷⁶ Calpullis — семейни общини у мексиканските индианци през периода на завоюването на Мексико от испанците; всяка семейна община (calpulli), всякакъв членове на която имали общ произход, притежавала общ участък земя,

- който не подлежал нито на отчуждаване, нито на подялба между наследниците. Calpullis са описани от Алонсо де Сурита в неговия труд «Rapport sur les différentes classes de chefs de la Nouvelle-Espagne, sur les lois, les moeurs des habitants, sur les impôts établis avant et depuis la conquête, etc.» («Доклад за различните категории вождове в Нова Испания, за законите, нравите на жителите, за налозите, установени преди и след завоеването, и т. н. и т. н.»), публикуван за пръв път в книгата: «Voyages, relations et mémoires originaux pour servir à l'histoire de la découverte de l'Amérique, publiés pour la première fois en français, par H. Ternaux-Compans». Vol. 11, Paris, 1840, pp. 50—64 («Пътеписи, описания и мемоари, относящи се до историята на откриването на Америка, публикувани за пръв път на френски език от А. Терно-Компан». Т. 11, Париж, 1840, стр. 50—64). — 64.
- 77 Има се предвид статията на Х. Кунов «Die altperuanischen Dorf — und Markgenossenschaften» («древноперуански селски и маркови общини»), напечатана в сп. «Ausland» на 20 и 27 октомври и 3 ноември 1890 г. «Das Ausland» («Чужбина») — немско списание по география и етнография, и природознание, излизало през 1828—1893 г. отначало ежедневно, а от 1853 г. — седмично; от 1873 г. излизало в Штутгарт. — 64.
- 78 Става дума за чл. 230 на Гражданския кодекс, приет при Наполеон в 1804 г. — 66.
- 79 Виж К. Маркс. Конспект на книгата на Луис Х. Морган «Първобитното общество» («Архив Маркса и Енгелса, т. IX, стр. 32). — 66.
- 80 Омнр. «Одисея», песен първа. — 66.
- 81 Есхил. «Орестей. Агамемнон». — 67.
- 82 Плутарх. «Максими на лакедемонянките», гл. V; виж също G. F. Schoemann. «Griechische Alterthümer». Bd. I, Berlin, 1855, S. 268 (Г. Ф. Шьоман. «Гръцки древности». Т. I, Берлин, 1855, стр. 268). — 67.
- 83 Спартиати — пълноправни граждани на древна Спарта. Илоти — безправни жители на древна Спарта, прикрепени към земята и задължени да изпълняват определени повинности в полза на земевладелците спартиати. По същество положението на илотите по нищо не се отличавало от положението на робите. — 68.
- 84 Аристофан. «Жени на празника на Тесмофорните». — 68.
- 85 Херодот. «История», кн. VIII, гл. 105, виж също W. Wachsmuth. «Hellenische Alterthümsskunde aus dem Gesichtspunkte des Staates». Th. II, Abth. II, Halle, 1830, S. 77; (В. Ваксмут. «Елинската древност от гледна точка на държавата». Ч. II, отдел II, Хале, 1830, стр. 77). — 68.
- 86 Еврипид. «Орест». — 68.
- 87 Енгелс привежда мисъл, изказана в труда на Маркс и Енгелс «Немска идеология» (виж настоящото издание, т. 3, стр. 32). — 69.
- 88 L. H. Morgan. «Ancient Society». London, 1877, p. 504. — 70.
- 89 Хиеродули — в древна Гърция и гръцките колонии робите и робините, които принадлежали на храмовете. Жените хиеродули на много места, особено в градовете на Предна Азия и в Коринт, се занимавали с храмова проституция. — 70.

- ⁷⁰ Виж Тацит. «Германия», гл. 18—19. — 72.
- ⁷¹ Аммиан Марцелин. «История в 31 книги», кн. XXVI, гл. 9; Прокопи Кесарийски. «Войната с готите», кн. II, гл. 14 (книга VI от «Историята на войните на Юстиниан с персите, вандалите и готите»). — 73.
- ⁷² Става дума за поезията на трубадурите от Южна Франция от края на XI и началото на XIII век. — 73.
- ⁷³ Енгелс перифразира тук едно място от произведението на Ш. Фурие «Théorie de l'unité universelle». Vol. III, 2-me éd.; Ouvre complètes, t. IV, Paris, 1841, p. 120 (Ш. Фурие. «Теория на световното единство», т. III, 2 изд.; Пълно събрание на съчиненията, т. IV, Париж, 1841, стр. 120); първото издание на това произведение излязло под заглавие: «Traité de l'association domestique-agricole». T. I—II, Paris—London, 1822 («Трактат върху домакинско-земелската асоциация». T. I—II, Париж—Лондон, 1822). — 75.
- ⁷⁴ *Дафинс и Хлоя* — герон на древногръцки пасторален роман от II—III век; за неговия автор Лонгос не са се запазили никакви сведения. — 79.
- ⁷⁵ Виж «Песен за нибелунгите», песен десета. — 80.
- ⁷⁶ «Гудрун» (също «Кудрун») — средновековна немска епическа поема от XIII век. — 80.
- ⁷⁷ Н. S. Maine. «Ancient Law: its Connection with the Early History of Society, and its Relation to Modern Ideas» (Х. С. Мейн. «Древно право: връзката му с ранната история на обществото и отношението му към съвременните правни понятия»); първото издание на този труд излязло в Лондон в 1861 г.; споменаваното от Енгелс място виж на стр. 170 на това издание. — 82.
- ⁷⁸ Виж К. Маркс и Ф. Енгелс, «Манифест на комунистическата партия», глава първа (настоящото издание, т. 4, стр. 424—429). — 82.
- ⁷⁹ L. H. Morgan. «Ancient Society». London, 1877, p. 491—492. — 85.
- ¹⁰⁰ Виж бележка 56. — 86.
- ¹⁰¹ L. H. Morgan. «Ancient Society». London, 1877, p. 85—86; Енгелс дава цитата по «Конспекта на книгата на Луис Х. Морган «Първобитното общество» на Маркс (виж «Архив Маркса и Енгелса», т. IX, стр. 71). — 90.
- ¹⁰² Става дума за завоюването на Мексико от испанските конквистадори през 1519—1521 г. — 91.
- ¹⁰³ L. H. Morgan. «Ancient Society». London, 1877, p. 115. — 93.
- ¹⁰⁴ Тук и по-нататък Енгелс има предвид съчинението на Тацит «Германия». — 94.
- ¹⁰⁵ *Новомексиканци* — виж бележка 33. — 95.
- ¹⁰⁶ Имат се предвид трудовете на Г. Л. Маурер: «Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadt-Verfassung und der öffentlichen Gewalt». München, 1854 («Въведение в историята на марковото, дворното, селското и градското устройство и на публичната власт». Мюнхен, 1854); «Geschichte der Markenverfassung in Deutschland». Erlangen, 1856 («История на марковото устройство в Германия». Ерланген, 1856); «Geschichte der Fronhöfe,

der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland». Bd. I—IV, Erlangen, 1862—1863 («История на феодалните имения, селските дворове и дворното устройство в Германия». Т. I—IV, Ерланген, 1862—1863); «Geschichte der Dorferfassung in Deutschland». Bd. I—II, Erlangen, 1865—1866 («История на селското устройство в Германия» Т. I—II, Ерланген, 1865—1866); «Geschichte der Städterverfassung in Deutschland», Bd. I—IV, Erlangen, 1869—1871 («История на градското устройство в Германия». Т. I—IV, Ерланген, 1869—1871). — 96.

- ¹⁰⁷ «Неутрална нация» — така се наричал през XVII век военният съюз на няколко родствени на ирокезите индиански племена, живеещи на северния бряг на езерото Ери. Това наименование било дадено на съюза от френските колонисти, защото той пазел неутралитет във войните между племената ирокези и хурони. — 97.
- ¹⁰⁸ Има се предвид националноосвободителната борба на зулусите и нубийците против английските колонизатори. Зулусите, които били нападнати от англичаните през януари 1879 г., начело с вожда си Кетчвайо половин година оказвали изключително упорита съпротива на войските на английските колонизатори. Последните успели да победят едва след редица сражения благодарение на огромното си превъзходство във въоръженето. Англичаните успели окончателно да подчинят зулусите под свое господство по-късно, в 1887 г., като използвали провокираната от тях и продължила няколко години междусобна война между различните зулуски племена.
- Националноосвободителното въстание на нубийците, арабите и други народности на Судан начело с мюсюлманския проповедник Мохамед-Ахмед, наричащ се «махди», т. е. «спасител», избухнало в 1881 г. и постигнало особени успехи през 1883—1884 г., когато почти цялата територия на Судан била освободена от войските на английските колонизатори, които проникнали в Судан през 70-те години. В хода на въстанието била образувана самостоятелна централизирана махдистка държава. Едва към 1899 г. войските на английските колонизатори, използвайки вътрешното отслабване на тази държава в резултат на непрекъснати войни и междуплемени ежби, а също и опирайки се на преобладаващото превъзходство във въоръженето, завоювали Судан. — 97.
- ¹⁰⁹ G. Grote. «A History of Greece». Vol. I—XII (Дж. Грот. «История на Гърция». Т. I—XII); първото издание на този труд излязло в Лондон през 1846—1856 г.; приведаното тук място виж на стр. 54—55 на третия том, излязъл в Лондон, 1869 г. — 99.
- ¹¹⁰ Има се предвид съдебната реч на Демостен против Евбулид. В тази реч са споменава за древния обичай в родовете гробници да се погребват само лица от даден род. — 100.
- ¹¹¹ К. Маркс. «Конспект на книгата на Луис Х. Морган «Първобитното общество»» (виж «Архив Маркса и Енгелса», т. IX, стр. 134). — 100.
- ¹¹² Споменаваният тук от Енгелс откъс от недошлото до нас съчинение на древногръцкия философ Дикеарх се цитира в книгата на Ваксмут «Hellenische Alterthumskunde aus dem Gesichtspunkte des Staates». Th. I, Abth. I, Halle, 1826, S. 312. — 100.
- ¹¹³ W. A. Becker. «Charikles. Bilder altgriechischer Sitte. Zur genaueren Kenntniss des griechischen Privatlebens». Th. II, Leipzig, 1840, S. 447 (В. А. Бекер.

- «Харикъл. Картини на древногръцки нрави за по-подробно запознаване с частния живот на гърците». Ч. II, Лайпциг, 1840, стр. 447). — 100.
- ¹¹⁴ К. Маркс. «Конспект на книгата на Луис Х. Морган «Първобитното общество» («Архив Маркса и Енгелса», т. IX, стр. 136). — 101.
- ¹¹⁵ G. Grote. «A History of Greece». A New Ed., vol. III, London, 1869, p. 66 (Дж. Грот. «История на Гърция». Ново изд., т. III, Лондон, 1869, стр. 66). — 101.
- ¹¹⁶ К. Маркс. «Конспект на книгата на Луис Х. Морган «Първобитното общество»» (виж «Архив Маркса и Енгелса», т. IX, стр. 137). — 101.
- ¹¹⁷ G. Grote. «A History of Greece». A New Ed., vol. III, London, 1869, p. 60. Цитатът е приведен от Маркс (с бележки в скобки) в неговия «Конспект на книгата на Луис Х. Морган «Първобитното общество»» (виж «Архив Маркса и Енгелса», т. IX, стр. 138). — 102.
- ¹¹⁸ К. Маркс. «Конспект на книгата на Луис Х. Морган «Първобитното общество»» (виж «Архив Маркса и Енгелса», т. IX, стр. 138—139). — 102.
- ¹¹⁹ G. Grote. «A History of Greece». A New Ed., vol. III, London, 1869, p. 58—59. — 103.
- ¹²⁰ Омир. «Илиада», песен втора. — 103.
- ¹²¹ Има се предвид произведението: Fustel de Coulanges. «La cité antique», livre III, chap. I (Фюстел дьо Куланж. «Древната градска община», кн. III, гл. I); първото издание на тази книга излязло в Париж—Страсбург през 1864 г. — 103.
- ¹²² Дионисий Халикарнаски. «Римска древна история», кн. II, гл. 12. — 104
- ¹²³ Есхил. «Седмина против Тива». — 104.
- ¹²⁴ G. F. Schoemann. «Griechische Alterthümer». Bd. I, Berlin. 1855, S. 27. — 104.
- ¹²⁵ Има се предвид книгата: W. E. Gladstone. «Juventus Mundi. The Gods and Men of the Heroic Age», chap. II (У. Ю. Гладстон. «Младостта на света. Боговете и хората от героичната епоха», гл. II); първото издание на тази работа излязло в Лондон през 1869 г. — 104.
- ¹²⁶ К. Маркс. «Конспект на книгата на Луис Х. Морган «Първобитното общество»» (виж «Архив Маркса и Енгелса», т. IX, стр. 143); цитира се място от книгата: L. H. Morgan. «Ancient Society». London, 1877, p. 248. — 105.
- ¹²⁷ Омир. «Илиада», песен втора. — 105.
- ¹²⁸ Виж К. Маркс. «Конспект на книгата на Луис Х. Морган «Първобитното общество»» («Архив Маркса и Енгелса», т. IX, стр. 144—145). — 106.
- ¹²⁹ Тукидид. «История на Пелопонеската война», кн. I, гл. 13. — 106.
- ¹³⁰ Аристотел. «Политика», кн. III, гл. 10. — 106.
- ¹³¹ Става дума за даване правото на заемане граждански длъжности на четвъртата класа атийски граждани — фетите (свободни, но безимотни хора), което някои източници приписват на Аристид (V век преди н. е.). — 115.

- ¹³⁴ Имат се предвид така наричаните метеки — чужденци, установили се в Атика на постоянно местожителство; въпреки че били свободни, те нямали правата на атинските граждани (правото да заемат обществени длъжности, да участвуват в народното събрание, да притежават недвижимо имущество и т. н.). Те се занимавали главно със занаятчийство и търговия, били длъжни да плащат особен данък и да имат «покровители» измежду пълноправните граждани, чрез които можели да се обръщат към органите на управлението. — 115.
- ¹³⁵ През 510—507 г. преди н. е. представителят на рода на Алкмеонидите Клистен възглавил борбата на атинския демос против господството на старата родова аристокрация; в резултат то било съборено и били проведени реформи, насочени към ликвидирание останките от родовия строй. — 115.
- ¹³⁴ Виж L. H. Morgan. «Ancient Society». London, 1877, p. 271. — 116.
- ¹³⁵ В 560 г. преди н. е. властта в Атина била заграбена от представителя на обеднял аристократически род Пизистрат, който установил режим на еднолично управление — тирания. Този режим съществувал с прекъсвания (Пизистрат на два пъти бил изгонван от Атина и отново се връщал) до смъртта на Пизистрат в 527 г. и след това до 510 г., когато неговият син Хипий бил изгонен и скоро в Атина се установило господството на робовладелската демокрация начело с Клистен. Дейността на Пизистрат, насочена към защита на интересите на дребните и средните земевладелци против родовата аристокрация, не довела до сериозни изменения в политическата структура на атинската държава. — 118.
- ¹³⁶ *Закопи на Дванадесетте таблици* — най-древният паметник на римското право. Съставени били в средата на V век преди н. е. в резултат на борбата на плебенте против патрициите и заменили действувалото по-рано в Рим обичайно право; тези закони отразили процесите на имущественото разслоение на римското общество, на развитието на робството и формирането на робовладелската държава; законите били написани върху дванадесет дъски (таблици). — 120.
- ¹³⁷ Има се предвид битката в *Тевтобургската гора* (9 г. от н. е.) между въстаналите против римските завоеватели германски племена и римските войски под командуването на Вар. Битката завършила с разгрома на римляните и гибелта на техния пълководец. — 120.
- ¹³⁸ *Апий Клавдий* бил избран за 451 и 450 г. преди н. е. в комисията на десетте (децемвири), на която било възложено да състави законите, станали известни като закони на Дванадесетте таблици; за това време комисията била облечена в пълна власт; след изтичането на установения срок Апий Клавдий заедно с другите децемвири се опитал чрез узурпация да продължи властта на комисията и за 449 г.; но произволят и насилията на децемвирите, особено на Апий Клавдий, предизвикали въстание на плебенте, което довело до сваляне на децемвирите; Апий Клавдий бил хвърлен в затвора, където скоро умрял.
- Втора Пуническа война* (218—201 г. преди н. е.) — една от войните, които водили помежду си двете най-големи робовладелски държави на древността — Рим и Картаген — за установяване господство в Западното Средиземноморие, за заграбване на нови територии и придобиване на роби. Войната завършила с поражението на Картаген. — 121.
- ¹³⁹ Тук Енгелс отново цитира бележката, направена от Маркс по повод на гръцкия род (виж «Архив Маркса и Енгелса», т. IX, стр. 134). — 121.

- ⁷⁴⁰ Th. Mommsen. «Römische Forschungen». 2. Aufl. Bd. I, Berlin. 1864. — 121.
- ⁷⁴¹ Тит Ливий. «История на Рим от основаването на града». — 122.
- ⁷⁴² В своята книга «Römische Alterthümer». Bd. I, Berlin, 1856, S. 195, Ланге се позовава на дисертацията: Ph. E. Huschke. «De Privilegiis Feceniae Hispaniae senatusconsulto concessis (Liv. XXXIX, 19)». Gottingae, 1862 (Ф. Е. Хушке. «За предоставяне привилегии на Фецения Хиспала с постановление на сената (Лив. XXXIX, 19)». Гьотинген, 1822). — 124.
- ⁷⁴³ B. G. Niebuhr. «Römische Geschichte». Th. I—III (Б. Г. Нибуър. «История на Рим». Ч. I—III); Енгелс привежда място от първата част, чието първо издание излязло в Берлин през 1811 г. — 125.
- ⁷⁴⁴ Th. Mommsen. «Römische Geschichte». Bd. I, Buch I, Kap. 6 (Т. Момзен. «История на Рим». Т. I, кн. I, гл. 6); първото издание на първия том на този труд излязло в Лайпциг през 1854 г. — 125.
- ⁷⁴⁵ Dureau de La Malle. «Economie politique des Romains». Т. I—II. Paris, 1840 Дюро дьо Ла Мал. «Политическа икономия на римляните». Т. I—II, Париж, 1840). Имат се предвид сравнителните таблици за древните и новите мерки, а също и за паричните единици, поместени в края на първи том. — 127.
- ⁷⁴⁶ J. F. M'Lennan. «Primitive Marriage». Edinburgh, 1865. — 129.
- ⁷⁴⁷ M. Kovalevsky. «Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété». Stockholm, 1890. — 129.
- ⁷⁴⁸ Англичаните завоювали Уелс през 1283 г., но Уелс продължавал и след това да се ползва с автономия; бил обединен окончателно с Англия в средата на XVI век. — 129.
- ⁷⁴⁹ През 1869—1870 г. Енгелс работил над голям труд, посветен на историята на Ирландия, който останал незавършен (написания от Енгелс откъс от този труд виж в настоящото издание, т. 16, стр. 487—527, част от подготвителните материали към него виж в «Архив Маркса и Енгелса», Т. X, 1948, стр. 100—263), а във връзка с изучаването на историята на келтите изследвал също и древноуелските закони. — 130.
- ⁷⁵⁰ Енгелс цитира книгата «Ancient Laws and Institutes of Wales». Vol. 1, 1841 p. 93 (Древни закони и институции на Уелс». Т. I, 1841, стр. 93). — 130.
- ⁷⁵¹ През септември 1891 г. Енгелс пътувал из Шотландия и Ирландия. — 132.
- ⁷⁵² През 1745—1746 г. в Шотландия избухнало въстание на планинските кланове против потисничеството и обезземяването, осъществявани в интерес на англо-шотландската поземлена аристокрация и буржоазия; планинците се борели за запазване на старинната родова организация. От недоволството на планинците се възползвала част от дворянството на планинската Шотландия, която била заинтересована от запазване на феодално-патриархалната кланова система и издигнала като цел на въстанието възстановяването на династията на Стюартите на английския престол. След първоначалните кратковременни успехи армията на въстаниците била разбита. В резултат на смазването на въстанието клановата система в планинска Шотландия била разрушена, останките от родовото земевладение — ликвидирани, засилил се процесът на изгонване на шотландските селяни от земята, отменени били родовите съдилища и били забранени някои родови обичаи. — 132.

- ¹⁵³ L. H. Morgan. «Ancient Society». London, 1877, p. 357, 358. — 132.
- ¹⁶⁴ Beda Venerabilis. «Historia ecclesiastica gentis Anglorum» (Беда Венерабилнс. «Църковна история на англите»), кн. I, гл. I, — 132.
- ¹⁶⁵ Цезар. «Записки за галската война», кн. VI, гл. 22. — 133.
- ¹⁶⁶ «Алеманска правда» — сборник на обичайното право на германския племенен съюз на аламани (аламаните), който заемал от V в. територията на съвременен Елзас, на съвременна Източна Швейцария и Югозападна Германия; отнася се към края на VI — началото на VII и VIII век. Тук Енгелс се позовава на закон LXXXI (LXXXIV) на «Алеманска правда». — 133.
- ¹⁶⁷ Става дума за трудовете на М. М. Ковалевски «Первобытное право. Вып. I. Род». М., 1886 и «Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété». Stockholm, 1890. — 133.
- ¹⁶⁸ «Песен за Хилдебранд» — героична поема, паметник на древногерманската епична поезия от VIII в., запазил се в откъси. — 134.
- ¹⁶⁹ Тацит. «Германия», гл. 7. — 135.
- ¹⁷⁰ Диодор Сицилийски. «Историческа библиотека», кн. IV, гл. 34, 43—44. — 136.
- ¹⁷¹ «Völuspá» («Предсказание на ясновидката») — една от песните на «Старата Еда» (виж бележка 48). — 135.
- ¹⁷² Имат се предвид следните трудове: A. Ch. Bang. «Völuspá og de sibyllinske orakler». 1879 (А. К. Банг. «Предсказание на ясновидката и сибилните прогнощства», 1879) и S. Bugge. «Studier over de nordiske Gude-og Heltesagn Oprindelse». Kristiania, 1881—1889 (С. Буге. «Очерци по въпроса за произхода на скандинавските саги за богове и герои». Християния. 1881—1889). — 135.
- ¹⁷³ G. L. Maurerer. «Geschichte der Städtverfassung in Deutschland.» Bd. I, Erlangen, 1869. — 136.
- ¹⁷⁴ Въстанието на германските и галските племена под предводителството на Цивилис против римското владичество, предизвикано от увеличаването на данъците, увеличените набори във войската и злоупотребите на римските чиновници, станало през 69—70 г. (според някои източници през 69—71 г.) и обхванало значителна част от Галия и подвластните на Рим германски области, като създало за Рим заплахата да загуби тези територии. След първоначалните успехи въстаниците претърпели няколко поражения и били принудени да сключат мир с Рим. — 137.
- ¹⁷⁵ Цезар. «Записки за Галската война», кн. IV, гл. I. — 138.
- ¹⁷⁶ Тацит. «Германия», гл. 26. — 138.
- ¹⁷⁷ «Codex Laureshamensis» («Лоршкин картуларий») — сборник от копия на дарствените грамоти и привилегиите на Лоршкин манастир, основан през втората половина на VIII в. във Франкската държава, недалеч от град Вормс, и представляващ голямо феодално владение в Югозападна Германия; сборникът, съставен през XII век, е един от най-важните източници по историята на селското и феодалното земевладение през VIII—IX век. — 139.
- ¹⁷⁸ Плиний. «Естествена история в 37 книги», кн. XVIII, гл. XVII. — 140.

- ⁶⁰⁰ Плиний. «Естествова история в 37 книги», кн. IV, гл. XIV. — 144.
- ⁶⁷⁰ Лиутпранд Кремонски. «Възмездие», кн. VI, гл. 6. — 147.
- ⁷²¹ Салвнан Марсилски. «De gubernatione dei» («За управлението божие»), кн. V, гл. 8. — 147.
- ⁷²² **Бенефиция** (beneficium, буквално: «благодеяние») — форма на награждаване със земя, широко разпространена във Франкската държава през първата половина на VIII век. Предаваната под формата на бенефиция земя с живеещите на нея зависими селяни преминавала в доживотно ползване на получателя (бенефициария) при условие да изпълнява определени служби, най-често военни. В случай на смърт на дарителя или на бенефициария, а също и в случай, че последният не изпълнява своите задължения или пък не стопанисва земята си, бенефицията подлежала на връщане на собственика или на неговите наследници и за възобновяването на бенефициалните отношения се изисквало повторно награждаване. Към раздаване на бенефиции прибегвала не само кралската власт, но и църквата, а също и големите магнати. Бенефициалната система съдействувала за формирането на класата на феодалите, особено на дребното и средното дворянство, за закрепостяването на селските маси, за развитието на васалните отношения и феодалната йерархия. По-късно бенефициите започнали да се превръщат в наследствени ленове (феоди). Ролята на бенефициалната система в историята на формирането на феодализма е разкрита от Енгелс в труда му «Франкският период» (виж настоящото издание, т. 19, стр. 495—546). — 149.
- ⁷²³ **Графове на окръзи** (Gaugrafen) — във Франкската държава кралски чиновници, поставени начело на окръзните или графствата. Всеки граф бил облечен в съдебна власт в своя окръг, събирал в него данъците и издържал войска, която командувал във време на походи. За своята служба той се ползвал с една трета от кралските доходи, получавани в даления окръг, и освен това получавал в ленно владение земя. По-късно от назначавани кралски длъжностни лица графовете започнали постепенно да се превръщат в големи феодални сеньори, притежаващи суверенна власт, особено след 877 г., когато официално било установено предаването на графската длъжност по наследство. — 150.
- ⁷²⁴ Има се предвид съставеният през IX в. полиптик (опис на поземлените владения, населението и доходите) на манастира Сен Жермен дьо Пре, известен под името «Полиптик на абат Ирминнон». Енгелс привежда данни из полиптика, както изглежда, по книгата: P. Roth. «Geschichte des Beneficialwesens von den ältesten Zeiten bis ins zehnte Jahrhundert». Erlangen, 1850. S. 378 (П. Рот. «История на бенефициалната система от най-древни времена до десетия век». Ерланген, 1850, стр. 378). — 150.
- ⁷²⁵ **Ангарии** — повинности, налагани на жителите на Римската империя. Те задължавали последните да предоставят коне и носачи за обслужване на правителствени транспорти; по-късно придобили по-широк характер и се превърнали в тежко бреме за населението. — 150.
- ⁷²⁶ **Комендация** — една от разпространените в Европа от VIII—IX век нататък форми на премнаване на селяните под «покровителството» на феодалите или на дребните феодали под «покровителството» на едрите при определени условия (да носят военна служба и други служби в полза на «покровителя», да му предадат своята земя, като я получават обратно под формата на ленно владение). Означавайки за селяните, които често били принуждавани към

- този акт със сила, изгубване на личната свобода, а за дребните феодала — влизане във васални отношения с едрите. коменданцията съдействувала, от една страна, за закрепостяването на селяните, а от друга — за затвърдяване на феодалната йерархия. — 152.
- ¹⁷⁷ Ch. Fourier. «*Theorie des quatre mouvements et des destinées générales*», 3-мéd.; Oeuvres complètes, t. I, Paris, 1846, p. 220 (Ш. Фурие. «Теория на четирите движения и на всеобщите съдбини», 3 изд.; Пълно събрание на съчиненията, т. I. Париж, 1846, стр. 220); първото издание на книгата излязло анонимно в Лион в 1808 г. — 153.
- ¹⁷⁸ «*Песен за Хилдебранд*», виж бележка 158.
При Хастингс в 1066 г. станало сражение между нахлулите в Англия войски на нормандския херцог Вилхелм и англосаксите. Англосаксонските войски, които били запазили във военната си организация остатъците от общинния строй и имали примитивно въоръжение, били разбити, кралят на англосаксите Харолд загинал в боя, а Вилхелм станал крал на Англия под името Вилхелм I Завоевател. — 161.
- ¹⁷⁹ К. Маркс. «Конспект на книгата на Луис Х. Морган «Първобитното общество»» («Архив Маркса и Енгелса», т. IX, стр. 153—154.). — 162.
- ¹⁸⁰ Дитмаршен — област в югозападната част на съвременен Шлезвиг-Холщайн. В древността била населена със сакси; през VIII в. била завоювана от Карл Велики и по-късно се намирала във владение на различни духовни и светски феодала. От средата на XII в. населението на Дитмаршен, сред което преобладавали свободните селяни, постепенно започнало да се бори за самостоятелност и от началото на XIII до средата на XVI в. фактически се ползвало с независимост, като успешно отблъсквало нееднократните опити на датските крале и холщайнските херцози да покорят тази област. Обществено развитие на Дитмаршен протичало твърде своеобразно: към XIII в. старото местно дворянство фактически изчезнало, през периода на независимостта Дитмаршен представлявал съвкупност от самоуправляващи се селски общини, чиято основа в много случаи били старите селски родове. До XIV в. върховната власт в Дитмаршен принадлежала на събрането на всички свободни земевладелци, след това тя преминала върху три изборни колегии. В 1559 г. войските на датския крал Фредерик II и на холщайнските херцози Йохан и Адолф сломили съпротивата на населението на Дитмаршен и областта била поделена между победителите. Общинното устройство и частичното самоуправление обаче се запазили в Дитмаршен до втората половина на XIX век. — 167.
- ¹⁸¹ G. W. F. Hegel. «Grundlinien der Philosophie des Rechts», §§ 257 u 360 (Г. В. Ф. Хегел. «Основни на философията на правото», § 257 и 360); първото издание на този труд излязло в Берлин в 1821 г. — 167.
- ¹⁸² F. Lassalle. «Das System der erworbenen Rechte». Th. II. «Das Wesen des Römischen und Germanischen Erbrechts in historisch-philosophischer Entwicklung» (Ф. Ласал. «Система на придобитите права». Ч. II. «Същност на римското и германското наследствено право в историко-философско развитие»); първото издание на този труд излязло в Лайпциг в 1861 г. — 174.
- ¹⁸³ Цитираното място се привежда частично от Маркс в неговия «Конспект на книгата на Луис Х. Морган «Първобитното общество»» (виж «Архив Маркса и Енгелса», т. IX, стр. 56—57). — 175.

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРОИЗХОД НА СЕМЕЙСТВОТО, ЧАСТНАТА СОБСТВЕНОСТ И ДЪРЖАВАТА. Във връзка с изследванията на Луис Х. Морган	25—26
Предговор към първото издание от 1884 г.	27—29
I. Предисторически стъпала на културата	30—175
1. Дивачество	30—31
2. Варварство	32—35
II. Семейството	36—85
III. Ирокезният род	86—98
IV. Гръцкият род	99—107
V. Възникване на атинската държава	108—118
VI. Род и държава в Рим	119—128
VII. Родът у келтите и германците	129—142
VIII. Образоването на държава у германците	143—153
IX. Варварство и цивилизация	154—175